

А. Дж. П. Тейлор

Габсбурзька монархія 1809-1918

Історія Австрійської імперії
та Австро-Угорщини

THE HABSBURG MONARCHY
1809-1918

A HISTORY OF THE AUSTRIAN EMPIRE
AND AUSTRIA-HUNGARY

BY
A. J. P. TAYLOR
Fellow of Magdalen College, Oxford

А. ДЖ. П. ТЕЙЛОР

ГАБСБУРЗЬКА МОНАРХІЯ
1809-1918

ІСТОРІЯ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ

НБ ІНУС

645114

Львів
ВНТЛ-Класика
2002

Переклад з англійської: *Андрій Портнов* (передмова, розділи 1-9, додаток)
та *Сергій Савченко* (розділи 10-18, післямова)

Науковий редактор: кандидат історичних наук *Василь Рачевич*

Дизайн: *Тетяна Валуєва*

Перекладено за виданням:
A. J. P. Taylor
THE HABSBURG MONARCHY 1809-1918.
A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary
Hamish Hamilton, London, 1955

Це видання здійснено за фінансової та експертної підтримки
Міжнародного фонду «Відродження» в рамках спільної програми
з Центром розвитку видавничої справи
Інституту відкритого суспільства — Будапешт

Sponsored by the International Renaissance Foundation
in the frames of joint program with the Center for Publishing Development
of the Open Society Institute — Budapest

© А. Дж. П. Тейлор, 1948

© Андрій Портнов, переклад українською мовою, 2002

© Сергій Савченко, переклад українською мовою, 2002

© ВНТЛ-Класика, 2002

Львівський національний університет
ім. Василя Стефаника ISBN 966-7493-37-7

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

685114

ВНТЛ-Класика
а/с 10249 м. Львів 79006
тел./факс: (0322) 98 01 35
e-mail: info@vntl.com
http://www.vntl.com

Присвячую Ів

ЗМІСТ

Передмова.....	9
Розділ 1. ДИНАСТІЯ.....	11
Розділ 2. НАРОДИ.....	24
Розділ 3. СТАРИЙ АБСОЛЮТИЗМ: АВСТРІЯ МЕТТЕРНІХА (1809-1835 роки).....	34
Розділ 4. НАПЕРЕДОДНІ БЕРЕЗНЯ.....	47
Розділ 5. РАДИКАЛЬНИЙ ЗЛАМ: РЕВОЛЮЦІЇ 1848 року.....	56
Розділ 6. ЛІБЕРАЛЬНИЙ ЕПІЗОД: УСТАНОВЧІ ЗБОРИ (липень 1848 – березень 1849 року).....	69
Розділ 7. НЕОАБСОЛЮТИЗМ: СИСТЕМА ШВАРЦЕНБЕРГА І БАХА. (1849-1859 роки).....	80
Розділ 8. БОРОТЬБА МІЖ ФЕДЕРАЛІЗМОМ І ЦЕНТРАЛІЗАЦІЄЮ: ЖОВТНЕВИЙ ДИПЛОМ І ЛЮТНЕВИЙ ПАТЕНТ (1860-1861 роки).....	91
Розділ 9. КОНСТИТУЦІЙНИЙ АБСОЛЮТИЗМ: СИСТЕМА ШІМЕРЛІНГА (1861-1865 роки).....	103
Розділ 10. КІНЕЦЬ СТАРОЇ АВСТРІЇ ✓ (1865-1866 роки).....	117
Розділ 11. ТВОРЕННЯ ДУАЛІЗМУ (1866-1867 роки).....	124
Розділ 12. КРАХ ЛІБЕРАЛІЗМУ: НІМЕЦЬКЕ ПАНУВАННЯ В АВСТРІЇ (1867-1879 роки).....	134
Розділ 13. ВІДРОДЖЕННЯ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ: ЕРА ТАФФЕ ✓ (1879-1893 роки).....	149
Розділ 14. РОКИ БЕЗЛАДДЯ: ВІД ТАФФЕ ДО БАДЕНІ (1893-1897 роки).....	162

Розділ 15. УГОРЩИНА ПІСЛЯ 1867 РОКУ: КОЛОМАН ТІСА ТА МАДЯРСЬКЕ ДВОРЯНСТВО	178
Розділ 16. ГРА В ДЕМОКРАТІЮ: БАБИНЕ ЛІТО ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ (1897-1908 роки)	189
Розділ 17. ДО ПОРОЗУМІННЯ ЧЕРЕЗ НАСИЛЬСТВО (1908-1914 роки)	203
Розділ 18. ВІДПЛАТА ЗА НАСИЛЬСТВО: КІНЕЦЬ ГАБСБУРГІВ	223
Післямова. НАРОДИ БЕЗ ДИНАСТІЇ	243
Додаток. ПОЛІТИЧНА ТА ЕТНОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ	253
Бібліографія	261
Предметний покажчик	264

ІЛЮСТРАЦІЇ

Імператор Франц та імператриця Кароліна Августа	I
Меттерніх (1815)	II
Кошут (1842)	III
Фельдмаршал Радецький (1857)	IV
Александр Бах (1840)	V
Антон Ріттер фон Шмерлінг	VI
Франц Деак (1867)	VII
Франц Йосиф (1892)	VIII

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка є повністю переробленим варіантом давнішої праці під тією самою назвою, яку я опублікував у 1941 році. Вона приблизно у півтора раза довша за першу. Окрім доповнень загального змісту, в ній докладніше й змістовніше розглянуто зовнішню політику Австрії. Габсбурзька монархія більшою мірою, аніж інші великі держави, була організована для здійснення зовнішньої політики, а її доля була визначена закордонними справами не меншою мірою, ніж поведінкою її народів. Створення Австрійської імперії було подиктоване Наполеоном; виникнення Австро-Угорщини – Бісмарком; а розвалилася монархія наприкінці великої війни, розв'язанню якої вона сама ж таки й посприяла. Моя спроба написати історію Габсбурзької монархії, не зачіпаючи зовнішньої політики Габсбургів, призвела до того, що чимала частина книжки вийшла незрозумілою; сподіваюся, що тепер я виправив цей недолік.

Інша принципова зміна стосується трактування подій. Попри намагання дивитись у вічі реальності, попередня книжка була написана під впливом «ліберальної ілюзії»; я там багато говорив про «втрачені можливості» й виходив із припущення, що Габсбурзька монархія змогла б вижити, якби ті чи інші урядовці або народ поведилися б розсудливіше. Було важко уникнути такого підходу після читання праць численних сучасних авторів, які або писали ще до падіння монархії, або так і не змогли повірити, що вона зникла. Історикові не випадає шкодувати за чимось, а надто, коли історія, яку він оповідає, засвідчує знову й знову, що не існувало можливостей, які хтось би втратив. Конфлікт між наднаціонально-династичною державою і національним принципом мусив прийти до логічного розв'язання; так само, як і конфлікт між панівною нацією і націями підкореними. З фатальною неминучістю взаємні поступки були запізнілими й замалими, і з такою самою неминучістю кожна поступка спричиняла ще більше невдоволення. Національний принцип, уперше проголошений, призводить урешті до логічних висновків. Моя попередня книжка теж, мабуть, зазнала впливу «національних ілюзій»: вона намагалася довести, що національні рухи, які існували до початку ХХ століття, були «загальнонародними» рухами. У цій праці я спробував змінити такий погляд й показати, що масовий націоналізм там, де він існував, істотно відрізнявся від націоналізму інтелектуалів.

Я досі не знайшов прийнятної короткої назви для імперії, про яку писатиму. «Австрійська імперія», у властивому значенні цього слова, існувала з 1804 до 1867 року; після чого вона стала «Австро-Угорською». Неугорська частина імперії не дістала власної назви; проте я дотримувався не зовсім правильної сучасної практики називати її «Австрією» або, подеколи, «конституційною Австрією», маючи на увазі її офіційний опис як «земель та королівств, представлених у райхсраті». У моїй попередній книжці я перекладав «райхсрат» як «Імперська Рада», що, попри текстуальну коректність, применшувало значення асамблеї, яка була, зрештою, таким самим парламентом, як і райхстаг; і я повернув властиве їй німецьке прочитання. З другого боку, я покінчив з абсурдною практикою перетворювати на німецькі та італійські назви населених пунктів, у яких немає жодного німця чи італійця; в цій книзі я повернув Загреб хорватам, а Садову – чехам. Окрім Відня (Vienna), міжнародно визнаної форми написання, я порушив це правило лише у випадку Праги (Prague) й Триєста (Trieste), не прагнучи цим довести, що Прага — місто німецьке, а Триєст — італійське.

У післямові я не прагнув підсумувати історію за останні тридцять років; я хотів сказати, що теми, пов'язані з Габсбургами, продовжують існувати навіть після падіння Габсбурзької монархії. Я вперше розвинув цю тезу в своїй статті «Національна незалежність та «австрійська ідея» у «Political Quarterly».

Я вдячний п. А. Ф. Томпсонові (Ведгемський коледж) за прочитання мого рукопису і моєму колезі п. С. Є. Стівенсові за зроблену коректуру.

А. Дж. П. Тейлор
Голівел Форд, Оксфорд
16 листопада 1947 р.

Розділ 1.

ДИНАСТІЯ

Імперія Габсбургів, що розпалася у 1918 році, мала унікальний, незнаний в інші часи і в іншій місцевості, устрій. Меттерніх, європеець із берегів Райну, вважав, що Габсбурзька імперія не належить до Європи. Він писав: «Азія починається з Ландштрассе» — вулиці, яка вела з Відня на схід. Франц Йосиф усвідомлював, що живе не в своєму часі. Він казав Теодорові Рузвельту: «Ви бачите в моїй особі останнього монарха старої школи». Територіям, які підлягали родині Габсбургів, не пощастило з докладним описом. Їхні основні кордони були визначені у 1526 році, коли Фердинанд, вже маючи ціле гроно титулів як правитель альпійсько-німецьких земель, став королем Богемії і королем Угорщини; відтоді, майже триста років, ці території не мали якоїсь спільної назви. Це були «землі дому Габсбургів» або «землі імператора Священної Римської імперії». Між 1740 і 1745 рр., коли Габсбурги втратили імператорський титул, Марія Терезія могла називати себе лише «королевою Угорщини», хоча її імперія, звичайно ж, не була Угорською імперією. У 1804 р. Франц II, останній імператор Священної Римської імперії, побачивши загрозу для свого титулу в амбіціях Наполеона, винайшов для себе титул «імператора Австрії». Це також було династичне ім'я: йшлося про імперію австрійської династії, а не про імперію австрійців. У 1867 р. угорська нація проголосила своєю метою тісну спілку з імператором, й імперія стала «Австро-Угорською». Неугорські землі так і залишилися без назви до самого її падіння.

Габсбурзькі землі не були об'єднані в одне ціле ані географічно, ані національно. Подеколи їх називали «землями долини Дунаю». Яким чином вони могли охопити Нідерланди, Брайтсгау та Північну Італію? Або, вже у XIX ст., Галичину, Боснію, Буковину та навіть Богемію? Самі Габсбурги за походженням були німецькою династією. Згодом туди додалися іспанські, а пізніше італійські елементи, але династія так і не була прив'язана до певного регіону або народу: Габсбурги були останніми володарями агонізуючої вселенської монархії середньовіччя й успадкували від неї космополітичний характер. Мешканці Відня, столичного міста, називали себе німцями, що було найпростішим шляхом до їхнього національного

самовизначення. В інших країнах династії були хіба що епізодами в історії народів, у Габсбурзькій імперії народи тільки ускладнювали історію династії. Габсбурзькі землі з часом виробили спільну культуру і, до певної міри, спільне господарство, але ця спільність була витвором династії, а не її творцем. Жодна інша монархічна родина не протрималася так довго і не залишила такого глибокого сліду в Європі: Габсбурги були найвизначнішою династією новітньої історії, й історія Центральної Європи оберталася навколо них, а не вони навколо неї.

Габсбурги, свого часу, виконували багато місій. У XVI ст. вони захистили Європу від турків, у XVII ст. посприяли перемозі Контрреформації, у XVIII ст. пропагували ідеї Просвітництва, у XIX — стали на перешкоді розвитку Великонімецької національної держави. Але усі ці звершення були принагідними. Незмінною ж їхньою метою була велич; ідеї, як і людей, вони використовували для звеличення династії. Задля цього вони були готові до експериментів, які, наприклад, здійснював Франц Йосиф, запровадивши наприкінці свого правління загальне виборче право. Змінювалися ідеї, території, методи, спільники, урядовці, коли цього вимагали інтереси династії. Тільки «Священна династія» залишалася незмінною. Габсбурзькі землі були зібранням майоратських володінь, а не державою, й Габсбурги були землевласниками, а не правителями: деякі — добрими, деякі — некомпетентними, інші — пожадливими й жорстокими, але всі вони прагнули здобути якнайбільшу підтримку від своїх підданих, аби посісти найвеличніше становище в Європі. Вони могли погодитися на все, але не на звільнення селян з-під гніту поміщиків; прийняття такої вимоги означало б їхній занепад.

Габсбурги почали свою династичну кар'єру як великі герцоги Австрії, альпійських земель на південно-східному кордоні Священної Римської імперії. В XV ст. одного з Габсбургів, як безпечну посередність, обрали імператором після попередніх заколотів; і ця посада фактично стала для них спадковою — лише між 1742 і 1745 рр. імператором був не Габсбург. Але навіть коли Габсбурги сподівалися зробити імперію дійсністю, а Німеччину — єдиною державою, вони потребували більше влади, аби приборкати німецьких князів. Напрочуд майстерно вони застосовували протягом століть зброю династичних шлюбів, і в такий спосіб забезпечили велич своєї династії. Карл V, якого було обрано імператором у 1519 р., правив Нідерландами, Іспанією, обома Індіями (Вест-Індією та Ост-Індією) й більшою частиною Італії; Фердинанд, його молодший брат, став великим герцогом Австрії, а в 1526 р. — королем Богемії та королем Угорщини. Це була претензія на створення вселенської

монархії, поєднаної родинними зв'язками. Але її противники виявилися надто сильними: проти неї об'єдналися Франція та німецькі князі, тому створити її не вдалося. Фердинанд у 1526 р., отримавши Богемію й Угорщину після смерті останнього з королів ягеллонської династії, що загинув у битві з турками, замість того, щоб посилити свою державу, взяв на плечі додатковий тягар. У 1529 р. турки взяли в облогу Відень. Замість того, щоб підкорити німецьких князів, Габсбурги мали сподіватися від них порятунку. Відень витримав облогу, а турки вдовольнилися більшою частиною Угорщини. Саме турецьке вторгнення, як здебільшого вважають, стало на перешкоді планам Габсбургів запанувати над Німеччиною; мабуть, радше німецькі князі врятували Габсбургів від лиха і дозволили їм проіснувати до XX ст. Якби не було турецької загрози, Габсбурги, безперечно, спробували б, як їхні Гогенштауфенські та Люксембурзькі попередники, підкорити своїй владі Німеччину, але й їх, напевно, спіткала б невдача. Проте сталося так, як сталося, й турки накинули Габсбургам найважливішу з їхніх «місій»: хоча Габсбурги нічого не робили більш як сто років, аби звільнити ту частину Угорщини, яка була захоплена турками, вони переконали інших і навіть самих себе, що саме вони є оборонцями християнства. Протилежності підтримують одна одну, як контрфорси підтримують стіну. Так, християнські церкви могли пережити ересі, але не байдужість. Габсбурги змогли витримати турецьку навалу; їхня влада занепадала із ослабленням турків, аж поки врешті Габсбурзька й Оттоманська імперії одночасно не розвалилися.

Творча сила Габсбургів вичерпалась із завершенням правління Карла V. У 1556 р., коли він зрікся влади й імператорський титул перейшов до Фердинанда, почалося змагання Габсбургів за збереження своєї величі, а Габсбурзька монархія набрала свого звичного вигляду. Зовнішні вороги становили головну небезпеку в першій половині XVI ст., дезінтеграція була небезпекою другої половини цього ж таки століття. Кожна з територій сподівалася зберегти незалежність і привілеї своїх аристократичних верств. Національною релігією Богемії вже було гуситство; протестантизм поширився в Угорщині та німецьких землях. Навіть шлюбна політика мала зворотній ефект: у шлюбах народжувалися діти, й Габсбурги ділили свої землі між нащадками до кінця XVII ст.; подальші шлюби мали на меті виправити наслідки попередніх. Ідея єдності Габсбурзьких земель поставила під сумнів право династії розпоряджатися землями за власним бажанням; й Габсбурги прагнули не допустити справжнього об'єднання своїх домініонів. Тому вони ніколи не скликали Генеральних Штатів або загальної асамблеї станів, як це було

у Франції. Делегати від усіх земель Габсбургів, за винятком Тиролю, зустрілися у 1614 р. в Лінці й запропонували створити загальне зібрання станів із метою протистояти радше габсбурзькому правлінню, ніж туркам. У інших країнах династії співпрацювали зі своїми народами, Габсбурги ж були певні, що народи можуть об'єднатися тільки проти династії. Вони шукали спільників проти ініціатив своїх підданих і цим спільником для них стала Контрреформація.

Альянс династії та єзуїтів врятував Габсбургів й призвів до поразки протестантизму в Центральній Європі, а також залишив специфічний відбиток на «австрійській» культурі, який та зберегла до кінця імперії. Австрійська бароккова цивілізація, наче будівлі, зведені нею, була ззовні грандіозною, а всередині порожньою; це був театр, а не реальність. Йї бракувало цілісності і самобутності; її серцевиною була відчайдушна легковажність. «Безнадійно, але несерйозно» — таким був знак, що його бароккова доба залишила на світі Габсбургів. Глибокі почуття знаходили вихід лише в музиці, найменш політизованому з мистецтв; і навіть там дух творчості мусив руйнувати свої пута, й віденське повітря більш відповідало пошукам Йоганна Штрауса, аніж Моцарта чи Бетховена. Габсбурги навчилися в єзуїтів уваги, спритності й вміння керувати людьми, але не могли навчитися в них щирості й творчого хисту.

Німецькі землі були мирно відвойовані Контрреформацією наприкінці XVI ст., протестантизм вижив лише на гірських полонинах Каринтії. Вузька стрічка габсбурзької Угорщини з її сеймом у Братиславі також піддалася легкої Центральна ж Угорщина була пашаликом Туреччини, виснаженим до краю османською експлуатацією. Землі східної Угорщини були залежним князівством під турецьким сюзеренітетом; там кальвінізм втримався завдяки туркам, аби пізніше заважати здійсненню планів Габсбургів. Відкритий конфлікт виник у Богемії. Там дворянство, подібно до станів у Нідерландах, проголосило кальвінізм і націоналізм задля збереження привілеїв аристократії. Але, на відміну від Нідерландів, Богемії бракувало буржуазії, яка перетворила б захист привілеїв на боротьбу за нові вольності. Богемське дворянство підняло на щит ім'я Гуса й звеличувало «чеську націю», насправді ж обмежилось відмовою сплачувати податки. 1618 року цей конфлікт призвів до війни. Богемський сейм, стривожений імперським втручанням, відмовився обрати нового Габсбурга своїм королем, порушивши попередню обіцянку. Натомість вони обрали німецького князя-протестанта, який, на їхню думку, міг розраховувати на військо Кальвіністської Спільки Німеччини і свого тестя, короля Англії. Здавалося, що монархія опинилася на межі розпаду: імператор не мав ані грошей, ані людей,

і богемська кіннота дісталася брами Відня. Проте, успіх богемців виявився нетривалим: дворянство було неготове йти на самопожертви задля захисту привілеїв чи навіть свого існування; Джеймс I, захоплений миротворчою дипломатією, не піддався на умовляння Палати Громад надіслати військо до Богемії; Кальвіністська Спілька збрала небагато сил на допомогу Богемії, тоді як Католицька Ліга допомогла Габсбургам вельми істотно. У 1620 р. історична Богемія була знищена в битві біля Білої Гори. На місце чеської гуситської культури прийшла космополітична барокова культура Контрреформації. Місцеве дворянство позбавили володінь або заслали у вигнання; дві третини земельних маєтків змінили власників, й шукачі пригод з усіх країв Європи, підлабузники Габсбургів, заснували нову імперську аристократію. Корона стала спадщиною Габсбургів, сейми, відроджені за Переглянутою Ординацією 1627 р., втратили свої права і відтепер мусили лише виконувати накази імператора у справах оподаткування.

Битва біля Білої Гори визначила характер Габсбурзької імперії. Досі Богемія та Угорщина були напівзалежними королівствами; відтепер Богемія стала «спадковою землею», як і німецькі володіння, й Угорщина залишилася сама. Чеська нація зникла з поля зору історії. Богемія існувала лише як адміністративне утворення. Та хоча німці і зрівняли в правах із чехами, Богемія не понімежилась, вона стала «австрійською», тобто космополітичною. Перемога 1620 р. була перемогою абсолютизму, але не централізації. Габсбурги побоювались, що підкорені ними народи об'єднуються проти імперії, до того ж централізація управління тими країнами була поза адміністративними можливостями Габсбургів. Сила, яку вони збрали для підкорення Богемії, була розтрачена в спробах остаточно примусити до покори Німеччину. Давні амбіції надихали мрії, й імперська армія дійшла до берегів Балтійського моря. Втручання Франції і Швеції зруйнувало ці плани Габсбургів, а Вестфальський мир, яким завершилася Тридцятирічна війна, ухвалив вирок, що Німеччина ніколи не стане єдиною у межах Священної Римської імперії. Цей вирок мав і зворотню сторону — Габсбурги, хоча й не були бажані на імператорському троні, зберегли велич як правителі своїх династичних земель. Австрійська династія здобула європейське визнання не як володар імперського титулу, а як могутня потуга.

Останнім етапом у становленні Габсбурзької монархії стало відвоювання Угорщини. Габсбургів спровокував до дії останній спалах турецької енергії, який призвів до другої облоги Відня турками в 1683 р. Коли ця облога зазнала невдачі, турецький потік швидко відкотився назад, і армія Габсбургів до кінця XVII ст. очистила від

турків майже всю Угорщину. Габсбурги мали ще одну вагому причину для поспіху. Магнати, які творили угорську націю, були сповнені рішучості уникнути долі Богемії: звільнившись від турків, вони повстали проти Габсбургів і в 1707 р. скинули свого короля Габсбурга. Битва біля Білої Гори, проте, не повторилася; військо Габсбургів було цілком задіяне у війні за іспанську спадщину й не могло бути використане для замирення угорського дворянства. Компроміс, перший із багатьох, між Габсбургами й Угорщиною уклали в 1711 р. Згідно з Сатмарським миром угорська шляхта, очолювана Александром Каролі, відступилася від свого лідера, Ракоці, й визнала королем правлячого Габсбурга, а той, у відповідь, визнав традиційний устрій і привілеї Угорщини. В такий спосіб Угорщина зберегла феодальний сейм, свою окремішність і привілеї землевласників. Більш того, було збережено комітат, унікальну в Європі інституцію автономного місцевого врядування. Повноваження габсбурзької адміністрації зупинялися на угорському кордоні; Угорщиною, навіть за часів абсолютизму, керували виборні комітети дрібної шляхти графств, і це унеможливлювало обмеження їхніх привілеїв. Майбутнє Угорщини було визначено: Габсбургів визнавали за королів, допоки вони підтримували «свободи» поміщиків. Александер Каролі, творець Сатмарського миру, врятував свій клас і, водночас, започаткував велич своєї родини; а через двісті років його нащадок проголосить кінець Габсбурзької монархії в останній надії врятувати велику Угорщину.

Сатмарський мир було підтверджено двадцятьма роками пізніше в «Прагматичній санкції», правовій хартії Габсбурзької монархії. Карл VI, імператор з 1711 р., не мав спадкоємця чоловічої статі. Він прагнув, аби його землі уникли розподілу, що нещодавно пережила іспанська монархія — розподілу, в якому брав участь і сам Карл. Затверджений ним основний закон, або «Прагматична санкція», передавав право успадкування його дочці; навіть більше, стверджував неподільність земель Габсбургів. Габсбурзька монархія перетворювалася із зібрання провінцій, випадково підпорядкованих одному володареві, на чітко визначену імперію. Для підсилення «Прагматичної санкції» Карл домігся її підтвердження сеймами усіх підлеглих йому країн. Досягти цього було легко у «спадкових землях» Богемії та німецьких державах, де парламенти уже втратили всю свою силу. Але угорський сейм наполягав на подальшому урочистому підтвердженні угорських «прав, свобод і привілеїв, імунітетів, прерогатив і визнаних звичаїв». Таким чином, «Прагматична санкція» містила в собі фундаментальну суперечність Габсбурзькій імперії. Для Габсбургів це була правова основа єдності їхньої імперії, для угорців

— визнання привілеїв, тобто, окремішнього існування й, відповідно, роз'єднання імперії.

«Прагматична санкція» не надала Марії Терезії можливість мирно отримати спадщину батька. У 1740 р. виживання Габсбурзької монархії було під знаком запитання, як і в 1618 р. Король Пруссії вимагав Сілезію й, завоювавши її, порушив рівновагу між німецьким і ненімецьким населенням земель Богемської корони; не Габсбурга, курфюрста Баварії, було обрано імператором; французьке військо вступило до Богемії й окупувало Прагу. Марія Терезія застосувала зброю своїх предків: терплячість і впертість, професійну армію й мудру політику альянсів. Вона не намагалася звернутися за підтримкою до народу. Її єдине звернення до патріотизму — драматична поява в угорському сеймі у 1741 р., не принесли їй успіху. І хоча угорське вельможне панство й задекларувало, що покладе голови за свою королеву Марію Терезію, проте відмовилося сплачувати їй податки, заявивши, що ця декларація лояльності свідчить про те, що Угорщина визнає лише королеву Угорщини й не має стосунку до єдності Габсбурзьких земель. Криза 1618 р. зміцнила переконаність Габсбургів, що народ співпрацюватиме лише проти династії; криза 1740 р. витворила віру, що заклик до народів не допоможе династії, але може бути використаний ними для отримання руйнівних для імперії поступок. Коли Марія Терезія здолала зовнішніх ворогів, вона переключила увагу на створення єдності своєї імперії.

Карл VI об'єднав землі Габсбургів де-юре, Марія Терезія запровадила цю єдність у життя. Коли вона сіла на трон, провінції були «всім», а центр — нічим, «імперія» обмежувалася двором і військом. Марія Терезія дала своїй імперії бюрократичну систему, без якої та не змогла б надалі існувати як велика держава. Було зліквідовано богемську канцелярію, а у Відні створено центральний апарат; представники цього органу, незалежні від провінційних парламентів, наглядали за місцевою адміністрацією. Магнати досі мали «патримоніальну юрисдикцію» над своїми селянами, і це тривало до 1848 р. Вагомість цієї юрисдикції для поміщиків була радше фінансовою, ніж політичною. *Kreishauptmann*, повітовий керівник, був наріжним каменем імперії, яку створила Марія Терезія, офіційним посередником між інтендантом і префектом. Як і в бурбонівській Франції, провінції були збережені; як і у Франції, надолеснівській, керівник контролював нове штучне утворення — повіт. Місцеві магнати повністю втратили реальну владу; аби повернути її вони згодом стануть патріотами провінцій й навіть, до певної міри, лібералами.

Система, створена Марією Терезією, була виразно імперською, й навіть «австрійською»: вона не мала чітко визначеного національного характеру. Однак чиновники імперської канцелярії у Відні і більшість керівників повітів були німцями: вони отримували німецьку освіту й спілкувалися між собою німецькою — мовою офіційної документації. Вони здивувалися б, почувши, що виконують «німецьку» місію, та, коли національні почуття прокинулися, понімечина бюрократія оздобила німецький націоналізм посиленням на спадщину Габсбургів, і саме Габсбурги мусили замислитися над питанням, а чи можуть вони вважати себе німецькою династією.

Угорщина стояла осторонь реформ Марії Терезії, уже вкотре її врятували зовнішні проблеми Габсбургів. Марія Терезія не могла собі дозволити нову битву біля Білої Гори. Тому Угорщина зберегла свою автономію й осібне управління, непідконтрольне чиновникам імперії. Марія Терезія мала на думці підважити упривілейоване становище Угорщини шляхом поступового втручання. Вона жодного разу не скликала угорського сейму по завершенні Семирічної війни, не утримувала окремого угорського двору, а найзначніших угорських аристократів запросила до імперського двору у Відні, де вони перетворювалися на австрійських космополітів. В економічному плані до Угорщини ставились теж як до австрійської колонії, з погляду суто меркантильного інтересу.

Коли угорські поміщики здобули право не сплачувати податків, гроші з Угорщини отримували через запровадження високого мита на товари, що ввозили до неї з інших домініонів Габсбургів. З метою дотримання розмірів мита Угорщині було заборонено ввозити або виробляти певні товари на власний розсуд.

Такий стан справ влаштовував угорських аристократів; розвиток їхньої країни був невисокою платою за збереження свого привілейованого становища. Кожні поступальні зміни у коронних землях щоразу підкреслювали політичну і соціальну окремішність Угорщини. Марія Терезія була справжньою засновницею Австрійської імперії; зупинивши свої реформи на кордоні з Угорщиною, вона також стала засновницею дуалізму.

Йосиф II нетерпляче спостерігав за обережними і компромісними кроками своєї матері. Після її смерті у 1780 р. він вирішив довести її програму до логічного завершення й зробити свою імперію централізованою егалітарною державою. Він відмовився від угорської корони, визнання привілеїв Угорщини чи скликання сейму, ліквідував комітати й передав управління Угорщиною до рук німецької бюрократії. Йосиф II не мав жодних сумнівів стосовно характеру імперії: вона мусила бути Німецькою державою. Він казав:

«Я є імператором німецького райху, тому всі держави, якими я володію, є його провінціями». Йосиф розірвав союз Габсбургів із римською церквою. Багато монастирів були розпущені, ліквідувалися обмеження в правах протестантів та юдеїв, церква позбулася свого упривілейованого становища й опинилась під державним контролем, суворішим за той, що його встановив Наполеон над французькою церквою 1801 р. Виникла можливість вільного поширення секулярних поглядів, відродження паростків протестантизму в Богемії, а, звільнивши юдеїв, Йосиф II отримав найлояльніших підданих. Євреїв не хвилював конфлікт між династією і національними вимогами, вони стали стовідсотковими австрійцями.

Аграрні реформи Йосифа II ще більше увиразнили майбутнє габсбурзьких земель та й усієї Східноцентральної Європи. Скасування кріпосного права було одним із спільних заходів для Освіченого Абсолютизму. Йосиф II чи не єдиний звільнив кріпаків без розриву їхнього зв'язку з землею. Кріпосне право в жорсткій формі (система, за якою селяни були рухомою власністю, прикріпленою до землі) існувало лише в Богемії та Угорщині, в німецьких землях селяни були вільними людьми, хоча й користувалися своєю землею на засадах феодалного права. Йосиф II скасував справжнє кріпосне право, як це вже зробила більшість німецьких князів (хоча в Пруссії з вирішенням цього питання довелося зачекати часів Штайна), але всюди в Німеччині, й навіть після реформ Штайна, земля залишалася звільненою від селян. Селяни не отримали гарантій безпеки своїх володінь, лише заможніші з них утримали власні землі, бідніші ж були «очищені» від землі й перетворилися на безземельних робітників. Йосиф II уможливив таке очищення селян. Марія Терезія щойно уклала реєстр земель із чітким розмежуванням поміщицьких і селянських володінь. Цісар назавжди заборонив придбання селянських земель поміщиками й видав декрет із гарантіями безпеки цих володінь. Поза сумнівом, він прагнув запобігти зростанню поміщицьких земель, які сплачували менші податки, а в Угорщині не сплачували їх взагалі, але, менше з тим, наслідком було збереження селянських володінь. Селянські землі й надалі підлягали панщині, відробітковій ренті, що проіснувала до 1848 р. Селяни, які орендували поміщицькі землі, також мусили чекати 1848 р. для забезпечення своїх володінь. Але вирішальний злам стався. Селяни отримали гарантії прав, які в решті європейських держав надала Французька революція. Водночас, бідні селяни й далі продавали свої володіння й полишали землю, особливо після 1848 р., але вони могли продати її виключно заможнішим селянам, але не поміщикам,

тобто власність циркулювала в межах одного класу, а не від одного класу до іншого. Тож, коли габсбурзьке правління добігло кінця, селянські спільноти, а з ними й селянські нації, вижили¹. З політичного погляду Габсбурзька монархія залишилася деспотичною, з соціального – стояла ближче до революційної Франції, ніж до Пруссії чи навіть до держав Західної Німеччини. Більше того, в XIX ст., коли абсолютизм захитався, французькі політичні ідеї були сприйняті тут легше, ніж у Німеччині – інтелектуальні лідери Габсбурзької монархії, як і французькі радикали, часто походили з вільних селян.

Проте Габсбурзька монархія таки істотно відрізнялася від якобінської Франції, й цьому також посприяв Йосиф II. Його аграрна система, як це не дивно, була вигідною й для великої аристократії – класу, існування якого надавало особливого присмаку Габсбурзькій імперії. Захищеність селянських володінь вдаряла по дрібних поміщиках, адже унеможливила поступове витворення ними великих маєтків. Ті ж великі маєтки, які вже існували, лише дедалі зростали за рахунок володінь дрібних поміщиків. Отримуючи великі прибутки, великі шляхтичі ставали капіталістами. Лише в Угорщині зберігся потужний клас середніх землевласників, але навіть тамтешня дрібна шляхта після 1848 р. вельми відрізнялася від прусського юнкерства. Таким чином Габсбурзька монархія зберегла силу двох класів, що в решті країн занепали: великої аристократії, яка робила імперію консервативнішою за інші держави Центральної Європи, й селян-землевласників, які робили її радикальнішою. Обидва ці класи протистояли міському капіталізму, який у XIX ст. всюди виступав рушійною силою лібералізму. Йосиф II прагнув зробити імперію німецькою державою, але його аграрні реформи затримували перемогу суспільних класів і економічної системи, що були носіями німецького націоналізму. Селяни не залишали землі такими стрімкими темпами, як у Німеччині, вже не кажучи про Англію, тому австрійська промисловість мусила довше почекати на дешеву робочу силу в особі безземельного пролетаріату. Відсталу промисловість захищали лише обмежувальні мита, які внеможливлювали входження Австрії до Німецького митного союзу. Буди хибкою вбачати в цьому єдину причину неспроможності Габсбургів втримати свою владу. Досягнення австрійської промисловості ґрунтувалися на ремеслах Богемії, й Габсбурзькій монархії бракувало багатих покладів вугілля, що становило запоруку економічної міці

¹ Це не стосується Північної Італії, де всі землі належали поміщикам, а так звані селяни були, власне, фермерами-орендарями, як у сучасній Англії. Це є, поза сумнівом, головною причиною промислового розвитку Північної Італії.

в XIX ст. Два чинники спрацювали водночас, годі визначити, котрий із них був вагомішим. Габсбурзька монархія, як і Франція, через брак вугілля і безземельного пролетаріату, із традиційної великої європейської сили перетворилися на карликів.

Діяльність Йосифа II являла собою вражаюче досягнення філософії Просвітництва й свідчення сили імперської структури. Цісар втручався в усі справи, дрібні й істотні, був урядом в одній особі. Ця ізольованість виявилася його слабкістю. Революційна політика монарха не мала підтримки революційного класу. Якщо Наполеон прийшов до влади після Великої революції й міг спиратися на французьке селянство, то Йосиф II засудив Французьку революцію, мовивши: «Я є королем за фахом», чим і визнав протиріччя, що лежало в самих коріннях його роботи. Його мети можна було досягти лише революційним шляхом, але революція знищила б династію. Тож шляхта захищала свої привілеї, селяни відстоювали свої упередження, а домініони Йосифа II перетворилися на низку Вандей. Найбільший опір, що сягнув повстання, мав місце в Угорщині, де гасло споконвічних прав надало штучного ліберального забарвлення захистові соціальних привілеїв. Навіть у Богемії еліта, імпортована туди Габсбургами, приховувала своє вороже ставлення до соціальних реформ у проявах удаваного богемського патріотизму, а в передпокої Гофбурга нащадки німецьких, шотландських або іспанських шукачів пригод демонстративно вживали кілька чеських слів, яких навчилися від своїх слуг. Це була перша репетиція богемських політиків XIX ст.

Йосиф II помер у 1790 р., непоступливий до кінця, він наполягав, що його плани спіткала повна невдача. Його спадкоємець Леопольд II не був настільки заклопотаний теорією. Він відновив *Робот*, який Йосиф II скасував у 1789 р., решта йосифінських аграрних реформ лишилися чинними. Леопольд був готовий коронуватися королем Богемії, не змінюючи Переглянутої Ординації 1627 р. й не відновляючи Богемську канцелярію. На реальні поступки він пішов лише в Угорщині, де й повстання було справжнім. Скликаний сейм із дотриманням нових формальностей затвердив привілеї Угорщини, автономному крайовому управлінню повернули всі його повноваження. Ця поступка була вирішальною. Леопольд не сприйняв поважно своєї обіцянки скликати сейм щотри роки, його спадкоємець ігнорував її до 1825 р. Ці періоди посилення абсолютизму могли сповільнити подальший розвиток угорського сепаратизму, але були не в змозі завернути його в протилежному напрямі допоки всі місцеві справи перебували поза контролем імперської влади. Аристократична Угорщина збереглася

завдяки комітатам, які, хоча й були зобов'язані законом до впровадження аграрної реформи Йосифа II, поставилися до землевласників дуже м'яко й зберегли земельні володіння дрібнопомісного угорського дворянства до 1848 р. Криза вкотре набирала звичного вигляду: за змаганням династії й упривілейованої Угорщини крилася смерть їх обох.

З ширшої перспективи події також відповідали узвичаєним зразкам. Від часів Карла V Габсбурзька монархія стикалася з зовнішньою загрозою в першій половині кожного століття й внутрішніми негараздами – в другій. Леопольд II передчасно помер у 1792 р., залишивши проблеми імперії своєму недорікуватому синові, Францові II, останньому імператорові Священної Римської імперії й першому імператорові Австрії. Всі проблеми, що їх перелічили вище, оприявнили війни проти Франції, котрі почалися в 1792 р. і тривали, з перервами, до 1814 р. Терміни «реформи» і «якобінство» набули тоді однакового значення. Війна принесла Габсбургам ціле гроно лих. Їх вигнали з Італії та Райнланду, Відень двічі окупували французькі війська, а в 1806 р. Наполеон, ставши всесвітнім імператором, примусив Франца скасувати Священну Римську імперію. Проти нової загрози Франц застосував старі прийоми – обережність і впертість, професійні війська і політику союзів. Габсбурги, які в XVIII ст. були династією реформаторів, стали провідниками консерватизму, а захист їхніх родинних інтересів збігся з загальними інтересами європейської стабільності. Знову, й вкотре несвідомо, Габсбурги виявили своє покликання: захищати Європу від революцій, як колись захищали її від турків. У розпал наполеонівської кампанії навіть відгомін давніх габсбурзьких амбіцій був ледве чутний: під час війни 1809 р. Франц проголосив себе визволителем Німеччини й лідером німецької нації. Ця війна завершилася катастрофічною поразкою, а сам Франц волів повернути прихильність Наполеона, застосувавши звичайну зброю Габсбургів – шлюби. Остаточну перемогу у війні за незалежність забезпечив не ентузіазм населення, а дисципліновані селянські армії та нерода співпраця великих союзників, що тривала рівно стільки, аби Наполеона перемогла його власна нестримна енергія.

Коли в 1814 р. війна закінчилася, Франц владарював уже понад 20 років. Він зберіг династичну велич у війні й найбільше опікувався її втриманням у мирний час. Він ненавидів зміни, ініціативи населення, жодні зрушення у політичних справах. Його консерватизм залишав небагато привілеїв Угорщині, яка зневажала його імперську владу, й наполягав на продовженні наступу на угорські привілеї, що їх визнали його попередники. Щойно в Європі відновився мир,

здавалося, що Габсбурги повернуться до давньої боротьби із дезінтеграцією, й поновиться повільний і нерегулярний наступ імперської влади на традиційні права і окремішність земель. XIX ст. додало нову проблему до історії Габсбурзької монархії: підлеглі їй народи почали усвідомлювати власні прагнення, які врешті-решт виявилися несумісними одне з одним й із збереженням династії. Габсбурги й надалі контролювали центр сцени, але мусили поблажливо посміхатись й іншим акторам, і врешті виконувати вказівки театрального персоналу.

Франц I, почувши одного разу про австрійського патріота, роздратовано запитав: «Але чи є він патріотом мене?». Імператор вимагав забагато. Австрія являла собою імперську структуру, не країну, бути австрійцем означало бути вільним від національних почуттів – не мати національності. Від часу битви біля Білої Гори до часів Марії Терезії «Австрію» уособлювали земельна аристократія, «магнати». Тому навіть німці усвідомлювали себе австрійцями, а не німцями, так само, як дворянство Пруссії вважало себе винятково пруссами. В Богемії, землі найбільших маєтків, великі землевласники підкреслено зневажали місцевий патріотизм, адже були витвором габсбурзької політики часів Тридцятирічної війни. Історичні коріння навіть угорської магнатерії, Естергазі, Каролі, Андраші сягали неглибоко: їхня велич також ґрунтувалася на наданнях Габсбургів після відвоювання Угорщини в турків і придушення повстання Ракоці. Власне шляхта збереглася лише в Галичині та Італії: польські магнати не завдячували своєю величчю Габсбургам й не забули, що вони є поляками (хоча й відмовляли в цій назві своїм селянам). За винятком Галичини й Італії, Австрійська імперія являла собою величезне зібрання земель, подібних до Ірландії. Хіба, на відміну від ірландських землевласників, які такі вважали Англію своєю батьківщиною, австрійське дворянство не мало іншої Вітчизни, окрім імператорського двору.

Австрійська шляхта жила в замкненому світі: великі магнати знали лише свій клас, одружувалися виключно в межах свого класу й розмовляли космополітичною мовою двору – спочатку французькою або італійською, пізніше німецькою. Сечені, «найвидатніший угорець», вів свій щоденник німецькою, навіть у ХХ ст. Міхал Каролі, останній визначний угорський аристократ, говорив французькою і німецькою краще, ніж угорською. З цього класу виходили найвищі військові, дипломати і кілька державних міністрів, вони чинили правосуддя у своїх феодалних володіннях і, до початку централізаційних заходів Марії Терезії та Йосифа II, тримали в руках управління

¹ Твердження цього розділу стануть зрозуміліші, коли звернутися до нюансів національної структури кожної з провінцій, що їх наведено в додатку.

імперією. Монархія надала аристократії право експлуатувати селян, у відповідь аристократія підтримувала монархію. Реформаторські заходи монархії захитали становище аристократії. Централізація загрожувала їхній незалежності, аграрна реформа заторкнула їхні економічні привілеї, а зростання імперської бюрократії зруйнувало їхню монополію на місцеву адміністрацію. Тож у ХІХ ст. аристократія мусила захищати свої традиційні привілеї від зазіхань із боку монархії, яка, либонь, у той час і ставала монархією. Подібно до ірландських, землевласники Габсбурзької імперії, об'єднані спільним духом, а нерідко і походженням, вдалися до ліберальних і навіть національних гасел. Проте вони не забули, що їхнє існування було пов'язане з монархією: хоча вони й гралися у протистояння, але завжди поверталися до двору й постійно розчаровували своїх ліберальних або національних спільників. Магнати, попри своє принагідне фрондування, залишилися міцним осердям Габсбурзької монархії.

З часу утворення Марією Терезією Надвірної канцелярії у Відні виникає інший клас, який мав би бути питомо «австрійським» – бюрократія, люди, які працювали в імперських структурах. Цей клас також не мав єдиного національного або соціального коріння. Дехто мав аристократичне походження, інші – угорське, а Коловрат – чеське. Серед бюрократії переважали німці, які мешкали в містах і, навіть здобуваючи титули, належали, за австрійським висловом, до «другого суспільства». Бюрократія не симпатизувала ані місцевому патріотизму, ані аристократичним привілеям. Свій ідеал вона вбачала в уніфікованій на просвітницьких засадах Європі. Подібно до Йосифа II, бюрократи не сприймали націоналістичного фанатизму, але й не уявляли собі імперії інакше як німецькою державою. Німецька була мовою центральної адміністрації, згодом вона природно стала мовою і адміністрації місцевої, коли остання опинилася під контролем із центру. Імперська бюрократія своє культурне і централізаційне завдання вбачала в поширенні Просвітництва. Це означало поширення німецької мови. Іншої культурної мови просто не існувало: праці з літератури, філософії, навіть агрономічних наук виходили лише німецькою, німецькою викладали в університетах, а Німеччину сприймали за культурний зразок. Так само Маколей, людина далеко не націоналістичних чи антиліберальних поглядів, вважав, що культурний рівень Індії слід підвищувати шляхом ознайомлення індійців із творами Шекспіра і вивчення ними доктрин європейських революцій.

Понімечченню бюрократії сприяли не лише культурні чинники. Чиновники, часто за походженням і завжди за місцем роботи, були

міщанами, а всі міста Габсбурзької монархії залишалися в своїй істоті німецькими. Тим часом, ціла імперія була аграрною. Історія деяких давніх міст була перервана: чеської Праги – Габсбургами, угорського Будапешта – турками. Суцільно німецькими за мовою і культурою були торговельні осередки, подеколи навмисно створені Габсбургами. Прага, Будапешт, Загреб, Брно, Братислава¹ навіть мали німецькі назви: Prague (для Праги), Офен, Аграм, Брюнн, Пресбург. У Празі 1815 р. мешкало 50 000 німців і лише 15 000 чехів, навіть у 1848 р. запитання на вулицях Праги чеською мовою могло наразитися на зневажливу відповідь. У Будапешті угорці становили менш як третину населення до 1848 р., в двадцять роки XIX ст. там виходили дві німецькомовні щоденні газети і жодної угорської, а міська рада Будапешта проводила свої засідання німецькою до 1880-х років. І це при тому, що Прага і Будапешт були столичними містами націй, що відроджувались. Менші міста залишалися німецькими значно довше, до початку XX ст., як, наприклад, Брно. Тут знову виняток становили Північна Італія і Галичина, приєднані запізно, аби наслідувати габсбурзьку модель. У Кракові і Львові переважали поляки, а серед крамарів – євреї, а не німці. Італія ж була батьківщиною торгівлі і міського життя в цілій Європі, тож її міста не потребували для своєї розбудови участі німців.

Німецький характер міст мав важливу особливість. Деякі міські мешканці переїхали з Німеччини, але багато було й вихідців із села. Слово «німець» стало назвою класу, а не нації. Ця назва стосувалася крамаря, ремісника або лихваря. Пізніше вона поширилася на кожного, хто мав суто міський фах – письменників, шкільних учителів, клерків, адвокатів. Син селянина, що займався торгівлею, чех, румун або серб, опинившись у місті, засвоював німецьку культуру і розмовляв німецькою з власниками сусідніх крамниць, його діти з презирством ставились до селянського діалекту тата, а його онуки, здобувши посади на державній службі, забули, що вони колись не були німцями і бюргерами. Тому саме міста стали острівцями німецької культури й імперської лояльності. Для міщан не мало сенсу підтримувати ідею місцевих свобод, які були винятково свободами земельних магнатів. Конфлікт між монархією, що прагнула централізації, і провінціями був конфліктом між буржуазією і місцевою аристократією, а це, своєю чергою, вилилося в конфлікт між німецьким пануванням і національними відмінностями. Звісно, німецька буржуазія також мала претензії до монархії. Підтримуючи імперію, вона воліла бачити її «ліберальною» в тому сенсі, який вкладали в це

¹ Братислава мала також угорську назву — Пошони.

слово у XIX ст. Німці були незадоволені впливом великої аристократії при дворі, прагнули сказати власне слово в політиці і управлінні, критикували марнотратну фінансову політику Габсбургів. Але ці невдоволення не змінили сутності імперії, це були суперечки лише про швидкість процесів централізації і реформування. Німецькі чиновництво і капіталісти були і залишилися проімперськими.

Національні проблеми визначали обличчя останнього сторіччя в історії Габсбургів, а найпершу проблему становив німецький націоналізм. Початково він не зачіпав існування династії й стосувався лише зміни характеру імперії. Коли стара імперія мала національну природу, то ця природа була німецькою. Імператора Священної Римської імперії, зазвичай, називали «німецьким імператором», а імперію до XV ст. – «Священною Римською імперією німецької нації». Між 1806 і 1815 рр. Німеччини не існувало взагалі, після 1815 р. німецькі суб'єкти Габсбурзької монархії знову стали членами «Німецької конфедерації». Більше того, культура імперії була повсюдно німецькою, попри космополітичну культуру двору, університети залишалися німецькими й, загалом, вірогідним видається твердження, що німецька була «мовою австрійської держави». Навіть представницький уряд, класична ліберальна ідея, зміцнив би позиції німців! Німці, які становили лише третину населення, сплачували дві третини прямих податків, а пересічний німець сплачував податки в два рази більші за пересічних чеха або італійця, майже в п'ять разів більші за поляка та в сім разів більші за хорвата або серба. Відповідно, надання права голосу залежно від розміру сплачених податків, що було загальною ідеєю лібералізму, призвело б до переважання німців у парламенті. Німці постали перед вибором лише тоді, коли націоналізм перетворився на змагання за унітарну національну державу. Дехто дотримувався радикальної ідеї повалення Габсбургів заради національної Німеччини, інші – не менш радикальних пропозицій приєднання до національної Німеччини всіх габсбурзьких земель, включно з Угорщиною. Проте більшість поділяла думку, що Німеччина мусить триматися кордонів Німецької конфедерації, включно з землями чехів і словенців, але без Угорщини. Ці сподівання були зруйновані в 1866 р., коли німців Австрії виключили з національної Німеччини, а відтак виник конфлікт лояльностей. Але тепер німцям було складніше виступити проти Габсбургів. Інші національності імперії почали висувати свої вимоги, часто скеровані не так проти імператора, як проти німців. Розпад Габсбурзької імперії мав би принести німцям те, чого вони прагнули – приєднання до німецької національної держави. Але це могло призвести й до чогось значно гіршого – втрати ними традиційного

упривілейованого статусу. Тому лояльність німців так і залишилася протирічливою: значно стриманіша, ніж у магнатів і великих промисловців «австрійськість» співіснувала із сподіваннями на перетворення імперії на «свою» (німецьку).

Отже, Габсбурзька монархія початку ХІХ ст. трималася на великій аристократії і німецькій буржуазії. Її непокоїли непевно ліберальні і національні німецькі почуття, які, втім, не загрожували існуванню імперії. Такий стан речей змінили дві сили, які й визначили наступний занепад монархії: традиційний націоналізм дрібної угорської та хорватської шляхти й незнаний досі націоналізм селян. Унікальна політична історія Угорщини спричинила соціальний наслідок, винятковий для Габсбурзької монархії: виживання дрібних землевласників. У Богемії та німецьких землях не існувало жодного про шарку між великою аристократією і селянством. В Угорщині, з її 10-мільйонним населенням, півмільйона осіб були дворянами. Ці півмільйона і являли собою «угорську націю». Подібно до етноніма «німець», слова «угорець» або «мадяр»¹ мали класовий зміст: вони позначали власника маєтку, звільненого від податку на землю, особу, яка відвідувала регіональні зібрання знаті і брала участь у виборах до сейму². Маєтки деяких цих поміщиків за своїм розміром майже дорівнювали магнатському, інших – поступалися навіть селянському. Близько третини дворян володіли маєтками, що приносили прибутки, ці родини і захищали «тисячолітню Угорщину». Вони зображували в якнайкращому світлі часи турецького панування, твердили про виняткову давність Угорщини і ототожнювали її з привілеями землевласників. У ХІХ ст. традиційний патріотизм прибрався в шати модерного націоналізму, а захист традиційних прав перетворився на підтримку ліберальних принципів. Проте реальність лишилася незмінною: еліта прагнула зберегти своє упривілейоване становище. Дрібна шляхта залежала від влади Габсбургів: усі її привілеї ґрунтувалися на розширенні впливу імперії в управлінні, законотворчості, оподаткуванні. В минулому їх заступали магнати, які збагачувались, подеколи виступаючи посередниками між Габсбургами і угорським сеймом, частіше ж як агенти Габсбургів. Центральною подією історії Угорщини ХІХ ст. став компроміс між магнатами і дрібною шляхтою, який став важливою прелюдією до

¹ Мадяри – це самоназва угорців. В угорській мові немає слова на розрізнення громадянина угорської держави і людини, яка розмовляє угорською. Тому на Заході на позначення цієї відмінності використовують слова «угорці» і «мадяри». Це є корисною практикою, хоча вона й може спричинити історичні непорозуміння.

² Таким чином, коло виборців угорського сейму було ширшим за електорат дореформенної Британської Палати Общин.

компромісу між Угорщиною і Габсбургами, що дозволило зберегти давній соціальний устрій країни до ХХ ст.

Дрібна шляхта існувала також у Хорватії, залежному королівстві угорської корони. Ця еліта також не мала національного характеру, а її націоналізм захищав класові привілеї. Між угорським і хорватським шляхетством не існувало ворожнечі. Адже хорватські привілеї завдячували своїм збереженням спілці з Угорщиною: за умови ізоляції, хорватська еліта розділила б долю чехів. У 1790 р. в розпалі боротьби проти Йосифа ІІ хорватський сейм передав право визначення розміру податків угорському сеймові як сильнішій структурі, що має більшу здатність опиратися центральній владі. Водночас, хорватське місцеве управління перепідпорядкували угорському лейтенантові в Будапешті, скасувавши натомість посаду губернатора Хорватії, якого призначала імперія. Навіть у ХІХ ст. хорватська еліта розглядала тісні зв'язки з Угорщиною за найбезпечніший курс. У 1827 р. хорватський сейм вирішив, що мадяри мають навчатися в хорватських школах, а в 1830 р. вимагав цього від усіх хорватських посадовців. Лише коли від хорватського шляхетства почали вимагати знання не латини, а мадярської мови, воно почало змінювати світогляд і відчувати протиріччя між своїми національними і класовими інтересами. Мадярський націоналізм штовхав хорватську еліту в обійми Габсбургів. До того ж два інші чинники впливали на відмежування хорватської еліти від угорської. Насамперед, не існувало хорватських магнатів. Великими землевласниками в Хорватії були угорські магнати, байдужі до хорватських привілеїв, тому хорватська шляхта навряд чи ризикнула б конфліктувати з імперією. В будь-якому випадку, друга відмінність робила такий конфлікт ще менш ймовірним. Угорське дрібне шляхетство мешкало відлюдно в своїх маєтках, деякі з них вступили на королівську службу, інші прагнули трактувати Габсбурзького короля як іноземця, постійного ворога. Хорватія не зазнавала розорень з боку турків, але, як прикордонне королівство, брала активну участь у боротьбі з ними. Хорватська дрібна шляхта мала давні традиції військової служби, з покоління в покоління з неї виходив чималий відсоток полкових офіцерів габсбурзької армії. Вони були віддані династії, угорці ж лише співпрацювали з нею з розрахунку. Окрім того, хорватська шляхта була менш винахідливою, врешті-решт, полкові офіцери в кожній державі є обмеженими і сліпими політиками. Ця хорватська еліта була приречена на те, щоб її ошукали угорська дрібна шляхта, король і врешті хорватський народ.

Не лише в Хорватії, а й по всій імперії революційні події ХІХ ст. позначили вторгнення народних мас до політики. Демократичні

гасла не були новиною для Габсбурзької монархії, новиною стало подання цих гасел у національній формі. Традиційні, або, як почали їх звати, «історичні» нації були націями класовими: угорська дрібна шляхта, німецькі крамарі. Жодна з них не асимілювала людей, з яких угорці отримували свої ренти, а німці – свої прибутки, не існувало австрійської амальгами й, як наслідок, кожне розширення політичного суспільства збільшувало багатонаціональність імперії. Селянські маси усвідомлювали свою окремішність, що стало наріжним каменем національної та соціальної історії водночас. На першій стадії, що сягнула своєї кульмінації в 1848 р., селянські маси залишалися нерухомими, паростки інтелектуального життя тільки з'являлися. Нації, що відродилися у 1848 р., були витвором письменників і існували хіба в уяві, залишаючись націями, в яких письменники чисельно переважали читачів. Ці літератори походили з аграрної системи, яку створили Марія Терезія та Йосиф II: вони були синами заможних селянських родин, австрійською версією класу, що породив французьких якобінців. Якщо якобінці завершили національне об'єднання Франції, то в центральній Європі інтелектуали зруйнували єдність імперії. Вони не були ані великими землевласниками, ані крамарями, тож не могли стати «австрійцями» або «німцями». Середній клас, дрібна шляхта, існував лише в Угорщині, і там інтелектуали навіть словацького або румунського походження могли стати «мадярами», як і шляхта. В інших землях інтелектуали мусили творити свою власну національність, приспану національність їхніх батьків – селян.

Ранні національні рухи створили і очолили письменники, переважно поети й історики, їхня політика ґрунтувалася більше на літературі, ніж на життєвих реаліях. Національні лідери поводитися так, наче відчували підтримку свідомого організованого народу, навіть знаючи, що нація існувала наразі лише в їхніх книжках. Один із провідників чеського руху на зустрічі з колегами-письменниками в Празі зауважив: «Якщо на нас зараз впаде стеля, це буде кінець національного відродження». Живучи в замкненому світі власної уяви, перші будителі починали історичні битви, доля яких була вирішена століття тому. Вони не знали, коли йти на компроміс, а коли чинити опір, й, передусім, не знали, з ким, власне, треба боротися. Не розуміючи, що політика є протистоянням сил, а не книжних аргументів, вони спиралися на декларовані права, а не на своїх прихильників. Якобінці використали гасла прав людини для піднесення духу революційних військ, у Габсбурзькій монархії національний провід гадав, що самого апелювання до цих прав вистачить для перемоги. Будителі працювали над легітимністю своїх вимог так

само старанно, як Карл VI домагався європейського підтвердження для «Прагматичної санкції». Кожну націю проголосили спадкоємцем старовинних королівств, на руїнах яких було зведено Габсбурзьку монархію, а нації, що не могли відшукати в своєму минулому королівств, посилалися на права земель. Німецькі націоналісти декларували спадкоємство Священної Римської імперії, угорські — проголошували всі «землі св. Стефана» мадярською національною державою, чеські – висували аналогічні гасла стосовно «земель св. Вацлава», хорватські – вимагали «Триєдиного королівства», що ним колись правив король Хорватії. Історичні і національні вимоги перемішалися, що подало приклад класичного ошуканства австрійської політики XIX ст. Більшість у кожній провінції наполягала, щоб історична єдність стала єдністю національною, меншість вимагала поділу земель за національною ознакою. Тому німецька більшість в Штирії воліла єдності провінції всупереч словенцям, а чехи прагнули такої самої єдності Богемії всупереч німцям.

Націоналістичні лідери використали інтелектуальну зброю заради інтересів нації. Вони засновували національні академії і вимагали національних університетів. Німці прагнули зберегти свою монополію на державну службу, інші народи воліли цю монополію знищити. Національна боротьба ставала змаганням за бюрократичні посади, натомість, народні маси залишалися за лаштунками й їхньої появи на сцені ніхто не сподівався. В другій половині XIX ст. маси вже не задовольнялися такою скромною роллю. Після 1848 р. починається зростання міст. Скасування під час революції панщини розірвало останній ланцюжок, що прикріплював селян до землі, й, що важливіше, французькі революційні ідеї зруйнували сам традиційний спосіб життя. Село тепер не могло лишатися осторонь впливу раціоналізму. Селянські потоки прямували до міст і затопили німецькі «острівці». Міста нарешті перебрали національні ознаки села. Більше того, зростання міст було наслідком індустріалізації, а, отже, класовий конфлікт, що неминуче випливав із цього, набрав національних рис. Власники заводів і досвідчені майстри були німцями, нові амбітні капіталісти і недосвідчені робітники – чехами або словенцями. Отже, друга фаза національного руху, теж урбаністична, мала ширший розмах: активність мас сягнула того рівня, коли інтелектуальні лідери вже були неспроможні нею керувати, а нації почали змагатися за багатство і владу, а не за академічні принципи.

Урепті-решт, у XX ст. почалася третя фаза, незавершена на час розпаду Габсбурзької монархії. Потрібно зазначити, що націоналізм є інтелектуальною концепцією, яку в неписьменному суспільстві не

могли сприйняти. Людина, яка не вміє читати і писати, спілкується «діалектом», що стає «національною мовою» лише на сторінках друкованих видань. Національний рух для неписьменних селян, які означають себе як «тутейші», є чужий. Але, із зростанням міст, націоналізм повертається до своїх джерел. Масова писемність, продукт міста й індустріальної системи, поширюється на село і витворює селянський націоналізм. Цей націоналізм також зачіпає класові протиріччя: він ненавидить великі маєтки, але недолюблює й міське життя та навіть урбаністичний націоналізм із його багатшим інтелектуальним наповненням. Професори опинилися на узбіччі національного руху, його лідерами за останніх часів Габсбурзької монархії стають священики, вороже налаштовані до ідей Французької революції, з яких, власне, національний рух і постав. Націоналістичні інтелектуали зверталися до мас, маси відповідали нехтуванням інтелектуальних цінностей.

Ця загальна схема національного розвитку складається з розмаїття конкретних випадків. Габсбурзька монархія володіла європейськими теренами від Швейцарії до Туреччини. Поза сумнівом, найістотніше відрізнялися пануючі й підкорені нації: мадяри, німці, поляки та італійці, з одного боку, і слов'яни (крім поляків) та румуни, з другого. Проте і серед пануючих націй не було єдності, навіть перед обличчям спільної загрози італійці змагалися за звільнення від німців, «мадяризація» в Угорщині також не робила для німців винятку. Але й підпорядковане становище залежних націй не витворило якоїсь спільної основи. Чехи, завдяки розквітові інтелектуального життя і зростанню капіталістичної промисловості, стали буржуазною нацією; хорвати, із своєю знаттю й історичною тяглістю, зберегли аристократичний характер, але обидві нації відрізнялися від «селянських народів». До того ж, нації з традиціями протестантського віровизнання – чехи, мадяри – мали більшу свободу дій, ніж римо-католики хорвати або словенці, для яких Габсбурги надалі залишалися релігійним авторитетом. Але і протестантські, і римо-католицькі нації більше почувалися вдома в Габсбурзькій монархії, ніж нації православні, серби і румуни, для яких імперія, в кращому разі, була нерідною реальністю, з якою довелося змиритися.

Династія і надалі недооцінювала вагомість національних домагань, самі ж нації прагнули диктувати свої вимоги династії, але не скидати її. Лише італійці на початку XIX ст. і серби в 1910-ті роки воліли відокремитися від Габсбурзької імперії. В першому випадку імперія була струснута до самих підвалин, але встояла, в другому – вона розпалася на шматки. З рештою народів Габсбургам вдавалося маневрувати. В першій половині XIX ст. династії загрожували дві

великі історичні нації, німці та угорці, тож, аби забезпечити себе, вона відновила політику Йосифа II й звернулася до підкорених народів. Це визначило сутність подій 1848 року, поворотного в долі Габсбургів. Династія не могла позбутися власної історичної легітимації, не могла поступитися контрреформаційним світоглядом, аби укласти угоду з селянами проти їхніх панів. Династична влада, мадярські і німецькі привілеї заперечували демократію, й Габсбурги втрималися від демократичних заходів проти мадярів або німців, адже це могло відбитися й на них самих. Перед обличчям загрози з боку пригнічених народів старі противники забули про сварки – так постав компроміс 1867 р. Цього компромісу династія не спромоглася подолати: на неї, як і на німців та мадярів, чекала спільна руїна.

Розділ 3.

СТАРИЙ АБСОЛЮТИЗМ:
АВСТРІЯ МЕТТЕРНІХА
(1809-1835 роки)

У 1804 р. землі Габсбургів нарешті отримали назву: «Австрійська імперія». Це загрозливо нагадувало охрещення вже на смертному одрі. В 1805 р. востаннє зажеврїла мрія Габсбургів про всесвітню монархію – імператор Франц сподівався захистити стару Європу від Наполеона. Австерліц¹ зруйнував мрії, потрощив залишки Священної Римської імперії й залишив Франца, в кращому разі, другорядним імператором. Але Австрія постала як незалежна країна, що прагнула проводити самостійну політику. Як наслідок цього спалахнула війна 1809 р. – спроба очолити процес звільнення Німеччини. Ця війна мало не остаточно знищила Австрійську імперію. Наполеон закликав до повстання угорців й навіть розглядав плани унезалежнення Королівства Богемії. Австрію врятували не сила її війська чи лояльність підданих, а заздрість імперій-сусідок: Александрівської Росії й Наполеонівської Франції, які не могли домовитись про умови поділів й цілком задоволювалися своїми територіальними надбаннями. Александр приєднав Східну Галичину, а Наполеон повернув південнослов'янські землі до складу французької провінції Іллірія. Події 1809 р. витворили модель австрійської політики на ближчі 40 років чи навіть століття. Європа потребувала Австрії. Мовлячи жорсткіше, великі держави погодилися, що залишки габсбурзьких амбіцій всесвітньої монархії безпечніші за аналогічні домагання нового претендента на світове панування. Сутність Австрійської імперії увиразнює порівняння її з Пруссією. Обидві повернули свій статус великих держав внаслідок поразки Наполеона, але Пруссія досягла цього швидкими реформами, а Австрія – гнучкою дипломатією.

Таку Австрію уособлював Меттерніх, який у 1809 р. обійняв посаду міністра закордонних справ і репрезентував Австрію у Європі протягом 39 років. Для нього, як і для Європи, Австрія була дипломатичним поняттям. Німець із Райнланду за походженням, західний європеєць

за вихованням і світоглядом, запізнїлий раціоналіст доби Просвітництва, Меттерніх, захоплювався конструюванням абстрактних політичних схем і був переконаний у власній непомильності. Дипломатичний хист Меттерніха врятував Австрію протягом загрозливих 1809 і 1813 рр. й зробив її осердям європейського ладу, що постав після падіння Наполеона: символом його досягнень став Віденський конгрес. Адже, допоки Австрія залишалася європейською необхідністю, вона сама потребувала Європи. Австрія не могла проводити політику ізоляції чи навіть незалежності, вона мусила завжди виправдовувати своє існування, справджувати свою місію, бути основою союзної системи. Зовнішня політика Меттерніха ґрунтувалася на тому досвіді, з яким він обійняв свою посаду. Меттерніх побоювався дій, завжди прагнув відкласти рішення й втримати спокій. Європа після наполеонівських війн також жадала спокою, а, отже, її пріоритети збігалися з уподобаннями Меттерніха. Особистим нещастям для нього було пережити стомлене війною покоління і побачити нову Європу, яка змагалася за позитивніші ідеали.

Меттерніх, як і решта європейських урядовців 1815 р., вважав, що нові загрози для європейського ладу неодмінно надходять знову з Франції, тож зовнішню політику він скерував на вигнання духу Наполеона. Наполеонівська імперія трималася на французькій владі в Італії і Західній Німеччині, які тепер були об'єднані під австрійською протекцією. Франц не повернув собі титулу імператора Священної Римської імперії, і це зречення лише згодом набрало символічного значення. В 1815 ж році зміни видавалися швидше номінальними, ніж дійсними. Фальш старого титулу відчували навіть самі Габсбурги. Німецька конфедерація, створена в 1815 р., була міцнішим союзом, ніж коваюча Європа. Австрія, як домінуюча сила, надалі відіграла принципову роль у німецьких справах. І в 1815 р. вона не відступила від цього. Радше навпаки: наполягала на своїй німецькій природі і визнала Пруссію другою великою німецькою силою. В цьому тандемі Пруссія виконувала всю роботу, а Австрія насолоджувалася своїм статусом. Наполеонівські війни струсували і Австрію, і Пруссію до такої міри, що обидві забули про суперництво. Спільний страх перед Наполеоном об'єднав їхні зусилля, а спільні побоювання Франції й, ширше, французьких ідей підтримували цю єдність протягом десятиліть після Ляйпцігу і Ватерлоо. Теоретично Австрія й Пруссія об'єдналися заради захисту Німеччини, на практиці ж Австрія залишила основну роботу Пруссії й надто пізно усвідомила неминучість покарання за таку винахідливість.

¹ Битва є надто відомою, щоб її можна було коректно назвати битвою під Славковом.

Особливою місією Австрії, *chef d'oeuvre* дипломатії Меттерніха, залишалася безпека Італії. Ця місія виникла випадково – внаслідок згоди дипломатів XVIII ст., за якою в 1797 р. Габсбурги отримали Венецію як компенсацію за Австрійські Нідерланди. Венецію і Ломбардію (австрійські володіння з часів війни за іспанську спадщину) Наполеон перетворив на Італійське Королівство, у 1814 р. землі повернулися до Габсбурзької імперії, де здобули окремішній статус Королівства Ломбардо-Венеції, відтепер не віддаленої провінції, а життєво важливого для Австрії регіону. Австрійська зовнішня політика зосереджувалася на італійському питанні понад 40 років – в 1866 р. інтереси Італії навіть спричинили війну Австрії з Пруссією. Відтепер «місія» Італії полягала у виправданні існування Австрії в очах європейської спільноти. Навіть труднощі, пов'язані з цим, містили свої переваги, привертаючи увагу Європи до Австрії, як рідкісна хвороба привертає увагу до цілком звичайної в усьому іншому людини. Італійське питання допомагало Австрії під час багатьох дипломатичних криз: Англія воліла убезпечити Італію від Франції, Росія – вберегти її від англійського впливу, а всі разом вони поводитися з Австрією як ніколи чемно. Але були й глибші чинники австрійської присутності в Італії. Ломбардо-Венеція була останньою сполучною ланкою з ідеєю всесвітньої імперії. Вона перетворювала Австрію на середземноморську державу, частину Західної Європи, й вберігала Габсбургів від перетворення на суто німецьких князів.

Більше того, «австрійську ідею» поставили на карту саме в Італії. Габсбурзька імперія ґрунтувалася на традиції, династичних правах і міжнародних угодах, дотримуючись принципу «верховенства права». Національний принцип, піднесений Наполеоном в Італії, заперечував верховенство права й змінив самі підстави існування Габсбургів. З іншими опонентами (навіть із німецьким націоналізмом) династія могла досягти компромісу, лише італійський націоналізм лишався непримиренним. Італійські радикали не чекали на поступки від Габсбургів, не прагнули домогтися особливого статусу в межах імперії, не шукали навіть історичної аргументації своїх вимог, посилаючись на «залізну корону Ломбардії». Італійський рух, кволий і позбавлений матеріальної підтримки, відстоював руйнівну для Габсбурзької монархії ідею, тож Меттерніх і його система невпинно з ним боролися. Недаремно найбільшу частину австрійської армії зосередили в Північній Італії, й саме італійські події визначили долю цілої імперії як у 1848, так і в 1859 роках. Перемоги Радецького спричинили поразку революції 1848 р., Магента і Сольферіно скинули абсолютизм у 1859 р. Подібно до конфлікту з

Сербією століттям пізніше, протиріччя між Габсбурзькою імперією та італійським націоналізмом стали символом протиріч двох світів.

Зовнішня політика Меттерніха ґрунтувалася на переконанні, що західний чинник є пріоритетним: головною загрозою для Відня він вважав французьку агресію, а його основною турботою була безпека Німеччини й Італії. Припущення виявилися хибними: зеніт розквіту Франції вже минув, й вона не претендувала на домінування у Європі. Реальною ж загрозою, що врешті й зруйнувала Австрію, була Росія, а не Франція, й ключовою австрійською проблемою виявилось балканське питання. В XVIII ст. воно зводилося до давньої боротьби між Росією й Австрією за турецькі володіння. Таке розв'язання справи було надалі неможливе. Завоювання 1812 р. дозволили Росії сягнути берегів Дунаю, а наступні територіальні надбання уможливили б перетин нею цієї ріки. Дунай був єдиною ланкою, що з'єднувала Австрію з широким світом у часи відсутності залізниць і зберегла таку роль навіть після їхньої появи. Тож у разі втрати контролю над гирлом Дунаю, Австрія не залишилась би незалежною державою. Подальші поділи були неможливі: ця обставина, вкрай повільно усвідомлена австрійськими дипломатами й ніколи не усвідомлена в Росії, визначила долю балканського питання між 1812 і 1914 рр. Туреччина також перетворилася на європейську необхідність, як і Австрія, вона трималася більше на верховенстві права, ніж на власній потузі. Гентц, політичний публіцист, що поставив Меттерніха ідеями, в 1815 р. писав: «Кінець турецької монархії Австрія коли б і пережила, то ненадовго».

Підтримання миру між Росією й Австрією та унеможливлення подальшої російської експансії на Балканах стали найбільшим дипломатичним досягненням Меттерніха, хоча сам він оцінював його не так високо, як боротьбу проти «революції». Врешті, обидва напрямки були взаємопов'язані, й, можливо, Меттерніх знав, що він робить, перебільшуючи загрозу з боку Франції й радикального націоналізму. Адже в такий спосіб увага Росії була відвернена від Дунаю і Константинополя. Монархічна солідарність і консервативний курс втримали спочатку Александра I, а згодом і Ніколая I від загарбання, на які Росія, перемігши Наполеона, мала всі підстави розраховувати. Александр, відкритий до європейських ідей і, водночас, найліберальніший цар, вважав, що після 1815 р. Турецька імперія майже в його руках. Італійське повстання 1821 р. нагадало йому про європейські зобов'язання, а увагу Веронського конгресу, що був скликаний в 1822 р., щоб обговорити грецьке питання, перевели на проблему інтервенції проти лібералів в Іспанії. Увагу Александра I відвернули від Балкан, що для Меттерніха важило

більше за ймовірні сварки з Англією. Подібний трюк розіграли й з Ніколаем I, упертішим і консервативнішим за свого брата. Він таки зрадив попередній політиці, і в 1829 р. російські війська перетнули Дунай і рушили на Константинополь. Настала найбільша криза дипломатії Меттерніха. Він почав розмірковувати над створенням англо-австрійського альянсу проти Росії. Його систему урятували революції 1830-х років у Франції, Італії й, насамперед, у Польщі. Вони ніби підтвердили його консервативні побоювання й довели помилковість амбіцій Ніколая. До того ж, навіть російські урядовці прийшли до висновку про необхідність збереження Туреччини. В 1833 р. Ніколай I зустрівся з Меттерніхом у Мніхово Градіце, приїхавши «як учень до вчителя». Консервативний союз Росії й Австрії поновився на подвійній засаді: опору революціям в Європі й невтручання до турецьких справ.

Угода в Мніхово Градіце гарантувала австрійську безпеку, за яку Меттерніх боровся протягом 20 років і яка стала підвалиною майбутньої політики. Росія й Австрія домовилися про принципи активної політики на Балканах, ціною такої поступки з боку Росії було збереження Австрії. Поза сумнівом, думка про загальний спротив, з яким зіткнулося б розширення Росії на південь, підживлювала монархічні переконання царя – це стало справжнім дипломатичним здобутком Меттерніха. Консервативна дружба між Австрією й Росією стала підґрунтям Меттерніхової політики та Меттерніхової Австрії. Пруссія видавалася бажаним третім учасником консервативного альянсу, непокірлива Франція перебувала під контролем, а Англія могла толерувати ліберальні принципи, не поширюючи їх на решту європейських країн. Проте досягнення Меттерніха приховували слабкість Австрії, яку зберегли лише заради зручності інших держав. Велика держава виявилась потрібною Європі лише в часи свого занепаду, справжня ж велич не потребувала жодних обґрунтувань свого права на існування.

Останнім спалахом активності Габсбургів стало правління Йосифа II. Натомість, Франц, якого в юності бив дядько Йосиф, а в дорослому віці – зять Наполеон, уникав активних кроків. Він був здатний хіба на впертий опір зовнішнім ворогам і внутрішнім змінам. Посередність за вдачею і розумовими здібностями, він міг би бути толерантним цісарем, правителем старої імперії, де більшість справ розв'язують без втручання центру. Але Австрія відрізнялася від Росії: вона була централізованою державою з розвинутішою і чисельнішою, ніж в інших країнах Європи, бюрократією. Завдяки Марії Терезії та Йосифові II австрійський імператор міг реально керувати так, аби його волю знали по всій Європі. Францovi ж бракувало волі,

тому він полишив бюрократію без вказівок щодо її політики. Наслідки цього сучасному спостерігачеві видаються не такими загрозливими, як сучасникам. Австрійські бюрократи були чесними, працелюбними й загалом розумними людьми, які приносили більше користі, ніж шкоди. Звісно, вони працювали повільно, продукували гори паперу й вимагали створення нових бюрократичних посад. До того ж, австрійській бюрократії бракувало визначеної політики, що відзначали проникливі представники еліти. Гартіг, один із найближчих співробітників Меттерніха, висловив загальну думку, сказавши: «Адміністрація посіла місце уряду».

Структури управління існували, але Франц виявився нездатним їх використати. Він скасовував, відроджував і знову розпускав Державну раду, яка колись розробила реформи Марії Терезії, натомість, створив Конференцію міністрів, яку все забував скликати. За таких умов дехто з бюрократії надалі тримався реформаторських заходів Йосифа II, інші ж головною метою вважали опір «якобінству». Дехто тримався політики виснажування земельної аристократичної еліти, яку започаткувала Марія Терезія, інші розглядали провінційну знать як опертя імперії. Були такі, хто, як Йосиф II, гадав, що імперія має ґрунтуватися на раціоналістичній філософії, інші воліли б спертися на римо-католицьку церкву. А головні зусилля пішли на боротьбу з «небезпечними ідеями». Імперія Франца I є класичним прикладом поліційної держави, в якій існувала лише офіційна нежиттєздатна преса, контролювалося все листування, навіть імператорської родини, без паспорта не можна було подорожувати ані з однієї провінції до іншої, ані з міста на село. Водночас, як і решта системи, цензура була радше незручністю, ніж тиранією. Хоча закордонні книжки й газети підлягали забороні, освічені верстви знали, що діється у світі, й задовго до 1848 р. не на папері, але в головах людей сформувалася виразно радикальна програма.

Бюрократична машина найуспішніше спрацювала в царині, найвіддаленішій від ідеологічних почувань. Австрія була останнім зразком планової меркантилістичної економіки, саме тут вона кинула поважний виклик ліберальній доктрині. Угорщина, з її особливими податковою системою і тарифами, перебувала поза цією економічною системою й залишалася майже винятково сільськогосподарським регіоном до 1848 р. В решті земель імперії промисловим розвитком опікувалися нагорі. Стара Австрія до того, як померти, залишила Центральній Європі у спадок австрійську залізничну систему й порт у Трієсті, які не могли з'явитися за умов *laissez-faire*. Австрія випереджала Пруссію за показниками розвитку залізниць і розпочала на Земмеринзькій гілці будівництво першої в Європі залізниці

через гори. Порт у Трієсті – проект, просто неможливий у дозалізничну добу, — збудували за ініціативою імперії, аби надати центральноєвропейським регіонам вихід до Середземного моря й уникнути повної залежності від пароплавання по Дунаю. Навіть Ломбардо-Венеції австрійське правління принесло економічний зиск. Податки й військові збори були там менші, ніж раніше за Наполеона чи пізніше в національній Італії. До того ж, австрійські посадовці дивували місцеве населення своєю чесністю і невідкупністю. Проте всі ці досягнення не важили нічого в політичній сфері. Австрійське правління завжди влаштовувало селянські маси, але вони німували; а політичну атмосферу доби визначало нехтування урядом ліберальних уподобань освіченого середнього класу.

Багато посадовців мріяли про розширення повноважень без послаблення системи загалом. Меттерніх був найпліднішим на ідеї, хоч і не найенергійнішим серед цих реформаторів. У 1821 р. він здобув титул канцлера як винагороду за дипломатичні успіхи, і ця посада давала йому підстави поводитись як головному дорадникові імператора. Оскільки винятково розумний і освічений Меттерніх був нездатний до витворення загальної політичної системи, своїм помічником він зробив Генца, найталановитішого політичного теоретика доби. Францози не подобалися проекти змін, що їх пропонував Меттерніх, так само, як пропозиції змін із боку будь-кого іншого, тому жодного з Меттерніхових проектів він не схвалив. Канцлерові ж бракувало хисту втілити ідеї в конкретних справах, що мало би бути ознакою справжнього державного діяча. Меттерніх залишався професором у політиці, а його інтелектуально вишукані схеми передбачали заходи, завдяки яким його наступники сподівалися нейтралізувати австрійську проблему. Ця проблема в своїй істоті була надто простою: Габсбурзька монархія й націоналізм не могли співіснувати.

Меттерніх збагнув це краще за багатьох своїх наступників, й, напевно, краще за теоретиків початку ХХ ст., які пов'язували розпад Габсбурзької монархії з уявними «втраченими можливостями». Меттерніх випробував різні засоби й розчарувався у них усіх. Тоді він вдався до репресій. Репресії проводили нерішуче, але вони й не могли бути іншими за часів втрати монархією цивілізованого вигляду. Також Меттерніх випробував метод «австрійського покликання»: економічне зростання, що мало повернути симпатії мас на бік Габсбургів. Ідея була гарною, але її втілення – руйнівним, адже зростання заможності тільки посилювало національні проблеми, спочатку німецьку, згодом інших народів. Економічну програму для досягнення успіху необхідно було зорієнтувати на інтереси мас, а

не буржуазії, Габсбурги мали би стати комуністами, в чому і звинувачували Меттерніха в 1846 р. в Галичині і Баха – після 1848 р. Певно, саме це Меттерніх мав на увазі, говорячи, що мріяв би народитися століттям пізніше. В реальному ж житті його стримували конституційні поступки, чи радше витівки, які мали заспокоїти невдоволення, не зменшуючи імперської влади. За висловом його біографа, ці поступки пропонували голодній людині роздивлятися прекрасні натюрморти. Згодом Франц Йосиф переслідував таку саму мету, а, отже, пропозиції Меттерніха ніби передбачали всі зміни устрою Австрії протягом другої половини ХІХ ст. Саме меморандум Меттерніха, що його проігнорував імператор, містив опис структури і назву центрального парламенту, склад крайових сеймів і основи взаємин парламенту з сеймами. Меттерніх був найздібнішою людиною з тих, що опікувалися «австрійською проблемою», але практичні наслідки його роботи виявились найменшими. Краще розуміючи істоту Габсбурзької монархії, він розчарувався у її перспективах.

Австрія потерпала від централізованої системи управління, якій бракувало визначеності. Меттерніх пропонував два відмінні, справді суперечливі, заходи: надати централізаційній системі чіткого вигляду, що успішно працював у Наполеонівській імперії, й прагнув схопити таємницю цього успіху в усіх своїх схемах. Таємниця була банальна – Франція мала геніального імператора. Але такий варіант не приваблював Франца і Меттерніха, тож хибний зразок для наслідування знайшли в наполеонівській Державній раді, яка нібито встановлювала широкі засади імперського управління. Меттерніх переконував Франца в необхідності райхсрату (Імперської ради) більш ніж 20 років. Він твердив, що райхсрат не зазіхатиме на владу імператора, а лише формалізує її, ставши виявом законодавчої влади монарха. Свої справжні наміри він оприявнив, описуючи райхсрат як орган, що «стримуватиме правителя від необачних рішень». Але Франц волів обходитися без шор й відхилив цю ідею – ніхто ще не відмовлявся від влади інакше, як під примусом. Проте слово «райхсрат» потрапило до обігу й саме так називали австрійський парламент до 1918 р. Меттерніх вагався щодо складу ради, яку він проектував, визнаючи, що вона не поліпшить бюрократичної системи, коли складатиметься переважно з бюрократів, й запропонував додати їй нової крові. Частина залишалася старою: відставні бюрократи мали критикувати своїх наступників. Трошки додали імперської крові: ерцгерцоги мали надати органі мудрості – рішення, особливо болюче для Франца, який не любив своїх родичів, за винятком хіба недоумкуватих. Справжнім нововведенням системи Меттерніха була пропозиція про надання сеймам права надсилати

делегатів до райхсрату, який, у такий спосіб, хоча й у суто дорадчій ролі, ставав Генеральними Штатами імперії. Ця ідея Меттерніха також вижила: сейми обирали райхсрат з 1861 до 1873 рр., а на класовій основі «станів» – до 1907 р.

Австрійський парламент розвивався б і без імпульсів, які додав проект Меттерніха. Вагоміший вплив справили його пропозиції в іншій царині – відродженні земельної автономії. Повага до провінцій була наріжним каменем консерватизму, який Меттерніх успадкував від Гентца, а його романтичне антиякобінство спричинило хвилювання в нібито заспокоєних провінціях. Монархія й консерватизм не були історичними союзниками й, особливо, в Габсбурзькій імперії. Габсбурги виступали руйнівниками історичних інститутів із часу битви біля Білої Гори, а Йосиф II надав імперії якобінського характеру. В Європі традиційні інститути вижили в тих державах, де монархія занепала, наприклад, в Англії, але не в країнах, де вона втрималася. Шторм Французької революції примирив давніх ворогів: аристократи, що постійно повставали проти королів, почали виявляти гротескно лояльність, королі ж почали симпатизувати тим традиціям, які дотепер прагнули за всяку ціну знищити. У Франції Карл X втратив трон через спробу відновити привілеї церкви і знаті, які відібрали його попередники, в Пруссії Фрідріх Вільгельм IV намагався відродити провінційний патріотизм, що був слабкістю Пруссії, й навіть в Англії епігони Пітта захищали ті пережитки, які Пітт сподівався реформувати. Але всюди монархію розглядали радше як старий звичай, аніж як реальну силу, й королі сподівалися врятуватися від якобінства за допомогою «історичного» камуфляжу. Вони збирали традиції, як геолог колекціонує копалини, й вдавали, ніби ці копалини живі.

Найбільше захоплення історичними рештками виявляли не ті, що виростили в їхньому оточенні, а неофіти, які симулювали повагу до чужої їм звички. Пошанування історичних традицій австрійських провінцій та їхніх сеймів прагнули уродженець Райну Меттерніх і пруссак Гентц. Проте сейми не здобули ані влади, ані вагомого впливу – вони являли собою штучні асамблеї габсбурзької знаті, яка бундючно «вивчала» закони і податкову систему, не маючи права їх відхилити. Меттерніх не закликав надати сеймам реальну владу або зробити їх більш представницькими: він лише волів частіше гратися в історичні вистави. Але сейми скликалися регулярно й вони, нехай і в декоративному вигляді, з'явилися у провінціях, де їх бракувало. Політична антикварність залишила глибокий слід в австрійській історії. Провінції, що віджили своє, перетворилися на старі міхи, до яких вливали молоде вино націоналізму. Меттерніх гадав, що,

відроджуючи провінції, він готує «історичний» федералізм, що мав зміцнити імперію, натомість провінції перетворилися на поле битви національних амбіцій й нездоланну перепону на шляху співпраці між національностями. Витворені традиції зруйнували Австрію, а Меттерніх започаткував цей процес.

Спраглий пригод і ризику, переконаний консерватист Меттерніх вдався й до іншого експерименту, який суперечив політиці відродження провінцій, хоча й безпосередньо впливав із неї. Занурившись у провінційну старовину, Меттерніх зробив неочікуване відкриття: виявилось, що багато провінцій не є первинно німецькими. А, отже, їхнє відродження мало й таку перевагу як послаблення загрози німецького націоналізму. Меттерніх опікувався чеським літературним відродженням із його прозорим політичним ухилом, який можна було узгодити з історичною єдністю Богемії. Що дивовижніше, він заохочував і антиісторичний рух за єдину нівденнослов'янську мову, інтелектуальну концепцію, яка ґрунтувалася на існуванні наполеонівської Іллірії й була настільки ж революційною, як і ідея національної Італії. Найбільше в «іліризмі» приваблювала можливість використати його проти угорських вимог, ділянки боротьби, на якій Габсбурги ніколи не мали забагато зброї. Й, поза сумнівом, Меттерніх, західний німець, байдужий до слов'янських справ, сподівався пов'язати ілірійську мову з хорватською історією, як чеське відродження – з історичною Богемією. В будь-якому випадку, ця літературна активність не мусила мати жодних політичних наслідків, це був «культурний націоналізм», який абсолютистські правителі заохочували як заміну національної свободи. Так само Меттерніх, заохочуючи іліризм й підтримуючи поета Гая, який пропагував його, несвідомо шкодив ледь живим історичним провінціям на користь національного відродження. Напевно, Меттерніх не усвідомлював, що він робить, щиро пропонуючи поділити імперію за національною ознакою. Однією з його безуспішних реформ була ідея поділу централізованої канцелярії на чотири департаменти: Австрії, Італії, Іллірії й Богемії-Моравії-Галичини. Перші три, з тих пір, як під Австрією розуміли німецькі землі, являли собою національні спільноти, та й четверту воліли бачити національною відтоді, як до неї застосовували аналогію з Іллірією й пов'язували з чехами й поляками як «західними слов'янами». Поруч з угорською і трансильванською канцеляріями, що вже існували, це витворило б шість національно-територіальних одиниць з особливими національними мовами. За винятком проблеми Галичини, ці схеми Меттерніха ніби передбачали всі майбутні плани перебудови Габсбурзької монархії й, подібно до цих майбутніх

планів, залишилися марними, ніколи не втілились у життя. Долю Центральної Європи, починаючи з часів Меттерніха, визначали не розумні ідеї, а класові конфлікти й інститути.

Відмінність між паперовими схемами і реальною політикою, між удаваним консерватизмом і справжніми намірами була засвідчена в Угорщині, єдиній провінції з живою історичною традицією. Франц трактував Угорщину зі звичною для Габсбургів недовірою й мріяв покінчити з угорськими привілеями. Під час французьких воєн це було неможливо зробити. Сейм треба було скликати для затвердження податків і призову, а в 1809 р. Франц навіть мусив удавати з себе угорського патріота, аби щось протиставити закликам Наполеона до угорського повстання. В 1811 р. імператор спробував урівняти угорську й імперську валюти, понизивши ціну угорських грошей до австрійського рівня, сейм цю вимогу відхилив й цар роздратовано анулював її, водночас відмовившись від подальших скликань цього органу. Конституційне положення про шотричне скликання сейму вкотре порушили, але, на відміну від Йосифа II, Франц не скасував автономного управління дрібного дворянства. Передача управління Угорщиною до рук німецьких чиновників буржуазного походження вимагала реформаторських зусиль, які Франц ненавидів. Тяганина тривала. Комітети дрібного дворянства відхиляли вимоги Угорської Канцелярії у Відні й відмовлялися провадити збирання податків і призов до війська без відповідної ухвали сейму, чинили перепони представникам монархії у збиранні грошей і призові. В 1825 р., коли опір сягнув свого апогею, комітет дрібного дворянства Батча звільнив усіх своїх службовців, аби унеможливити роботу посадовців, яких надіслав центр. Меттерніх завжди шкодував із приводу цього конфлікту з «історичним» забарвленням, й, упевнений у своїх дипломатичних здібностях, запевнив Франца, що полагоди́ть справу з угорським сеймом. Останній скликали в 1825 р., це засвідчило перемогу угорського сепаратизму над габсбурзьким централізмом.

Меттерніх сподівався, що угорських аристократів задовольнить сейм на рівні аналогічних штучних представницьких органів, статистів у історичному фарсі, де головну роль грав Меттерніх. Інтереси імперії в Угорщині відстоювали німці, міські крамарі, яких монархія свідомо, з визначеною метою, запросила до Угорщини. Меттерніх сподівався схилити їх на свій бік програмою податкової і пільгової реформи: скасування права аристократії не сплачувати податки й збільшення представництва міст у сеймі. Але це означало підтримку «лібералізму» й, відповідно, німецького націоналізму: натомість, Меттерніх волів патрунувати історичну Угорщину, як і

історичну Богемію. Велика угорська аристократія також усвідомлювала загрозу лібералізму й націоналізму, але, замість того, щоб шукати габсбурзької опіки, вона забезпечила себе, очоливши національний рух й завоювавши в такий спосіб підтримку дрібнішої знаті і німецьких міщан. Піонером цих змін став Сечені, великий землевласник, який збагнув таємницю успіху вігів у Англії й вдався до вчинку, що започаткував модерну історію Угорщини – віддав річний прибуток своїх маєтків на заснування Угорської Академії. Великі аристократи стали патріотами, а патріотизм набрав національних ознак. Перші вимоги «національної» мадярської мови замість латини пролунали в 1825 р., повторилися впевненіше в сеймі 1830 р. Якщо дотепер від решти імперії Угорщину відрізняли її старовинні привілеї, то зараз вона постала як суто національна держава.

Угорські сейми 1825 і 1830 років спростували інтелектуальну довершеність планів Меттерніха й послабили його вплив на імператора. Відчутно захитала репутацію Меттерніха дедалі більша заплутаність фінансових справ Австрії. Його призначили на посаду, аби забезпечити мир. Натомість, очікуючи війни з Росією у 1829 р., він оголосив на хвилі побоювань, що їх викликала Липнева революція у Франції, мобілізацію в 1830 р. – ці кроки коштували недешево. Тим часом, фінансових успіхів досягав суперник Меттерніха, Коловрат, богемський аристократ, якого покликали до центрального уряду в 1826 р. Коловрат не мав нічого спільного з вишуканим консерватизмом Меттерніха, він був бюрократам у стилі часів Йосифа II, який задрив правам провінцій і зневажав традицію. Його спонукали до дії особисті чинники – нехить до «іноземця» Меттерніха та витрат, які передбачала його політика, спрямована на посилення ролі Австрії в європейських схемах. Опозиційно налаштований до Меттерніха, він подеколи поведився як ліберал, подеколи – як патріот Богемії. Маючи великий особистий статок, він постійно погрожував відставкою, аби домогтися бажаного, а Меттерніх, прив'язаний до посади потребою в грошах, не міг нічого вдіяти. В 1834 р. Коловрат впорядкував банківські рахунки Австрії, що було унікальною подією для правління Франца, й з тих пір опікувався безпекою імператора. Франц не симпатизував Коловратові й мав добрі стосунки з Меттерніхом, але успіхи політики Коловрата дозволили імператорові ігнорувати критику системи управління з боку Меттерніха. Внутрішніми справами й, насамперед, призначенням посадовців відтепер опікувався Коловрат, Меттерніхові довелося обмежитися зовнішньою політикою.

У 1832 р. Меттерніх знову випробував свій політичний хист в Угорщині. Тепер він визнав, що сейм не задовольняє декоративні

функції й сподівався повернути його на свій бік програмою практичних реформ, що модернізували б запутане угорське законодавство. Угорська знать, призвичаена до зібрань дрібного дворянства, розуміла політичні реалії й опиралася цій програмі реформ згори. Нижню палату від відкритого висловлення непокори до королівської влади втримали лише зусиллями магнатів і жодну з реформ не було завершено. Цій невдачі Меттерніх міг протиставити свій зовнішньополітичний усніх: угоду 1833 р. з Росією. Його взаємини з Францом почали поліпшуватись й на початку 1835 р. Франц пообіцяв утворити Імперську Раду, на чому послідовно наполягав Меттерніх. Але й цієї обіцянки не дотримали. Франц помер у лютому 1835 р. На смертному одрі він підписав уже давно складені Меттерніхом два політичних заповіти до свого сина. Один покладав на Фердинанда обов'язок звільнити церкву з-під контролю, який запровадив Йосиф II¹, другий закликав не змінювати державних засад, радитися з питань зовнішньої політики з ерцгерцогом Левом (молодшим братом Франца) й, понад усе, покладатися на Меттерніха, «мого найлояльнішого слугу і друга». Коловрат не згадувався взагалі. Здавалося, що Меттерніх нарешті позбувся суперника й може реалізовувати вимріяну програму конструктивного консерватизму. Повертаючись до канцелярії, він повідомив свого лікаря про смерть Франца словами: «Фердинанд став імператором». Лікар, простак або улесник, відповів: «А Ви стали Рішельє».

¹ Цей припис засвідчив суперечливість консерватизму Франца. Церковні реформи Йосифа II були «просвітницькими», тож Францові вони не подобалися. З іншого ж боку, вони існували, й Франц не міг примусити себе їх скасувати. Сучасна консервативна доктрина стверджує доконечність союзу вівтаря і трону. Габсбурзькі традиції полягали в утриманні церкви під жорстким контролем. Як наслідок, Франц під час свого правління забажав анулювати рішення Йосифа II, але не зробив цього, так само, як обіцяючи здійснити реформи, що їх запропонував Меттерніх, він залишив їх на папері. Остаточним жестом безпорадності він доручив своєму синові виконати завдання, які сам не подужав, знаючи, що Фердинанд був надто нерішучим навіть у провадженні щоденних справ.

Розділ 4.

НАПЕРЕДОДНІ БЕРЕЗНЯ¹

Зі смерті Франца розпочалося передреволюційне міжцарів'я, дивний період очікування, який неминуче мав закінчитися «потопом». Новий імператор Фердинанд був недорікуватим епілептичним рахітиком, й виявив характер чи не в єдиному своєму змістовному вислові: «Я імператор і хочу локшини». Меттерніх розумів потворність імперії без імператора, але підтримував небажання Франца змінити свого наступника. Передусім, не було гідної альтернативи: Франц Карл, молодший брат, хоча й не був душевно хворим, але так само не мав якостей правителя; до того ж Меттерніх підкреслював, що зміна спадкоємця захитає принципи спадкової монархії. Справжні ж мотиви Меттерніха були практичнішого, суто дипломатичного ґтибу: із неспроможним керувати імператором Меттерніх міг стати справжнім правителем Габсбурзької монархії й врешті реалізувати свою програму консервативних реформ. Але йому бракувало самовпевненості Рішельє або Бісмарка, тож, навіть тепер, сподіваючись убезпечити себе, мусив ховатися за спиною ерцгерцога Лева, найвпливовішого з братів Франца. Здібними членами Габсбурзької родини були ерцгерцог Карл, талановитий військовий організатор, і ерцгерцог Йоганн, переконаний ліберал; але обидва вони виступали за реформи й критикували Меттерніха, тому залишалися осторонь влади.

Вибір Лева був рішенням дипломата, а не державного діяча, адже, коли Меттерніх справді збирався реформувати монархію, він потребував підтримки сильної, рішучої людини, а не нікчеми. Меттерніх не розумів реалій політичної ситуації: він щиро вірив, ніби єдиною проблемою були особисті якості імператора, й не враховував ані баласту бюрократії, ані упередженості австрійців за походженням до його розумних, але «чужинницьких» схем. Насправді успіх Меттерніхових інтриг зробив Коловрата лідером патріотичного австрійського опору у вищих колах. Спочатку Коловрат не реагував на те, в який спосіб його обіграли. Конфлікт вибухнув у 1836 р. Меттерніх нарешті усвідомив небезпеку німецьких позицій Австрії в митному союзі, створеному під пруським кермом

¹ Саме в березні почалася революція 1848 р. (Прим. перекл.).

у 1834 р., й захотів змінити тариф Австрії, щоб уможливити її входу до того союзу. Спочатку він запропонував у 1836 р. знизити мито на цукор, чим завдав удару по великих маєтках, володарі яких тільки-но збагнули прибутковість вирощування цукрових буряків. Коловрат заперечував й, виїхавши до свого богемського маєтку, погрожував відставкою. Настав час Меттерніха. Він запропонував Левові створити райсхрат, псевдопарламент, обидва під керівництвом Меттерніха – конституційні витвори, позбавлені представницького характеру, що було суто консервативною мрією. Лев, радий позбутися відповідальності, погодився.

Це були паперові схеми, позбавлені опертя на жоден клас або партію, створені шляхом придворних інтриг, вони могли бути знищені такими самими інтригами. Відсторонення Меттерніха зініціював, що вельми символічно, ерцгерцог Йоганн, ліберальний Габсбург. Під час наполеонівських війн Йоганн хотів, щоб Австрія очолила німецький національний опір, і підтримував Тирольське повстання проти баварської влади, нав'язаної Наполеоном: такі вчинки загрожували Меттерніховій дипломатії нейтралітету й були відхилені Францом. Йоганна, який засвідчив свій лібералізм одруженням на доньці поштаря, було віддалено від двору. Він знав Меттерніха лише як реакціонера й спільника церковного мракобісся, тож вважав, що його успіхи засвідчили тріумф реакції. Вперше за двадцять років Йоганн прибув до двору й переконував Лева в руйнівних наслідках схвалення планів Меттерніха; навчений аристократами, що боялися втратити свої прибутки з цукрових буряків, він підносив Коловрата як успішного фінансиста і ліберала за духом. Меттерніх не мав за собою сили: його єдиною зброєю були аргументи, але три з половиною години переконувань не похитнули Йоганнової позиції. Загнаний у кут і збитий з пантелику, Лев відмовився від висловленої попередньо підтримки, розігнав райсхрат й призначив себе головою Конфедерації міністрів, яка знову перетворилася на формальність, як і за правління Франца. Коловрат із тріумфом повернувся на свою посаду.

Дипломатія Меттерніха виявилась неспроможною в конструктиві. Нічого не змінилося, чи, радше, все змінилося на гірше. Повноваження імперської влади отримала статс-конференція Лева, Меттерніха і Коловрата, яка визначала справи, що їх мали розглядати міністри. Вона знову виконувала роботу міністрів, як це робив і Франц, але із ще більшою тяганиною. Коловрат і Меттерніх ненавиділи один одного, а Лев ненавидів будь-яку активність. Таким чином, більшість завжди була проти будь-яких рішень і повністю їх гальмувала.

Меттерніхові не вдалося реформувати центральний уряд; його спроби відродити активність провінцій далися взнаки «напередодні березня», але призвели до зовсім не тих наслідків, яких він очікував. Дуже відмінні Меттерніх і Коловрат змагалися за симпатії провінцій, особливо Богемії: Коловрат, хоча й був «йосифінським» централістом, не любив німців і заохочував богемський патріотизм; Меттерніх, хоча й був німцем, виступав противником централізації. Були відроджені автономні права провінцій. Фердинанд став королем Угорщини в 1830 р., ще за життя батька; в 1836 р. він став королем Богемії, а в 1838 отримав залізну корону Ломбардії – жалюгідну імітацію «австрійськості» Італії. Меттерніх хотів вдатися до чергової псевдоісторичної нісенітниці й коронувати Фердинанда імператором Австрії у присутності делегатів із провінційних сеймів – така спроба витворення традиції була надто штучною навіть для передреволюційної Австрії.

Сильний місцевий патріотизм відчувався навіть у німецьких провінціях. Єдиною трибуною для висловлення загального невдоволення ваганнями і нерушучістю центрального уряду стали сейми, що перетворилися на осередки лібералізму, так само як французькі парламенти, асамблеї привілейованого класу набрали фальшивого ліберального вигляду напередодні Великої революції. У 1840 р. Андріан, делегат Тирольського ляндтагу, опублікував книгу «Австрія та її майбутнє», в якій висловив думку освіченого управлінського класу, що імперія – це ніщо, а провінції – це все. Навіть ляндтаг Нижньої Австрії, що збирався у Відні й складався переважно з бюрократів центрального уряду, виступав за розширення прав провінцій як противагу до млявості статс-конференції. Це було абсурдом. Привілеї провінцій могли вельми приваблювати землевласників, що сподівалися управляти своїми маєтками без втручання з боку Відня. Але відстоювання повноважень земель було самогубством для німецької бюрократії, адже йшлося про послаблення системи, що підтримувала німецьку культуру на теренах усієї імперії й забезпечувала працевлаштування німецьких посадовців. Про права провінцій було доречно говорити в Празі, Любляні чи навіть Іннсбруці, але такі розмови у Відні були нісенітницею. Німецька бюрократія, напевно, потребувала ширшої підтримки й могла знайти її в німецької буржуазії, але не в незадоволеній провінційній знаті. Тож не дивно, що за двадцять років ентузіастів провінційних прав у Нижньоавстрійському ляндтазі перетворилися на провідників ліберального централізму.

Пробудження сеймів і земельних ляндтагів мало особливе значення у випадках, коли їх можна було пов'язати з національними

почуттями. Богемський сейм, що складався виключно з великих землевласників, грався в чеський патріотизм. У 1840 р. він проголосив своє право «вивчати» і відхиляти пропозиції, що до нього надходили; в 1846 р. вимагав відновлення прав, що існували до битви біля Білої Гори та «Виправленого Статуту» 1627 р. Тобто, нащадки чужинців, що потрапили до Богемії з волі Габсбургів, тепер вимагали для себе права тих чехів, місце яких вони посіли, так само, як англійські власники ірландських земель у XVIII ст. виступили захисниками ірландської незалежності. Ці богемські аристократи абсолютно не розумілися на чеському націоналізмі. Заздрячи привілеям своїх угорських родичів, вони сподівалися, що завдяки дешевим історичним претензіям позбудуться імперських чиновників і імперських збирачів податків. Національних інтелектуалів до дії також спонукав угорський приклад. Не маючи інших союзників, вони співпрацювали з великою аристократією в сеймах. Найвпливовіший із чеських будителів, Палацький виріс в Угорщині й гадав, що богемська, як і угорська, знать може набрати національного характеру; до того ж в Угорщині Палацький навчився шанувати титули і не вірити у власні сили. Імперський уряд також, хоча й відкидав «конституційні» вимоги сеймів, був готовий розіграти богемську карту проти Угорщини, аби висміяти останню. Уряд і раніше розглядав слов'ян як імовірних спільників радше проти Угорщини, ніж проти німців. Ця лінія габсбурзької політики тяглася з часів правління Леопольда II, який, погрожуючи сербським повстанням, примусив Угорщину до компромісу, а в 1791 р., прослухавши лекцію першого чеського просвітителя Добровського про слов'янську єдність, заснував чеську кафедру в Празькому університеті. Тепер, у 1840-і роки, богемську знать, з її німецькими прізвищами й космополітичним вихованням, заохочували писати праці на уславлення чеської культури й навіть захищати вимоги словаків в Угорщині.

Визначною передреволюційною подією була перемога непримиренного мадярського націоналізму в Угорщині, тобто перемога Кошута над Сечені. Сечені пропагував національні почуття, сподіваючись переконати знать відмовитися від права не сплачувати податки. Символом його політики став міст через Дунай у Будапешті, побудований на перші зібрані з маєтків знаті кошти. Безперечно, Сечені хотів, аби Угорщина стала модерною національною державою, але сподівався досягти цього в результаті природного розвитку й без ворогування з імперським урядом. Він не надто симпатизував неосвіченому дрібному дворянству, що сиділо по своїх маєтках; його ідеалом були віги, альянс великої аристократії

та міської буржуазії проти обмежених сільських поміщиків торі. Сечені підтримував «доберезневу» угорську програму Меттерніха – програму адміністративних та економічних реформ на користь міст. Головуючі на провінційних зібраннях знаті мали стати державними посадовцями, міста – здобути рівне з сільськими регіонами представництво в сеймах; угорські податкові пільги підлягали скасуванню й Угорщина приєднувалась до загальноавстрійської залізничної системи. Ці реформи знищили б дрібну шляхту, але вони потребували потужної підтримки з боку буржуазії. Реалії ж суперечили сподіванням. Загальна кількість дворян із родинами становила 600 тисяч осіб, міське ж населення, чималеньку частку якого складала і пихаті селяки, нараховувало лише 575 тисяч. Програма Сечені та Меттерніха була розумною, але нездійсненою.

Попри все, програма Сечені передбачала поступальний розвиток, на відміну від планів Кошута, рятівника дрібного дворянства. Лайош Кошут активно займався політикою лише 10 років, проте вплинув на долю Центральної Європи більше за будь-яку іншу людину. Дрібний дворянин за походженням, він не успадкував землі і працював журналістом. Його можна вважати «неофітом» мадярської справи, адже за походженням Кошут був словаком (його мати навіть не знала мадярської мови). Слов'янські коріння додали йому самовпевненості чужинця, позбавленого вагань і почуття реальності. Слов'янин без землі, Кошут волів, аби його сприймали як угорського пана, й постійно наголошував, що саме мадярський націоналізм, а не володіння землею, становить справжню проблему. Вивчаючи західноєвропейський досвід, саме він запозичив термін «джентрі» на позначення проігнорованого дрібного дворянства – і себе самого. Коли Сечені досліджував доктрину вігів, Кошут студіював націоналізм, й привернув на свій бік дрібну шляхту, переконуючи її, що саме вона, а не міста, є осердям мадярської нації. Відсталий сільський поміщик, що ненавидів усе іноземне й жив в увялому світі середньовічного права, з втіхою довідався, що саме він зберіг Угорщину, а його найзаскорузліші упередження гідні палкого схвалення. Завжди незадоволена провідною роллю великої аристократії дрібна шляхта тепер мала змогу повести її за собою. Непересічний хист письменника і оратора Кошут підпорядкував одній меті – пробудженню національних почуттів. Свідомий своїх здібностей, він не визнавав ані сили історичної традиції, ані обставин матеріального світу, трактуючи кожну поступку як свідчення слабкості й перевершуючи своїх опонентів радикальністю вимог. Його писання поширилися по всій Угорщині в 1840-і рр., а в 1847 р. його, попри відсутність земельних володінь, обрали до сейму. Це справді засвідчило

перетворення мадярства з класу на націю. Кошут став народним героєм Угорщини, а згодом усієї радикальної Європи, хоча не мав нічого спільного з серйозним свідомим радикалізмом своїх сучасників. Він був радше першим диктатором, що прямував до влади, використовуючи ідеалізм заради роздмухування національних пристрастей.

Угорщина є мадярською національною державою – ця проста теза принесла успіх Кошутові. Кошут застосовував цю зброю навіть в економічній сфері й заперечував критику Меттерніхом угорських податкових кордонів посиланнями на захист «національної економіки». Доктрину, створену Лістом для німецької буржуазії, Кошут використав, аби завоювати прихильність і повернути на свій бік німців, що мешкали в Угорщині. Проте не німці становили головну угорську проблему, адже вони мешкали в містах й не мали жодного коріння на селі, за винятком саксонців у Трансильванії. Але на значних теренах Угорщини мадярського населення не було взагалі, окрім поміщиків, що мешкали далеко від своїх маєтків, а, отже, мадяри являли собою меншину в державі, яку проголосили своєю. Це визначило сутність угорської політики протягом наступних десятиліть: мадяри декларували нібито ліберальну політику, але могли впроваджувати її в життя лише неліберальними методами. Зберегти свої національні позиції вони могли лише шляхом запровадження штучної монополії на все публічне життя й протистояння спробам культурного пробудження інших національностей Угорщини. Початково ця політика не мала певної мети, вона логічно випливала з неминучої відмови від латини. Кошут перетворив її на зброю національного панування. У 1840 р. мадярську було проголошено єдиною офіційною мовою. Сейм 1844 р. засвідчив повну перемогу Кошута: він повністю скасував латину й визначив мадярську єдиною мовою законодавства, врядування й, найістотніше, публічної освіти. Мовний закон 1844 р. давав подвійну вигоду дрібному дворянству. Він захищав його від втручання імперських посадовців, що розмовляли німецькою, й ставив перепону інтелектуальним впливам із селянських народів. Угорщина не могла залишатися назавжди економічно ізольованою від світу, а зі знищенням цієї ізоляції занепад дрібного дворянства був неминучим. Кошут дав цьому прошаркові новий сенс існування: монополію на державну службу.

Доктрина Кошута не обмежувалася «малою Угорщиною»: національна Угорщина проголосила себе спадкоємицею св. Стефана, подібно до того, як французькі революціонери були спадкоємцями св. Людовіка, й претендувала на всі «землі Корони св. Стефана».

Ця вимога загрожувала автономії Трансильванії і Хорватії. Легшою жертвою була Трансильванія. В її сеймі з відчутними феодальними пережитками рівне представництво мали мадяри, секлери (етнічна гілка мадярів) і саксонські німці. Румуни, які становили більшість населення, права голосу не мали. Лише саксонці намагалися зберегти незалежне становище, але навіть вони підпали під вплив демагогічної кампанії Кошута: класова пиха зашкодила їм зважити на безправну румунську більшість. До 1848 р. в Трансильванії панувало мадярське шаленство.

Ситуація в Хорватії була складнішою. Там існував сейм, не менш давній, ніж угорський, із власними розважаннями про феодальне право й притлумленою традицією хорватської корони. Навіть мовний закон 1844 р. визнавав хорватську винятковість і дозволяв депутатам із Хорватії в угорському сеймі виступати латиною протягом ще шести років, після чого вони мусли перейти на угорську. Хорватська аристократія завжди разом з угорською виступала проти габсбурзьких зазіхань й була заскочена зненацька новою мадярською політикою. Але вона відстоювала не хорватську мову, а латину, не розуміючи національних гасел і нічого не знаючи про «іллрійське» відродження, що одне могло убезпечити Хорватію. Хорватські аристократи, що опиралися мадярським вимогам, уперше побачили Гаю, лідера ілліризму, в 1833 р. у Братиславі, де засідав угорський сейм: і перші, і другий байдуже ставились до існування одне одного в Загребі. Проте хорватську мову в хорватському сеймі було чути до кінця 1830-х рр., й у 1847 р. своїм останнім латиномовним рішенням цей орган проголосив «хорватсько-слов'янську» національною мовою. Таким чином Угорщина Кошута і національна Хорватія перейшли до відкритого протистояння.

Імперський уряд безпорадно спостерігав за успіхами Кошута. Меттерніх, із притаманним йому гострим чуттям, і раніше бачив загрозу Кошутової політики й випробував проти неї зброю, яку тільки знав раціоналістичний політик XVIII ст. – переконування, ув'язнення і хабарі. Всі заходи відзначалися нерішучістю й, як і решта речей в імперії, не принесли бажаних результатів. Імперський уряд проголосив прагнення захищати культурні права національностей Угорщини, але, зіткнувшись із непокірливим сеймом 1844 р., втратив опертя й мовчазно погодився з мадярським мовним законом, задовольнившись нерадою згодою угорців визнати німецьку мовою спілкування з імперськими посадовцями. Це була єдина поступка імперії, тій імперії, що проіснувала триста років і визволила Угорщину від турків. Звісно, Меттерніх знав, що становий лібералізм, навіть в Угорщині, був рухом землевласників, а габсбурзькі

політики не забули про зброю Йосифа II – заклик до селянства. Вони вагалися з її застосуванням тому, що самі були землевласниками і консерватистами. До дій їх спонукали заворушення у Галичині. У 1846 р. польські патріоти-землевласники й інтелектуали розпочали національне повстання, трохи передчасну прелюдію революцій 1848 р. Австрійська влада, панічно налякана початком революції, яку так довго прогнозували, й невтішним станом регулярної армії, закликала селян повстати проти своїх панів. Результатом стала Жакерія. Поляки, заскочені таким викриттям вузько-класової природи свого націоналізму, пізніше твердили, що селяни були «рутенцями», русинами. Насправді ж, і національне, і селянське повстання відбулися в суто польських районах, а селяни були поляками за етнічним походженням, але не мали національної самосвідомості. Галицьке повстання, що струснуло аграрну структуру Австрійської монархії, придушили косами і ціпками. Під час повстання імперська влада була змушена пообіцяти скасування панщини, відробіткової ренти, після повстання їй не забракло нахабства вкотре відкласти ухвалення цього рішення. Таким чином, окрім аристократичної фронди сеймів і національного фанатизму Кошута, вирували народні маси, але будь-хто міг здобути їхню підтримку, вдаючи з себе визволителя від панщини. Сцена для вистави 1848 р. була підготована.

На міжнародному рівні також уже окреслилися обриси майбутнього. По-справжньому Меттерніх покладався лише на підтримку Росії: як і в багатьох політиків минулого і прийдешнього, його скептицизм зупинявся на російському кордоні. Австро-російська угода 1833 р. неминуче спровокувала нову кризу на Півдні і Сході Європи між 1839 і 1841 рр. Ця криза справді влаштувала Меттерніха, допоки загрозливим чинником була Франція, а не Росія, й епіцентр зливи містився на Райні і Леванті. Це підтверджувало його доктрину про те, що криза на Балканах започаткує революції в Європі, й, безперечно, якби не йшлося про наявну революційну загрозу з Франції, цар Ніколай не провадив би такої непогрішно консервативної політики, відверто співпрацюючи з Австрією і Англією задля збереження цілісності Османської імперії. Так само послаблення Туреччини не минулося даремно для Ніколая, тим часом як пам'ять про слабкість Росії в 1829 р. швидко танула. Протягом 1840-х рр. Росія все відвертіше ухилялася від політики *status quo* на Балканах, повертаючись до схем поділу, що спричинили розрив з Австрією в 1829 р. Меттерніх мусив шукати нових союзників. Він не міг розраховувати на підтримку Пруссії, байдужої до балканських проблем, Англія ж трималася осторонь через суміш ліберальних сентиментів й

обґрунтованих сумнівів у силі Австрії. Залишалася Франція, й Меттерніх протягом останніх років почав сподіватися на союз із консервативними силами Франції, аби втримати *status quo* спочатку в Італії, а згодом на Балканах. Безуспішну франко-австрійську співпрацю, що виявилася такою руйнівною для Австрії під час Кримської війни, витворив Меттерніх. Але цей альянс не міг функціонувати без міцного консервативного уряду у Франції, такий уряд пізніше створив Наполеон III, але в 1847 р. це значно перевищувало можливості Гізо.

Тож сумніви в стабільності Франції знову спонукали Меттерніха до залежності, хоча й цілком безперспективної, від Росії. Протягом тридцяти років Росія обіцяла допомогу проти «революції». У 1847 р. загроза революції не викликала сумніву й Меттерніх більше не потребував перебільшувати її. Повстання в Галичині стало лише першою краплиною польської зливи, Ломбардія перебувала в стані відкритого повстання, а тамтешні австрійські солдати переховувалися від неї в казармах. Угорщина під проводом Кошута вийшла з-під контролю Відня, й навіть у самій австрійській столиці ліберальні гуртки збиралися просто на очах поліції. Революційна загроза була загальною, тому Росія не виступила проти неї. Два царі, Александр і Ніколай, сприйняли доктрину Австрії як європейської необхідності, але розуміли її як союзника, а не сусіда, що потребує лише захисту. В разі російського вторгнення для придушення революції, Росія перетворилася б на об'єкт ненависті всіх чотирьох «панівних націй»: поляків, мадярів, німців та італійців, до того ж, це загрожувало появою нового Наполеона. Для Росії участь у врятуванні Меттерніха дорівнювала повторенню 1812 року. Натомість, Росія відмовилася від союзу, зберігши статус великої держави та, як і в 1939 р., самоусунулась з європейських справ, купуючи час ціною ідеологічних принципів. Така оборудка виявилася для Росії вигідною. Але вона означала крах Меттерніха. Він, який ніколи не діяв самотужки, залишився тепер сам на сам із революцією, без зовнішніх союзників або внутрішньої підтримки. Його суперники при дворі й навіть члени імператорської родини поклали всю провину на нього й щиро вірили, ніби з його відходом справи налагодяться самі собою. Але стара Австрія впала разом із Меттерніхом, а замість неї постала австрійська проблема й навіть сторічний європейський конфлікт не повернув Центральній Європі тієї стабільності, яка була зруйнована 13 березня 1848 р.

У 1848 р. до політичного життя Габсбурзької імперії увійшла доктрина прав людини. Династична ідея опинилася під сумнівом, й відтоді вже не могла почуватися у безпеці. «Австрійська ідея» перетворилася на таку саму доктрину, як і інші, а династія вижила завдяки не своїй силі, а маневруванню поміж конкуруючими націями і класами. 1848 рік позначив перехід від неусвідомленого життя до свідомого пошуку його сенсу, й, попри перемогу габсбурзької армії, саме інтелект залишився визначальною силою австрійської політики.

Революція сталася у переважно аграрній імперії, єдиною непереможною силою якої було прагнення селян звільнитися від панщини та інших феодалських повинностей. Це елементарне прагнення мало небагато спільного з радикальною програмою міських інтелектуалів, хоча й не повністю їй суперечило. Селяни також були людьми, попри малярські приказки, що стверджували протилежне, й усвідомлювали національні особливості, що відрізняли їх від панів, особливо, коли їх підсилювали релігійні відмінності, тому на початку революції визнали радикалів за свій провід. Цікаво, що селянські повстання проти панщини перетворили їхніх панів на революціонерів або, принаймні, на ненадійних прихильників імперської влади. Угорська дрібна шляхта, саме існування якої опинилося під загрозою, стала справжнім революційним класом, що надало угорській революції, а отже, й угорській історії виняткового характеру. Після того, як порушилась негласна домовленість між великими землевласниками і Габсбургами, навіть лояльність магнатів опинилася під сумнівом: імператор не міг стримати від протиправних дій селян, тож магнати мусили шукати інших союзників. Їхня фронда, коли й не вельми серйозна, виявилася безперечно наполегливою: спочатку вперто реакційною, згодом такою, що експериментувала з націоналізмом.

Селянське невдоволення, як і всюди, було несвідомим і мало спалахнути від іскри з міста. В 1848 р. революція відбулася всюди, де існували міста з понад 100 000 населенням. Отже, дві поважні революції відбулися в Австрійській Італії, у Мілані та Венеції. Лише три подібних австрійських міста існували на північ від Альп – Відень, Будапешт і Прага. Серед них лише Відень, із населенням

400 000, був модерним містом. З 1815 р. майже вдвічі зросла кількість його населення, переважно завдяки іммігрантам з села, масою дуже бідного люду, який ставав промисловими робітниками. Всупереч загальному переконанню, революції 1848 р. спричинила не промислова революція, а її відсутність. Міста зростали швидше за промисловість, яка забезпечувала працевлаштування і виробництво товарів, й, як наслідок, їхнє зростання вело до занепаду стандартів міського життя. Індустріальний розвиток, як засвідчила подальша історія XIX ст., був ліками від суспільного невдоволення, але не його причиною, а найреволюційнішим був саме найменш індустріалізований Відень. В австрійській столиці існував «пролетаріат» із безземельної найманої робочої сили, але не було працедавців – типова для 1848 р. ситуація. Пролетаріат створив революційну армію, згуртованішу за всесвітнє селянство, але їй також бракувало власних керманічів, тож вона знайшла їх в особі студентства.

У цьому також полягала унікальність Відня: в усій імперії не існувало іншого університету з повною структурою. Саме університетські студенти стали польовими офіцерами революції, й хоча їм бракувало зрілості стати відповідальним проводом, вони не знаходили його і в особі своїх професорів. Попри це, за винятком студентів-медиків, молодь являла собою бюрократію на етапі становлення й раніше чи пізніше мусила відчувати подих реального життя.

Ані Прага, ані Будапешт не мали революційних якостей Відня. Обидва міста були порівняно малі, населення Праги ледве перевищувало 100 000, населення Будапешта – трохи менше. Жодне з них не досягло рівня розвитку, що відповідав би вимогам сучасності – обидва у 1815 р. мали близько 60 000 мешканців. Там надалі переважали німці, які становили дві третини населення Будапешта й майже стільки ж – Праги. З іншого боку, серед студентства Будапешта переважали мадяри, а студенти-чехи в Празі становили безумовну меншість. Дрібна угорська шляхта опанувала угорську революцію, а студенти відігравали в ній підпорядковану роль, натомість, празька революція залишилася в руках студентів і через брак реального опертя зазнала 1848 р. першої поразки. Насправді Прага, попри її розміри, перебувала на тому самому рівні, що й маленькі міста з кількатисячним населенням. У них просвічений чеський вчитель, православний сербський священник або лютеранський словацький пастор творили нації без реального підґрунтя. Отже, словацька нація виникла удавано зрілою 10 травня 1848 р. у Липно, сербська нація – 13 травня в Карловці, а румунська – 15 травня в Блажі.

Австрійські революції, подібно до німецьких, покликала до життя революція 24 лютого в Парижі. У Будапешті група радикально

налаштованих студентів, необтяжених наявністю сейму, що надалі збирався у Братиславі, стала до кінця лютого господарями вулиць із своєю революційною програмою: вони вимагали демократичної конституції зі загальним виборчим правом, скасування панщини без компенсації й визнання рівності всіх національностей. Ця програма, що докорінно змінила б династію, ще відчутніше зачепила б дрібну шляхту – економічно, через знищення панщини, політично – через знищення пільг. Це була така програма, яка в інших країнах сприяла наверненню заможних лібералів на бік «порядку». Але Кошут, єдиний у Європі, закликав своїх послідовників перевершити радикалів, а не шукати від них захисту в династії, він послаблював демократичні виступи проти шляхти піднесенням національних гасел і проти Габсбургів, і проти підлеглих народів. Попри те, що дрібна шляхта очолила рух, радикальна інтелігенція могла повести за собою селянство; виходячи з цього, Кошут і провів через сейм у Братиславі «Березневі закони».

«Березневі закони», які витворили модерну Угорщину, стосувалися трьох сфер: конституційної, ліберальної і національної. Передусім вони прагнули зберегти дрібну шляхту – ця найглибше прихована мета була втілена найуспішніше. Персональну унію заступила собою «Прагматична санкція», яка скасувала Угорську канцелярію у Відні, зобов'язала пфальцграфа або віце-короля, що знаходився у Будапешті, перебрати на себе усі прерогативи цісаря-імператора без відповідальності перед Віднем, при імперському дворі мав з'явитися угорський міністр на зразок Верховного комісара¹, Угорщина отримувала окреме військо, бюджет і зовнішню політику. Тобто, вона здобула статус домініона. Замість феодального сейму, в Братиславі, мав бути скликаний парламент у Будапешті з підзвітним йому конституційним урядом, знать позбулася права не сплачувати податки, а міста отримали представництво в парламенті. Знання мадярської мови стало обов'язковою умовою для претендентів до парламенту, а мадярська національна держава мала об'єднувати всі землі «корони св. Стефана». Трансильванія і Хорватія стали складовими унітарної угорської держави і позбулися власних сеймів і губернаторів. Обидва сейми мали зібратися востаннє, аби затвердити саморозпуск – як показали подальші події, з вельми відмінними наслідками. Ці вражаючі досягнення угорського національного визволення і панування приховували два істотних відходи від радикальної програми: хоча панщину й скасували, але компенсації

¹ Верховний комісар був представником британських домініонів при королівському дворі в Лондоні (Прим. перекл.).

мала сплачувати держава, попри обмеження майнового цензу дрібна шляхта утримала контроль над місцевими пільгами й адміністрацією. Представники знаті, повністю позбавлені землі, зберігали свої права лише протягом свого життя. Тож справжнім переможцем виявилась дрібна шляхта, опертя «історичної Угорщини».

Події в Угорщині, як це часто трапляється, стали об'єктом наслідування в Богемії. 11 березня радикальні інтелектуали в Празі також висунули свою програму, а богемський сейм, якому бракувало Кошута або дрібної шляхти, стояв осторонь і волів не втручатися до перебігу подій. Зібрання 11 березня в концертній залі кав'ярні «Вацлав-Башт» відвідали чехи і німці, рівною мірою політично недосвідчені. Їхні вимоги стосувалися звичайних ліберальних «свобод» – свободи слова, заборони цензури тощо. Востанню мить чеський інтелектуал Браунер, уже тяжко хворий, додав пункти, що більше пасували до богемських реалій: скасування панщини, рівність чеської і німецької мов у шкільництві й адміністрації, створення спільної центральної канцелярії і парламенту з вирішення загальних справ для Сілезії, Моравії й Богемії – «земель корони св. Вацлава», який збирався б почергово у Празі і Брно. Отже, слова хворої людини дали поштовх розвиткові національного питання у Богемії та його частковому збігу з історичними вимогами. Саме ці дві теми визначали долю Богемії, а отже, й долю цілої Центральної Європи, починаючи з вечора 11 березня 1848 р. аж до свого остаточного втілення у вигнанні німців з усіх історичних земель св. Вацлава в 1945 р.

Останньою, але серйознішою, була революція у Відні. Тут ще зберігалася влада династії, тому революція стала змаганням за владу, а не за її знищення. Політичне суспільство Відня, більш космополітичне і досвідчене в управлінських справах, було надто зрілим, аби піти за жорсткою радикальною програмою. Революції у зрілому суспільстві, як засвідчили конституції Другої і Третьої республік у Франції, намагалися уникнути революційних наслідків, а Відень став на півшляху до зрілості. Імперський уряд сподівався торгуватися й маневрувати з революцією, як він торгувався й маневрував із багатьма іншими ворогами. 12 березня Меттерніх видав свій останній державний акт: він запропонував скликати делегатів від крайових сеймів до Генеральних Штатів і спробував об'єднати знать на захист її привілеїв й імператора. Ця програма була надто старомодною: знать не мала сил, аби протистояти революції й, до того ж, побачивши руйнування панщини, почала звинувачувати в цьому імперський уряд. Замість того, щоб очолити знать, Меттерніх взагалі позбувся підтримки як з її боку, так і з боку заможної буржуазії.

Лідером цієї «імперської й монаршої» революції стала ерцгерцогиня Софія, дружина брата імператора Франца Карла і мати Франца Йосифа; за якою йшли всі, хто заздрих Меттерніхові, й, особливо, вузька, ультрамонтанійська¹ група, для якої Меттерніх був занадто просвітницьким і реформаторським діячем. Ляндтаг Нижньої Австрії, на який Меттерніх завжди покладався, мав бути використаний як засіб тиску на нього.

Віденська революція 13 березня розпочалася як двірцевий заколот, але незабаром вона засвідчила необачність втягування мас до придворних інтриг. Пристрасті у Відні розбурхала радикальна угорська агітація у Братиславі, а 3 березня Кошут особисто прибув до Відня надихнути активність натовпу. Земельний ляндтаг Нижньої Австрії зібрався 13 березня й, як і передбачалося, висунув вимогу відставки Меттерніха. Але всупереч планам, цю вимогу підхопили вулиці й сталася справжня революція. Вуличних боїв вдалося уникнути лише через повний розвал урядових сил; якби ж вони чинили опір, Габсбурзька монархія була б зруйнована. Меттерніх пішов із посади, й Стара Австрія зникла разом із ним. Влада у Відні перейшла від існуючої адміністрації до студентського комітету, який являв собою єдиний захист від пролетарських «ексцесів». Системі Меттерніха завдали остаточного удару. 18 березня Ломбардія, впевнившись у силі революції, повстала й звернулася по допомогу до короля Сардинії. Це, своєю чергою, спричинило повстання у Венеції й проголошення Венеційської республіки. Італійська місія Австрії закінчилася, а її війську кинули виклик навіть у місцях його зосередження.

Падіння Меттерніха вичерпало програму «імперської» революції. Виникла посада відповідального прем'єр-міністра, але залишилося нез'ясованим, перед ким він відповідає. Першим прем'єр-міністром став Коловрат, який на кілька днів заступив посаду Меттерніха. Новим міністром закордонних справ став Фікельмонт, якого Меттерніх уже давно назвав своїм спадкоємцем. 15 березня на невизначений чітко час пообіцяли скликати Загальні збори станів «із розширеним представництвом буржуазії», а з 10 до 17 квітня у Відні засідав «центральный комітет станів». Проте ці марні хитрування виявилися неспроможними приборкати революційну агітацію у Відні: щодня виникали нові заворушення і проголошувались нові вимоги, що вели до подальших кадрових змін і нових поступок. Коловрат зник зі сцени за кілька днів, Фікельмонт протримався до

¹ Ультрамонтаністи – в устаєленому сенсі прибічники абсолютного авторитету Папи Римського (Прим. перекл.).

5 травня, коли нові студентські маніфестації примусили його залишити посаду. Надалі, протягом травня, уся відповідальність лежала на Піллерсдорфі, старому бюрократі, який у переддень революції здобув незаслужену репутацію ліберала. Не дотримуючись жодної політичної лінії, імператорська родина просто хотіла втриматися на поверхні, як і раніше, під час наполеонівських війн, або пізніше, в 1918 р., вона визнала б будь-кого й будь-що, аби лише вони гарантували її безпеку. Нове повстання 25 квітня спричинило публікацію парламентської конституції для усієї імперії, покvapно написаної за бельгійським зразком. Це не влаштувало віденських радикалів, які хотіли створити свою власну конституцію. 15 травня, після численних маніфестацій, конституцію 25 квітня скасували й пообіцяли скликати Установчі Збори, обрані на засадах загального виборчого права. 17 травня імператорський двір переїхав із Відня до Іннсбрука. Ця подія підштовхнула поміркованих лібералів до радикальних вимог, й 26 травня віденська революція сягнула найбільшого успіху: виник Комітет громадської безпеки, частково з метою керувати революцією, але здебільшого – для виконання урядових функцій.

Німцям у Відні, як і іншим панівним націям, двір пішов на всілякі поступки. Радецький, головнокомандувач військ в Італії, отримав наказ не протистояти повстанням або сардинському вторгненню. До Ломбардії надіслали спеціального міністра з метою встановлення там місцевого управління, а коли це не вдалося зробити, австрійський уряд у середині травня запропонував віддати Сардинії Ломбардію й визнати автономію Венеції. Цю пропозицію також відхилили: італійці вимагали, щоб Австрія відмовилась від усіх своїх італійських володінь, а Англія, до якої Австрія зверталася за підтримкою, відмовилась бути посередницею, якщо Венеція, або принаймні якась її частина, не отримає незалежності. Італійські володіння Габсбургів не могли врятувати жодні переговори. Радецький, зігнорувавши накази з Відня, готувався відвоювати їх силою, а імперський уряд, ігноруючи, своєю чергою, його непокору, надіслав допомогу. Дії Радецького схвалював не лише уряд. Італійські претензії на Трієст і Тироль підживили австрійський патріотизм навіть найрадикальніших революційних студентів, які залишали зведені ними проти імперських сил барикади й вступали до лав австрійської армії в Італії.

Подібного конфлікту між радикалами Відня й Угорщини не трапилось. Ерцгерцог Стефан, пфальцграф Угорщини, поступився революційним вимогам, не очікуючи згоди цесаря, й передав свою владу відповідальному урядові, який очолив радикальний магнат

Баттяні, а визначав його політику Кошут, який став міністром фінансів. Двір мляво обурювався, але врешті дав згоду: 11 квітня Фердинанд офіційно визнав «Березневі закони». В такий спосіб революція в Угорщині була легалізована: імперія Габсбургів розпалася навпіл, а Угорщина, дотепер хоча й упривілейована, але провінція Габсбургів, стала незалежною державою. Поза сумнівом, двір розраховував переглянути цю поступку й навіть багато угорських політиків вважали, що перемогу здобуто надто важко. Деак, один із представників ліберальної дрібної шляхти, так пояснив свою підтримку програми Кошута: «Не можна зробити щось путнє із п'яницею, а сейм наразі сп'янів». Влітку 1848 р. Деак відійшов від активної політики, коли пересвідчився, що екстремізм Кошута веде Угорщину до руїни, й слід шукати компромісу з Габсбургами. Проте, коли надійшов час компромісу, його підставою були вже «Березневі закони», а не «Прагматична санкція». Угорщина, а не династія, вимагала тепер поступок. Можна було сперечатися про терміни, але після 11 квітня 1848 р. окремішність Угорщини вже не підлягала сумнівам.

Ці поступки, уявно безладні, виходили з такої моделі: за винятком нерадого визнання німецьких провінційних почуттів стосовно Тиролю, і двір, і революціонери уявляли собі перебудову Габсбурзької імперії відповідно до бажань «панівних націй». Віденські ліберали дотримувалися думки, що імперія є німецькою державою, яка відіграватиме провідну роль у новій ліберальній Німеччині, й вони так само наполегливо вимагали виборів до Німецької національної асамблеї у Франкфурті, як і до Установчих Зборів в Австрії. Передчасна конституція 25 квітня, яка згадувала провінції лише як структури для подання місцевих скарг на розгляд центральному урядові, була яскравим виявом німецького погляду. Ще виразніше вона відобразилась у пропозиціях «центрального комітету станів», який засідав з 10 до 17 квітня, готуючи зібрання Генеральних Штатів, яке так ніколи і не відбулося. До комітету потрапили лише депутати лянцтагів німецьких провінцій – вища бюрократія Відня та просвічена німецька знать, яка провадила агітацію проти Меттерніха: власне, найпоміркованіші й найдосвідченіші австрійські німці. Ці німці визнавали вимоги інших історичних націй, пропонували, щоб Угорщину з імперією об'єднували лише особисті зв'язки, погоджувались віддати Ломбардо-Венецію італійській національній державі й надати автономний статус Галичині з метою запобігти відродженню Польщі. Решта імперії мала стати унітарною німецькою державою, членом Німецької конфедерації, яка трималася б купи завдяки німецькій культурі. Ця програма ґрунтувалася на припущенні про

занепад династії, коли ж це не справдилось, німці з вищих верств відкинули її. Власне вона засвідчила спільність світобачення всіх німців імперії: у разі занепаду династії, вони приєдналися б до великонімецького націоналізму, але не до федерації з неісторичними народами. Єдиною відмінністю між різними групами німців було питання часу: радикали виступили проти династії у 1848 р., чимало ж німців гадали, ніби вона ще себе не вичерпала.

Між німецьким і угорським радикальними рухами існувала різюча подібність. Кошут перебільшував сили мадярів навіть, коли усвідомив, що вони здатні втримати своє, лише співпрацюючи з німецьким націоналізмом, тож запропонував німцям союз. Два угорських емісари відбули до Німецької національної асамблеї у Франкфурті: вони просили німців не погоджуватися на створення слов'янських держав на теренах Австрійської імперії, й дали німцям угорські гарантії єдності Німецької конфедерації проти чеського або словацького сепаратизму. Марнославний і самовпевнений Кошут і угорські радикали сподівалися, що великонімецький націоналізм боротиметься проти династії і слов'ян, але зупиниться на угорському кордоні. Кошут також схилився до підтримки вимог італійців і поляків. Обставини спонукали до дипломатичної обережності. Навіть Кошут розумів недоречність провокувати російське вторгнення, тож на початку мовчав із приводу Галичини. Більше того, національна Угорщина прямувала до війни з хорватами й сподівалася використати проти них імперський уряд. Це уможливило стриману підтримку Угорщиною війни з Італією «в разі допомоги австрійського уряду в справі упокорення Хорватії й виконання нею наприкінці війни національних вимог італійців». Імперському урядові дозволяли вижити лише в разі його перетворення на інструмент політики панівних націй.

Це не входило в плани династії. Протягом перших тижнів революції, йдучи на будь-які поступки німцям і мадярам, вона порушила цю модель поступками чехам і хорватам. Спочатку в цьому не було жодного розрахунку, просто відверте визнання своєї слабкості, але на початку травня двір збагнув, що винайшов нову дипломатичну зброю, й переїзд до Іннсбрука повністю розв'язав йому руки. Центр провінційних, але не національних почуттів, Іннсбрук був нейтральним ґрунтом, звідки двір міг балансувати між панівними і підкореними націями. Вже в березні двір міг надати Хорватії статусу, прямо протилежного до записаного в угорських «Березневих законах». Угорщина декларувала зникнення Хорватії, хорватський сейм відповів розривом стосунків із Будапештом. Цісар затвердив обидва акти. Більше того, до підпорядкування Хорватії угорському урядові

імператор призначив намісником Хорватії місцевого патріота Єллачіча. Угорському урядові знадобилося три місяці, аби домогтися його звільнення з посади 10 червня, але навіть після цього він користувався таємною підтримкою імператора. Поновлення Єллачіча на посаді 4 вересня, поза сумнівом, символізувало початок війни з Угорщиною. Землевласник і імперський офіцер Єллачіч відрізнявся від решти дрібної хорватської шляхти своїми здібностями і силою характеру. Він симпатизував консервативній програмі династичної лояльності й «історичних» прав Хорватії, але під час бурі 1848 р. відкинув ідеї союзів і прийняв програму єдиної південнослов'янської держави в межах Габсбурзької імперії. Пропагандист іліризму Гай і габсбурзький генерал Єллачіч, як це не дивно, працювали разом заради спільної мети. Дрібна шляхта хорватського сейму проголосила: «Ми є єдиним народом із сербами». Єллачіч звертався до сербів як до «наших братів за расою і кров'ю» й підтримував сербське національне пробудження, яке 13 травня в Карловцях проголосило окремішню сербську Воеводину. Справді, Єллачіч дотримувався такої самої тактики, як і німецька буржуазія: позбуваючись імперської ласки, він ставав південнослов'янським націоналістом, повернувши її, забував про національні принципи й повертався до «історичних» вимог.

У Трансильванії двір неохоче, але таки визнав перемогу мадярів. 15 травня Румунські національні збори в Блажі вимагали, щоб питання унії з Угорщиною не вирішувалося, доки румуни не матимуть представництва в сеймі. Цю вимогу відхилили, й сейм у Клуші, обраний за старою виборчою системою, 30 травня проголосував за саморозпуск. Румунську делегацію до двору в Іннсбруці поставили перед фактом унії й порадили вести переговори в цій справі з угорським урядом.

Протиріччя імперської політики сягнули свого апогею в Богемії. Перша богемська петиція від 11 березня не могла бути поміркованою в часи занепаду центральної влади: празьких інтелектуалів уже не задовольняли автономність богемської адміністрації й приватні «свободи». Вони також прагнули «Березневих законів». Другі збори в Празі 29 березня були суто чеськими: під впливом угорського прикладу вони вимагали єдності й незалежності «земель св. Вацлава» – Богемії, Моравії і Сілезії з єдиним парламентом і відповідальним перед ним урядом. Формально аналогія з Угорщиною була повною, насправді ж ситуація докорінно відрізнялася. Угорці революціонізували історичну конституцію, купка чехів апелювала до традиції, що перервалася ще 1620 р. Угорщина ніколи не втрачала контролю над місцевою адміністрацією через зібрання в графствах,

Богемією з часів Марії Терезії управляли імперські посадовці. Власне з часів Марії Терезії та Йосифа II вона була складовою частиною унітарної держави. Навіть чехи визнавали це, й коли Угорщина погоджувалась на персональну унію, то вони радо приймали ідею Генеральних Штатів Австрійської імперії для вирішення спільних справ, як тільки отримали незалежний уряд.

Між Угорщиною і Богемією існували й істотніші відмінності. Мадяри, хоча й становили меншість населення Угорщини, але були представлені в усіх суспільних верствах, за винятком буржуазії, суцільно німецької, але й остання стрімко «мадяризувалася». Мадярська національна держава виникла на «землях св. Стефана» коштом хорватів, словаків, сербів і румунів, яких позбавили політичного голосу. Натомість, чехи, хоча й становили більшість у Богемії, самі лише пробуджувались від культурної летаргії, на відміну від свідомої німецької історичної нації. Проте празьких чехів не задовольняло культурне протистояння в самій Богемії, й вони також вимагали Сілезії і Моравії. Сілезія була переважно німецькою, а оскільки в Моравії чехи перебували в більшості, їм бракувало культурного центру, тож політично вони не могли звільнитися від німецького впливу. Сілезію й Моравію можна було приєднати до Праги лише силою, якої чехи не мали. Мадяри вибороли кордони св. Стефана власними силами у протистоянні з імперією, чехи пропонували використати імперські сили для виборення кордонів св. Вацлава. Імперський уряд, навіть у часи найтяжчої кризи, не міг цю вимогу задовольнити. Відповідь імперії від 8 квітня гарантувала рівність чеської та німецької мов як офіційних і обіцяла створити у Празі відповідальний уряд, питання ж об'єднання Богемії, Сілезії і Моравії залишили на розгляд майбутнього імперського парламенту.

Німецьке населення Богемії являло собою лише частину чеських проблем. Чехи жили під тінню німецького націоналізму й відокремлено від решти слов'ян, тож німці були їхніми єдиними суперниками. Національна Німеччина також посилалася на історичну легітимність – легітимність Священної Римської імперії, до якої входила й Богемія, тож усі німецькі націоналісти розглядали Богемію як частину нової німецької держави. Лише два австрійці відвідували засідання Франкфуртського передпарламенту й комітет п'ятдесятьох, створений для підготовки Німецької національної асамблеї. Із шести впливових австрійців, яких запросив комітет, одним був Палацький. Його лист від 11 квітня з відмовою вперше покликав до життя вимоги чеської нації. Чималу частину листа він присвятив історичній суперечці, не менш кволій, ніж історичні аргументи німців. Власне, її суть полягала в одному реченні: «Я – богемець

слов'янської раси». Тому він не міг приймати участь у справах національної Німеччини. Водночас, Палацький не висував вимог незалежної чеської національної держави й відкинув ідею великоросійської монархії, яку висували деякі містики-панслависти. Палацький знайшов третє рішення, ані російське, ані німецьке: він пропонував перетворити Австрійську імперію на федерацію народів, де всі національності жили б вільно під скіпетром Габсбургів. Це була програма австрославізму, й із часу її піднесення Палацьким, вона стала визначальною для долі династії й цілої Європи. Творення Центральної Європи, ані російської, ані німецької, стало останньою з численних габсбурзьких «місій».

Австрославізм являв собою стриману програму, яку висунула людина, що щиро слугувала своєму народові, але не вірила в його власні сили. Палацький настільки опікувався тим, аби не викликати німецького обурення, що 8 травня відмовився стати імперським міністром освіти, адже його призначення «витлумачили як декларацію на користь слов'ян». Сама ж династія уклала б союз із слов'янами лише у разі наявності в останніх справжньої сили: імператор не був альтруїстичним професором, який ладен присвятити себе ідеалістичній «меті». Але, коли б слов'яни мали потужну силу, вони не пропонували б династії підтримку, а вимагали б визнання своєї незалежності. Це було головною хибою австрославізму: династія погодилася б на союз із слов'янами, лише тоді, коли вони б уже його не потребували.

Протягом цілого 1848 р. династія так і не сприйняла серйозно ідею співпраці з підкореними народами, підтримуючи їх як засіб у грі проти мадярів і німців та не замислюючись над їхньою подальшею долею. Із зростанням прірви між двором і Віднем прихильність першого до чехів зростала. 29 травня намісник Богемії Лео Тун відповів на виникнення у Відні Комітету громадської безпеки відмовою виконувати накази тамтешнього уряду й створенням місцевого празького кабінету в складі поміркованих чехів і німців. Віденський уряд засудив такий прояв сепаратизму, а двір в Іннсбруці приязно прийняв богемську делегацію й погодився, що богемський сейм збереться до відкриття імперських Установчих Зборів. Коли б засідання сейму справді відбулося, Богемія відмовилась би надіслати делегатів до віденського парламенту й вела б із ним, за аналогією з Угорщиною, переговори на рівних.

Богемські сподівання, як це не дивно, звела нанівець подія, яка була виявом політики австрославізму – Слов'янський конгрес у Празі. Палацький і його друзі прагнули організувати зібрання, протилежне за духом до Німецької асамблеї у Франкфурті, а також

обговорити практичні заходи з метою порятунку Австрійської імперії. Серед інших підлеглих Австрії слов'янських народів німці безпосередньо загрожували лише словенцям, національні почуття яких ледь пробуджувалися. Навіть у 1848 р. словенські депутати ляндтагів Каринтії і Штирії разом із німцями голосували в інтересах двох провінцій як історичних одиниць і проти програми національних перетворень, хоча остання звільнила б їх від німців і об'єднала з словенцями Карніоли. Тож конгрес потребував ширшого опертя. Хоча чехи й воліли уникнути конфлікту з мадярами, вони не могли зігнорувати словаків, тим паче, що кілька словацьких культурних діячів знайшли політичний притулок у Празі. Після прийняття словаків, черга стала за хорватами. Поляки Галичини також були австрійськими слов'янами, хоча й вважали себе панівною нацією; власне, галицькі поляки приїхали на конгрес, передусім, аби пересвідчитися, що він не прийматиме ухвал на користь русинів, польських підлеглих у Східній Галичині. Поляки ж, що відчували німецьку загрозу, жили за межами Австрійської імперії, на Познанщині: запрошення їх на конгрес суперечило б принципам австрославізму, яких дотримувався Палацький. Нарешті ухвалили компромісний варіант: обмежити конгрес австрійськими слов'янами, але запросити слов'ян з-поза меж Австрії як гостей. Найекстравагантнішим серед цих гостей був Бакунін, єдиний і самопризначений представник найбільшого слов'янського народу. Попри все, поляки уникли компромісу. Конгрес був поділений на національні групи: польсько-русинську, чехо-словацьку і південно-слов'янську, кожна з яких могла вільно визначати своїх членів, і польська група одразу ж включила до свого складу поляків Пруссії.

Слов'янський конгрес, який зібрався 2 червня, поєднував австрославізм із слов'янським націоналізмом. Він розробив дві протилежні за змістом програми: революційний маніфест до європейських народів і консервативне звернення до імператора Габсбурга. Маніфест, написаний переважно поляками, зосереджував свою критику на поділах Польщі та закликав німців, мадярів і турків краще ставитися до слов'ян – поляки залишилися лояльними до інших панівних націй. Звернення до імператора містило детальний виклад вимог слов'янських земель і народів Габсбурзької монархії й, насамперед, застерігало від будь-якого союзу династії з німцями, національна рівність під владою Габсбургів мала поширюватись навіть на русинів Угорщини, проти чого виступали поляки. Конгрес сподівався спланувати засади близької співпраці між австрійськими слов'янами, але заворушення 12 червня в Празі поклали край цим обговоренням.

Віцунтидські заворушення стали поворотним пунктом революції 1848 р., хоча вони не мали чіткої мети й справили невеликий вплив. Ймовірно, конгрес підживив у Празі політичні пристрасті, й тамешні радикали (і чехи, і німці), поза сумнівом, прагнули повторити успіх віденської революції. Втім, радикальні маніфестації 12 червня нічим не відрізнялися від півсотні попередніх виступів. Відрізнялася реакція Віндішгреца, імперського намісника Праги, який у березні змарнував свій шанс стати диктатором Відня, й тепер прийняв виклик пражських вулиць. Вуличні бої в Празі стали першими серйозними битвами під час революції, і в цій битві революція зазнала поразки. Програла радикали, серед яких були не самі чехи, але всі, хто гадав, що старий режим розпався, а Європа перебудовується на засадах радикалізму. Перемога Віндішгреца означала поразку програми автономії Богемії: вибори до сейму відклалися, а делегація, що вирушила до Іннсбрука, по поверненню довідалася, що її подорож була марною. Водночас, помірковані чехи, які й становили більшість, вітали поразку пражських радикалів. Вони й надалі покладали свої надії на австрославизм, тим паче, що богемські радикали засвідчили свою слабкість. Утім, тепер помірковані чехи мали шукати шляхи втілення своєї програми не в Празі, а в центральному парламенті у Відні. Тобто, чеські лідери були готові взяти участь в Установчих Зборах, які раніше збиралися бойкотувати, й зі страху перед Франкфуртом і німецьким націоналізмом підтримували централізовану австрійську державу, яка, великою мірою, була німецьким витвором.

Перемогу Віндішгреца, яку спокійно сприйняли чехи, німці палко підтримали. Франкфуртська асамблея сама була роздратована відмовою більшості богемських виборців обрати депутатів до Франкфурта, пражські заворушення викликали тривогу своєю ймовірною жорстокістю, тож асамблея вирішила надіслати пруські й саксонські частини на їх придушення. Гіскра, пізніше міський голова Брно і ліберальний австрійський міністр, дякував Віндішгрецові й додав: «Як моравський німець я вимагаю повного придушення чеського руху і знищення його на майбутнє». Тобто німці також гадали, що сили династії ще не вичерпалися, й підтримали ідею Установчих Зборів. Власне кажучи, відкидав ідею Зборів лише переможець Праги Віндішгрец, тож з самого початку відчувалася малоприхована фальш в існуванні парламенту, що зібрався під його захистом. Радикали зазнали поразки в Празі, але династія була не в змозі повторити пражську перемогу деінде. Тож настав єдиний ліберальний епізод в історії Габсбургів, який тривав із липня 1848 до березня 1849 року.

Розділ 6.

ЛІБЕРАЛЬНИЙ ЕПІЗОД: УСТАНОВЧІ ЗБОРИ
(липень 1848 – березень 1849 року)

Установчі Збори, що зібралися в липні 1848 р. у Відні, були в історії Австрійської імперії єдиним повним райхстагом або імперським парламентом. Вони засвідчили досягнення компромісу: ліберали визнали імперію та династію, династія визнала лібералізм. Цей компроміс ґрунтувався не на переконаннях, а на слабкості та побоюваннях. Чехи боялися німецького націоналізму, помірковані німці боялися розвалу імперії внаслідок діяльності німецьких радикалів або слов'янських амбіцій, ліберали з середовища буржуазії побоювались непевних соціальних домагань «пролетаріату». Династія, зі свого боку, потребувала підтримки у протистоянні з Угорщиною та відкритій війні з Італією.

Засідання Установчих Зборів дозволило династії повернутися до віденської політики. Ерцгерцог Йоганн прибув до Відня, аби відкрити Збори, а після того, як у серпні його обрали регентом Німеччини, імператор із родиною повернувся до Відня. Був сформований значно рішучіший, хоча й надалі ліберальний, уряд. Обличчя цього уряду уособлював міністр закордонних справ Вессенберг, вихованець школи Меттерніха й помічник останнього на Віденському конгресі 1814 р., який був людиною ліберальних поглядів і завжди відстоював «західну» орієнтацію австрійської зовнішньої політики, волів спиратися на Англію замість Росії й позбувся посади в 1834 р. за надто тісну співпрацю з Лондоном у бельгійському питанні. Вессенберг розраховував здобути підтримку Англії ліберальним урегулюванням італійських справ, до того ж, позбувшись домовленостей із Росією, Габсбурги могли дотримуватися ліберальної політики також в Угорщині та Галичині. Впливовою фігурою в новому уряді був Александр Бах, найздібніший із віденських радикалів у передреволюційні часи. Радикалізм Баха впливав із його роздратування неефективністю «доберезневої» політики, він прагнув об'єднаної Габсбурзької монархії, заснованої на сучасних принципах управління. Німець і радикал Бах був австрійським патріотом, а не німецьким націоналістом. Захоплюючись уніфікацією та силовою політикою, він нагадував яacobинських диктаторів, які створили сучасну Францію, але, усвідомивши брак підтримки

з боку буржуазії, цей австрійський якобінець мусив шукати опертя своєї політики в Габсбургах. До того ж, армія Габсбургів не наслідувала прикладу французького війська *ancien régime*. Замість того, щоб розбігтися, армія Радецького в Італії 25 липня завдала поразки італійцям біля Кустози й до початку серпня відвоювала всю Ломбардію. Проте австрійський уряд стримувала обіцянка проведення конференції з італійських справ за участю Англії та Франції, тож перспектива самоврядування Ломбардо-Венеції також залишалася складовою ліберального епізоду.

Установчі Збори репрезентували лише частину імперії. В Ломбардії досі діяв військовий стан, Венеція залишалася республікою (що було поступкою «сестрі – республіканській Франції»), Угорщина отримала широкі повноваження за Березневими законами. Як і будь-де в Європі, загальне виборче право прирєкло радикалів на перебування в меншості. Відень і німецькі міста проголосували за радикалів, але їх підтримували лише представники вищих суспільних верств. Сільські німецькі округи не довіряли інтелігентам із міст й обирали селян. Чеські селяни довіряли своїй інтелігенції, а русини – уніатським священикам, тож найзгуртованіші селянські регіони віддали перевагу неселянським делегатам. У Верхній Австрії з 16 депутатів 13 були селянами, а в Богемії й Моравії з 138 депутатів селян було лише 16. Один із небагатьох німців, що коливалися між містом і селом, студент-радикал, але син селянина Ганс Кудліх порушив аграрне питання, яке домінувало на засіданнях Установчих Зборів, доки 7 вересня вони не затвердили Акт про звільнення селян.

Ця ухвала, найбільше досягнення революції 1848 р., логічно завершила роботу, що її розпочав Йосиф II. Вона позбавила поміщиків, без компенсації, спадкових прав у судочинстві та управлінні, скасувала панщину, частково коштом держави, частково коштом наймача, й надала селянам, які орендували «панські» землі, гарантії безпеки їхньої власності. Закон 7 вересня визначив природу монархії Габсбургів до кінця її існування. Із ліквідацією панщини поміщики втратили зацікавленість в утриманні значної кількості селян на землі, бідніші селяни продавали свої землі заможнішим і переїздили до міст. Робочу силу поставили на службу капіталізму, що розвивався; водночас, селяни, які мігрували до міст, поглинули тамтешнє німецьке населення й надали містам національного забарвлення навколишніх сіл. Крім того, зі звільненням селян припинилася класова боротьба між ними й аристократією, селяни плекали національну самосвідомість одне проти одного. Це засвідчила доля самого Кудліха. Після того, як минув його зоряний час, він став звичайним

німецьким радикалом і в 1872 р., після повернення з вигнання зі Сполучених Штатів, проповідував національне об'єднання німців Сілезії проти чеського вторгнення. За словами Айзенманна: «Боротьба національностей із дуелі аристократичних осіб перетворилася на війну мас». Навіть класове протистояння посилювало національні конфлікти: працедавці в містах були здебільшого німцями, а робітники – чеськими, словацькими або польськими іммігрантами. За подібним угорським законом, який ухвалили в березні, всю компенсацію поміщикам сплачувала держава. Намісник Галичини, аби підтримати лояльність польських селян, поспішно пообіцяв скасування панщини коштом держави. Коли згодом Галичина здобула автономію, польські поміщики висловили невдоволення тим, що мають самі собі сплачувати компенсацію, й імперія була змушена взяти це на себе. Таким чином, німецькі і чеські селяни платили за звільнення селян Галичини.

Бідні селяни переїздили до міст, заможні селяни здобули з реформи реальну користь – вони купували землі бідних селян і мали гарантії безпеки своїх володінь навіть на панських землях. У результаті селянські партії стали навіть консервативнішими за соціальними поглядами, хоча, відтоді як заможні селяни могли платити за навчання своїх дітей, ці партії ставали дедалі більш націоналістичними. Великі ж землевласники почувалися розореними, вони засуджували Акт про звільнення та імперський уряд, який його запровадив, як «комуністичний». Але існував й інший погляд на проблему. Після звільнення від неефективної панщини великими маєтками можна було управляти значно ефективніше, угорські парові плуги, дивовижний винахід кінця XIX ст., стали результатом звільнення селян. Загальна сума компенсації дозволяла магнатам спробувати себе в капіталістичному виробництві. За даними Деніса, в 1880 р. богемські магнати володіли 500 з 800 пивоварень, 80 із 120 цукрових заводів і 300 із 400 гуралень. Угорські магнати володіли до того ж лісопильними заводами, паперовими фабриками, вугільними шахтами, готелями і курортами з мінеральними водами, які придбали на компенсації за панщину. У XX ст. великі маєтки домінували в господарстві Габсбурзької монархії, як ніколи доти, що було результатом звільнення селян 1848 р. Дрібна шляхта справді зубожіла, без панщини вона не могла дати ради своїм маєткам, а компенсація була замалою, щоби утвердитися як капіталісти. Утім, поза Угорщиною цей клас не відігравав істотної ролі, розорення ж угорської дрібної шляхти спричинило глибокі політичні наслідки.

Імперський уряд також виграв від звільнення селян. Скасування спадкового судочинства залишило імперських чиновників єдиними

носіями влади. Саме вони проводили звільнення, тож селяни сприйняли його як дар імператора, а не рішення Установчих Зборів. До вересня 1848 р. селянство всієї імперії охопив агресивний революційний настрій, але впевневшись у звільненні від панщини, воно втратило інтерес до політики й байдуже спостерігало за перемогою абсолютизму. Бах передбачав такий розвиток подій, тому погодився з пропозиціями Кудліха, наполягаючи лише, щоб виплату компенсації за звільнення поділити між власниками землі й державою. Імперські міністри не бачили далі свого носа. Ці збиті з пантелику люди намагалися керувати ледь живою імперською машиною в розпалі революції й більш за все опікувалися фінансовими справами.

Фінансові питання також спричинили розрив з Угорщиною. Кошут домігся в повному обсязі виконання своєї програми в Березневих законах: із рештою імперію Угорщину пов'язувала лише персональна унія. Це знищення єдності імперії приголомшило кожного австрійця й, до того ж, перекладало на Австрію, що залишилася єдиною, весь тягар національних проблем. Помірковані мадяри, як, наприклад, Деак, визнавали, що Угорщина зацікавлена в збереженні єдності з рештою земель Габсбургів, і були схильні до компромісу в питанні фінансів, але шовіністичне красномовство Кошута подолало такі думки й примусило їхніх прихильників відійти від суспільних справ. Здавалося, що Кошут опинився в ізоляції як у супереччі з центральним урядом, так і з лібералами в Угорщині. Придворні кола, згуртовані навколо ерцгерцогині Софії, заохочували початок боротьби з ним, й 4 вересня, не повідомивши австрійських міністрів, вони поновили Єллагіча на посаді намісника Хорватії. 11 вересня Єллагіч перетнув р. Драву й розпочав вторгнення до Угорщини. Цьому союзові династії та хорватів Кошут намагався протиставити союз угорців і німців й звернувся до Віденського парламенту за посередництвом між Угорщиною й династією. Як і всі радикали того часу, Кошут не розумів сутності Австрії і гадав, ніби Установчі Збори у Відні являли собою німецький парламент із націоналістичним світоглядом.

Питання про те, чи прийняти угорську делегацію, обговорювалося на Зборах з 17 до 19 вересня, це було перше в історії відкрите обговорення «австрійського питання». Радикальні німці, які хотіли, щоб спадкові землі стали невід'ємною частиною національної Німеччини, прийняли програму персональної унії, яку запропонував Кошут, схвалили її й польські верхи, що прагнули подібної незалежності в Галичині. Поміркованіші ж німці хотіли і жити в Німеччині, і зберегти єдність імперії, завдяки якій бути австрійцем

виглядало привабливіше, ніж бути баварцем або саксонцем, тобто, вони хотіли мати всі переваги німців в Австрії й, водночас, усі переваги австрійців у Німеччині. Вони погодилися з Бахом, що визнання конституційних привілеїв Угорщини можна стерпіти лише за умови, що решта імперії перебуватиме під централізованим абсолютистським правлінням. Своєю чергою, Угорщина мусила погодитись на імперський парламент та інші спільні фінансові, військові й зовнішньополітичні інститути. Категорично не підтримали цю централізаційну програму чехи, які розраховували на федералістичний устрій й створення парламенту в Празі, який мав би рівні права з аналогічним угорським органом влади. Але чехи не могли підтримати Кошута, оскільки це передбачало визнання ними мадярської національної держави й зраду своїх слов'янських братів – словаків, сербів і хорватів. Хоча їм дуже не подобалося централістичне управління з Відня, ще більше вони боялися німецького націоналізму Франкфурта, тож виступали за сильну імперію, сподіваючись, що відвернуть від себе її силу. Більшість проти Угорщини підсилили словаки, які також прагнули уникнути панування німецького націоналізму, й русини, що опиралися польському пануванню в Галичині. Австророславізм й великоавстрійськість об'єднались проти вимог панівних націй.

Імперія Габсбургів змогла повернути на свій бік парламентську більшість, й тепер мусила ще перемогти у війні. Імперські війська вирушили на допомогу Єллагічу, що спровокувало повстання 6 жовтня у Відні, найрадикальнішу з усіх революцій, що відбувалися протягом 1848 р. Жовтнева революція мала на меті знищення Австрійської імперії й витворення на її місці національної Німеччини і національної Угорщини й фактично прагнула понизити Відень до рівня провінційного містечка. Ця програма не зверталася до лібералів із середовища буржуазії, які усвідомлювали користь від свого статусу мешканців великої імперської столиці, й ще більше їх відштовхнула підтримка цієї програми як вияву соціального невдоволення віденськими масами. Жовтнева революція була приречена без підтримки з боку національної Німеччини або національної Угорщини. Національна Німеччина не могла запропонувати жодної підтримки. Франкфуртський парламент, сам наляканий радикалізмом, уже шукав притулку під захистом прусських військ. Єдиним проявом його підтримки стало рішення від 27 жовтня, що німецькі і ненімецькі землі можуть бути об'єднані лише персональною унією – програма, яку в ту саму мить розстрілювали на віденських вулицях. Національна Угорщина використала перепочинок для заснування Комітету громадської безпеки під головуванням Кошута. Угорська

армія напрочуд повільно просувалася до Відня й згодом похапцем повернулася на батьківщину.

У розпал революції двір утік до міста Оломоуц у Моравії, його приклад наслідували більшість членів Установчих Зборів. У Відні залишилася лише незначна кількість німецьких радикалів і польської знаті. Але династія надалі підтримувала стосунки з обома сторонами, аби забезпечити себе на випадок перемоги однієї з них. Мессенгауера, який керував обороною Відня, затвердили на його посаді в міністерстві, а офіційна *Vienna Gazette* друкувала поруч прокламації Мессенгауера і Віндшгреца, імперського головнокомандувача. Міністр фінансів Краус залишився у Відні й навіть сплатив з імперських резервів відрядження двох емісарів до Кошута з проханням про допомогу. Все виявилось марним, Відень залишився в ізоляції. Кудліх, який домогся ухвалення Акта про звільнення, намагався використати свою репутацію для підбурення до виступу селян Нижньої і Верхньої Австрії, але безуспішно. Армії Віндшгреца й Єллагіча взяли Відень й здолали радикальну програму в Європі. Першим рішенням уряду переможців стало скасування Франкфуртської резолюції 27 жовтня і призначення Віндшгреца командувачем в антиугорській кампанії. Водночас він поклав край намірам здобути прихильність Англії шляхом поступок в Італії й готувався до поновлення війни. Таким чином, поразка Жовтневої революції означала поразку і національної Німеччини, і національної Угорщини, і національної Італії.

Вольова імперська політика вимагала вольових міністрів й вольового імператора. 21 листопада літній Вессенберг поступився місцем Феліксові Шварценбергу, зятеві Віндшгреца і радникові Радецького. 2 грудня Фердинанд зрікся престолу на користь свого племінника Франца Йосифа. Відтоді Фердинанд зник із поля зору й знову з'явився лише в 1866 р., щоб прокоментувати пруську окупацію Праги: «Навіть я міг би зробити це з тим самим успіхом». Шварценберг, новий прем'єр-міністр, був уособленням жорстокості: жорстокий в особистому житті, жорстокий у політиці, він дотримувався переконання, типового для не надто освічених людей, що сила є всім, а ідеї – нічим. Він служив із Радецьким в Італії й, серйозно сприймаючи війну 1848 р., як мало хто з австрійських посадовців, щиро вірив у можливість австрійської армії, тобто був однією з перших жертв великої італійської ілюзії. Шварценберг, хоча й походив з однієї з найзнатніших аристократичних родин, не поважав ані традицію, ані аристократів й засуджував ідею спадкової Палати Панів, зауваживши, що в Австрії годі знайти хоча б 12 вельмож, здатних у ній засідати. Сам позбавлений ідей, він швидко сприймав їх від

інших, й підбирав собі співробітників, незважаючи на їхнє минуле. Міністр внутрішніх справ граф Стадіон був аристократом, лояльним, але непохитно ліберальним, який успішно випробував ліберальну політику як намісник Галичини; міністр юстиції Бах був нетитулованим юристом, який поділяв ліберальні уподобання до 26 травня; міністр торгівлі барон Брак був німецьким крамарем з Райнланду, створив велич Трієсту й витворив образ Середньої Європи, економічного союзу всіх центральноєвропейських держав під австрійсько-німецьким пануванням. Цих людей, істотно відмінних за походженням і світоглядом, об'єднала влада. Шварценберг додав колориту і зовнішній політиці. Меттерніх залежав від Росії, Вессенберг – від Англії, обидва на засадах ідеологічних принципів – консервативних або ліберальних. Шварценберг волів позбутися цієї альтернативи, співпрацюючи з Луї Наполеоном, безпринципним авантюристом, який щойно став президентом Французької республіки. Альянс Габсбурга і Бонапарта його не налякав. Новий уряд був урядом яacobінів, й вони прагнули перетворити Франца Йосифа, спадкоємця Габсбургів, на Наполеона, дитя революції.

Імператором, приреченим на цю дивну роль, був хлопець 18-річного віку, зовсім необізнаний зі світом. Як і Шварценберг, він не йняв віри ідеям, але, якщо Шварценберг був надто розумним, аби мати принципи, то Франц Йосиф – надто зашореним, аби їх зрозуміти. Династична ідея заступала для нього всі інші. Будучи ерцгерцогом, він мав одне ім'я Франц, додаткове ім'я мало нагадувати про Йосифа II, «народного імператора». Але Франц Йосиф не мав нічого спільного з Йосифом II, окрім імені; для нього династична ідея ототожнювалася лише зі збереженням династичної влади. Як і Франц I, він міг стати старанним бюрократом, адже, за німецьким висловом, мав *Sitzfleisch*, твердий зад. Він постійно дивувався, що не годен змусити імперію злагоджено працювати, сидячи за письмовим столом і годинами підписуючи документи. Проте йому не бракувало гнучкості політики, на відміну від гнучкості розуму. До кінця життя він перебував під враженням подій 1848 р., що надало його діям наполегливості й нетерплячості. Шварценберга поглинула політична теорія, що підвалиною урядової політики є сила, а не ідеї, Франц Йосиф скептично ставився до цієї теорії, як і до будь-якої іншої. Цісар ніколи не вагався стосовно двох речей: він був сповнений рішучості підтримати силу своєї армії й утвердити престиж монархії за кордоном. Тривалий і гіркий досвід навчив його, що цих змін можна досягти лише поступками у внутрішніх справах, але не навчив, що сама мета була хибною, адже населення мусило не приймати імперію за Батьківщину, а терпіти

її існування. Франц Йосиф успадкував від своїх предків, особливо від Йосифа II, великий запас доброї волі й розраховував на цей капітал у справі збереження династичної влади. Він заперечував ідеї, але династичне право саме було ідеєю, до того ж, вельми архаїчною. Революції 1848 р. змінили природний «несвідомий» плин австрійської історії, й Франц Йосиф, «останній монарх старого вишколу», являв собою відроджену інституцію, так само «створену», як і будь-що інше. Недовіряючи підлеглим йому народам, імператор не відчував і відповідальності перед ними, тож робив поступки зі страху, а не з переконання. В результаті він став одним із головних творців краху імперії Габсбургів.

Коли почалося правління Франца Йосифа ще існували випадково збережені Установчі Збори, до повного підкорення Угорщини було варто зберігати підтримку поміркованих чехів і німців, незаплямованих червневими повстаннями в Празі чи Жовтневою революцією у Відні. Установчі Збори, позбавлені будь-якого впливу, перевели до міста Кромєриж у Моравії, де вони продовжили свою конституційну роботу. І чехи, і німці позбулися радикалізму: чехи стали австрослов'янами, німці – лояльними австрійцями. Питання, чи виживе імперія, розв'язала сама історія: Установчим Зборам залишалося розмірковувати про можливість примирення імперії з особистою й національною свободою. Після жовтневих подій династія справдила свою силу, її не спромоглися опанувати ані чехи, ані німці, тому й вимушено погодилися на компроміс. Досі їхні погляди істотно відрізнялися: німці хотіли зберегти централізовану державу, що її створили Марія Терезія та Йосиф II, чехи прагнули відновити крайові права Богемії. З іншого боку, німці були готові обмежити повноваження центральної влади саме тепер, коли вона так наявно відродилася, чехи ж були готові підтримати центральну владу, яка захищала їх від німецьких національних зазіхань. Чехи полишили федералістичні ідеї й погодилися на унітарну державу, німці ж погодилися на розвинуту земельну автономію.

Винятково інтелектуально чесний Палацький хотів створити нові провінції, мононаціональні за характером. Але з цим не погодилися інші чехи, які не могли поступитися «історичною» Богемією, попри її німецьку меншість, й німці, які вимагали своїх національних прав у Богемії, але відмовляли в них словенським округам Каринтії та Штирії. Німці прагнули запобігти будь-якій ідентифікації провінцій із національностями. Таким чином, навіть у Кромєрижі і чехи, заради єдності Богемії, і німці, заради імперії, чинили опір перетворенню Австрії на об'єднання національних спільнот, й залишилися вірними цьому до самого занепаду імперії Габсбургів. Кромєризька

конституція зробила єдину поступку національним меншинам провінцій: вона дозволила створення залежних «округів», із місцевими сеймами та автономією. Кромєризькі депутати вважали, що національні амбіції можна задовольнити самими школами і самоуправлінням на національній мові, але не могли уявити націй, що самі визначали б свою долю. Як і німецькі Установчі Збори у Франкфурті, вони не розуміли самого феномену влади, центральної проблеми політики, припускали, що влада залишиться з династією, як, власне, і сталося. Отже, Кромєризька конституція не робила жодної спроби розв'язати питання можливості об'єднання різних націй для створення спільного уряду, вона обмежувалася проблемою мирного співжиття націй під опікою Габсбургів. Власне кажучи, конституція визнала, що без династії імперія не може існувати, а отже, засуджувала всі пізніші проекти заміни монархії Габсбургів «Дунайською конфедерацією». Народи могли співпрацювати, але лише за наказами Габсбургів.

Проте сам факт згоди жити в мирі під скіпетром Габсбургів був істотним досягненням, унікальним для Габсбурзької монархії. Ця виняткова подія підштовхнула пізніших аналітиків до перебільшення значущості Кромєризької конституції. Чехи і німці співпрацювали для вирішення своїх завдань, але не скидалося на те, що ця співпраця триватиме, коли знову з'явиться можливість «опанування» династії. Майєр, який склав Кромєризьку конституцію, протягом кількох років був найдовірнішою особою Баха в справі поновлення централізованого абсолютизму. Найближчий прихильник Майєра в Кромєрижі, Лассер, співпрацював із Шмерлінгом заради маскування німецької гегемонії під серпанком Німецького парламенту й створив систему «виборчої геометрії», за допомогою якої німцям вдалося утримати штучну більшість в Австрійському парламенті. Чехи мусили довше зачекати на свій шанс «опанувати» династію. Натомість, вони шукали союзу з «феодальною» знаттю Богемії проти своїх німецьких колег за Кромєрижем, й у 1879 р. Рігер, зять Палацького й провідний чеський промовець у Кромєрижі, став союзником імперського уряду, маючи на меті покласти край гегемонії німецьких лібералів. Навіть тимчасова домовленість у Кромєрижі стала можливою завдяки розгрому чеських і німецьких радикалів армією Габсбургів, але раніше чи пізніше цей радикалізм мусив відродитися. Кромєризьку конституцію, далеку від втілення згоди народів Австрії, створили далекі від народу депутати, обачливі освічені мужі, які сподівалися забезпечити своє бюрократичне або академічне майбутнє, вважаючи, що це задовольнить національні прагнення мас.

Поки Установчі Збори обговорювали в Кромержіж конституційні статті, справжню силу націоналізму засвідчили події в Угорщині, де серби, словаки і румуни, з одного боку, та угорці, з другого, вбивали одне одного в найжорстокішій міжнаціональній війні модерних часів. Кромержизький парламент погодився з доконечністю збереження сильної Австрійської імперії, але це рішення слід було узгодити з угорським питанням, на яке в Кромержіж просто заплющили очі. Лише Палацький несміливо запропонував розчленувати Угорщину на національні держави. Чехи зігнорували пропозицію, що передбачала також розчленування «історичної» Богемії, проте відкинули й мадярські вимоги унезалежнення словаків. Німці не заперечували претензій другої панівної нації, але не погоджувалися з вимогами, що загрожували Великій Австрії. І чехи, і німці мусили вдавати, ніби угорської проблеми не існує, і, в такий спосіб, підготували шлях до домовленості Угорщини з династією за їхніми спинами. Через мовчанку Кромержіжа стосовно угорських справ Збори ставали непотрібними урядові Шварценберга, який сподівався від них допомоги в боротьбі з Угорщиною, а не ухвалення ліберальної конституції. Тепер Шварценберг був сповнений рішучості протидіяти Угорщині, й першим свідченням цього став розпуск Кромержизької асамблеї 4 березня 1849 р., конституційний проект якої залишився нереалізованим.

Водночас, Шварценберг, Стадіон і Бах воліли засвідчити, що й вони є свого роду революціонерами. Попри те, що свої посади вони отримали завдяки Віндішгрецу, ці сановники не симпатизували його поглядам, як і поглядам його аристократичного оточення. Ці «старі консерватисти» – прихильники Меттерніха, підсилені угорськими магнатами, які побили глека з Кошутом, пропонували анулювати здобутки 1848 р. й відновити угорський сейм у тому вигляді, в якому він існував до Березневих законів. Вони відстоювали політику союзу між царем і знаттю, марну за часів Меттерніха, й ще примарнішу після аграрної революції. Шварценберг та його прибічники не збиралися повертатися до передреволюційної Австрії, слабкість якої їх дратувала не менше, ніж ліберальні нововведення. На початок березня 1849 р. Віндішгрец втратив політичний вплив, і його протестами проти нової політики відверто нехтували. Стадіон поквалпно накидав альтернативну до кромержизької конституцію. Цей документ розглядав усю імперію, з Угорщиною й Ломбардо-Венецією включно, як унітарну централізовану державу, яка мала єдиний імперський парламент, обраний прямим голосуванням, і відповідальний уряд на чолі з прем'єр-міністром. Угорщина підлягала поділові за національним принципом на провінції, що їх,

які решту земель, понизили до статусу звичайних адміністративних округів. Конституція Стадіона «розв'язала» Австрійську проблему просто скасувавши її й передбачала, що цей конгломерат земель і народів становитиме таку саму національну єдність, вільну від традицій, як і наполеонівська Франція. Плани Йосифа II поновилися, але за значно несприятливіших умов, тим паче, що яacobінство Шварценберга та його міністрів досить швидко вичерпалося.

Конституція Стадіона набрала чинності закону 4 березня 1849 р. під час розпуску Кромержизького парламенту. Вона мала вступити в силу, як тільки минуть «тимчасові надзвичайні обставини». Тим часом кабінет відповідав лише перед неіснуючим парламентом і молодим недосвідченим імператором, тож мав фактично диктаторські повноваження, відвойовуючи Угорщину й Італію для Габсбургів, видаючи «тимчасові декрети», що являли собою надзвичайної вагомості закони. Серпанок лібералізму відкинули, починалося абсолютистське правління нового монарха.

Розділ 7.

НЕОАБСОЛЮТИЗМ:
СИСТЕМА ШВАРЦЕНБЕРГА І БАХА
(1849-1859 роки)

Розпуск Кромеризьких Зборів позначив собою початок наступу на права панівних націй. Припинилися розмови про поступки Італії, а Сардинію спровокували поновити війну, в якій 26 березня Радецький здобув вирішальну перемогу біля Новарії, а в липні припинила своє існування Венеційська республіка. Тендітний зв'язок із національною Німеччиною також розірвали: 5 квітня австрійські депутати отримали наказ покинути Франкфуртські Збори. Найбільше проблем було з Угорщиною. Кошут досяг вражаючих успіхів з часу темних днів вересня 1848 р. Тоді здавалося, що Велика Угорщина розпалася: на півночі вирувало словацьке національне повстання, у Воеводині – сербські національні виступи, вздовж Драви – словацькі, в Трансильванії румунський та німецький рухи спільно опиралися угорській політиці. Кошута спонукали до компромісу навіть його радикальні послідовники. Але він не вагався. Замість того, щоб шукати шляхи примирення націй Угорщини, він розпалював лють угорців і навіть вітав національні конфлікти як можливість знищення немадярських народів. Кошут самотужки запобіг компромісам, що їх інші міністри пропонували національним рухам, й кинув в обличчя народів, що пробуджувалися, вислови, які палають зневагою навіть через сторіччя після їх виголошення. Сербам він сказав: «нас розсудить меч» й приступив до складання планів «викорінення» цього народу. Про Хорватію він кинув, що її «не висечить йому й на закуску», а румунів назвав «осердям заколоту проти Угорщини».

Заклик до національних пристрастей виявився уснішним. Мадярські солдати були переконані, що врятувати свою країну вони зможуть лише вбиваючи співгромадян, які розмовляють відмінною від їхньої мовою. Єллагіч позбувся посади, словацькі терени і більша частина Воеводини були знову підкорені, румуни безуспішно зверталися по допомогу російських військ, які від початку революції окупували дунайські князівства. Але справжні здобутки були ще попереду. Взимку 1848 р. Віндшгрец здійснив наступ на Угорщину і захопив Будапешт, але згодом його спритно перемогли польські

генерали, які командували угорською армією, й на початку квітня 1849 р. він вимушено відступив. Саме в той час, коли Габсбурги розірвали стосунки з національною Італією та національною Німеччиною, національна Угорщина розірвала стосунки з Габсбургами: 14 квітня угорський парламент у Дебрецені, сильно виснажений поміркованими рішеннями, скинув Габсбургів і обрав правителем держави Кошута. В такий спосіб доктрина Кошута, за якою Угорщина може залишатися великою державою і без Габсбургів, і без співпраці з підкореними народами, набула практичного втілення. Але цю перемогу Кошут завдячував не так винятковій мужності мадярів чи їхньому шовіністичному запалові, як угорській армії, яка була складовою частиною влади Габсбургів.

Поза сумнівом, Габсбурги могли побороти Кошута силами їхньої власної армії за мовчазної згоди угорських магнатів і підтримки немадярських націй. Але цьому зашкодила пропозиція про надання допомоги з боку Росії. Цареві не сподобалися успіхи польських генералів угорської армії, й він побоювався, що Польща намагатиметься наслідувати приклад Угорщини. До того ж, тут були й глибші розрахунки. Російська політика на Балканах, після двадцятирічного спокою, набирала нових обертів, й окупація придунайських князівств під приводом захисту їх від революції мала стати першим кроком нової виправи на Константинополь. Царя непокоїло, що Габсбурзька імперія може подолати внутрішню кризу, нічого не завдячуючи Росії, з другого ж боку, він уникав відвертого вияву своєї справжньої мети, щоб Австрія не відмовилася від його допомоги. Вже вкотре Росія сподівалась, що велика держава, якій вона допомогла досягти певної мети, добровільно віддасть Росії те, чого вона не насмлювалася відкрито вимагати¹. До того ж, цар поважав консервативні принципи, які засвоїв від Меттерніха, й не міг збагнути, що вони нічого не важили для Шварценберга, а коли й важили, то не так багато, як перехід гирла Дунаю і Константинополя до рук Росії.

Цареві пропозиції влаштовували Шварценберга. Він погодився прийняти російську військову допомогу в Угорщині чи, пізніше, в Німеччині, але з самого початку відмовився підтверджувати будь-які зобов'язання зі свого боку. В травні 1849 р. російська армія

¹ Александр I припустився грубої помилки, коли дозволив Наполеонові завдати поразку Австрії у 1809 р., й коли згодом, у 1814 р., посприаяв уже його поразці. Цю помилку повторив Александр II, уможлививши перемогу Бісмарка над Австрією й Францією, а пізніше, у 1939 р., Сталін. Вельми кумедно, але росіяни щоразу покладалися лише на німецьке (австрійське) чесне слово. З західними державами вони прагнули певніших угод, як у 1915 і 1944 рр., хоча вони також виявилися безплідними.

увійшла до Угорщини, а в серпні біля Вілагоса угорці капітулювали. Кошут утік до Туреччини і провів сорок років у вигнанні, зберігаючи символічне звання правителя: мрія про велику незалежну Угорщину вмерла. Успіх Габсбургів виявився так само примарним, як і успіх Кошута. Він залежав від російської допомоги і тривалості подальшої дружби з цією державою. До того ж, ця перемога була суто військовою, а не політичною. Помірковані чехи і німці вітали поразку чеського і німецького радикалізму, в Угорщині ніхто не вітав поразку Кошута. Магнати, що підтримували Віндшгреца, і ліберали, що поклали надії на Деака, погоджувались із метою політики Кошута – великої мадярської Угорщини, й відрізнялися від нього лише вірою в можливість досягнення цієї мети чи то інтригами при дворі, чи то легальною опозицією. Страта Баттяні і тринадцяти угорських генералів створила мучеників й легенду, яку не могли подолати кілька років абсолютистського правління. Магнати, хоча й були щирими патріотами, в слушний час полишили Кошута, а отже, Угорщина не зазнала широкомасштабних конфіскацій маєтків й, відповідно, нової імперської знаті, як це сталося, зокрема, 1620 р. в підкореній Богемії. За висловом Айзенманна: «Прирівнювати Вілагос до Білої Гори означає помилитися більш ніж на 200 років».

Проте, на свій час Вілагос усунув останню перешкоду для великого експерименту в централізованому управлінні. Стадіон влітку 1849 р. збожеволів, Шварценберг занурився в зовнішню політику, фактично залишився диктатором і використав свою владу для революційних перетворень. Усі історичні вимоги і привілеї підлягали скасуванню. Стверджувалося, що Угорщина втратила право на конституцію, скинувши Франца Йосифа, а за умов, коли знищили Угорщину, жодна інша провінція не могла вижити. Навіть Хорватія, котра залишалася лояльною від початку до кінця, втратила свій сейм, місцеве самоврядування і територіальну недоторканність. Австрійська імперія, вперше і востаннє, стала цілком унітарною державою. Існувала єдина система управління, яку уособлювали німецькі чиновники, що виконували накази Відня, єдиний кодекс законів, єдина система оподаткування. В червні 1850 р. «надзвичайний декрет» скасував митний кордон між Угорщиною і рештою імперії, відтоді існувала також єдина торговельна система. «Система Баха» протрималася лише десять років, до 1859 р., але мала далекосяжний вплив. До 1848 р. кордон між Угорщиною та рештою імперії розмежовував два суспільства, після 1867 р. він розділяв два парламенти. До самого кінця імперії мешканці Угорщини курили ті самі цигарки, дотримувалися тих самих поліційних приписів, заповнювали ті

самі бюрократичні форми, що й мешканці інших регіонів монархії, навіть багато того, що тепер вважається типово угорським, з'явилося там завдяки Баху та його підлеглим. Стара Угорщина з автономними округами фактично не мала власного чиновництва, автономність території після 1867 р. означала лише те, що австрійську бюрократичну систему в краї тепер репрезентували угорські чиновники.

Систему Баха створили німці, але не німецькі націоналісти. Вона ґрунтувалася на зовнішній політиці Шварценберга: механічний відгук великонімецького радикалізму, позбавлений чи то радикального, чи то націоналістичного піднесення. Шварценберга опанувала ідея «імперії сімдесяти мільйонів», об'єднання всіх німецьких і австрійських земель під скіпетром Габсбургів, він сподівався включити всю Габсбурзьку імперію до оновленої Німецької конфедерації й Німецького торговельного союзу. Ця програма кидала виклик Росії та Франції й була руйнівною для Пруссії й німецьких князівств, втілити її в життя можна було лише за допомогою революційної демагогії, а не габсбурзької армії, тож вона властиво виявила тривіальність мислення Шварценберга. Зруйнувати пруські плани Північнонімецького союзу під її проводом не становило проблеми. Австрійська армія здобула вагомі перемоги в Італії та Угорщині, до того ж, російський цар надалі підтримував того, кого помилково вважав опертям консерватизму. В грудні 1850 р., уклавши угоду в Оломоуці, Пруссія поступилася своїми планами й погодилася на відродження Німецької конфедерації. Цей успіх виявився для Шварценберга останнім. На початку 1851 р. на конференції в Дрездені німецькі князі відхилили пропозицію включення всіх земель Габсбургів до Німецької конфедерації й торговельного союзу, а цар, нарешті прийшовши до тями, підтримав це рішення. Попереду була безвихідь. Шварценберг своєю силовою політикою уплутав Австрію до боротьби за провідну роль у німецьких справах, але, водночас, своєю внутрішньою політикою відштовхнув німецькі почуття.

Поразка Пруссії усунула останню причину формального збереження конституції Стадіона. Кабінет Шварценберга, революційний за світоглядом, не мав революційної підтримки, тож щойно небезпеки 1848 р. минули, Франц Йосиф підпав під вплив консервативних магнатів і військових. Вони й досі прагнули «історичних» привілеїв дореволюційних часів й, побачивши неможливість відродження сеймів і спадкових прав, воліли відродити бодай «історичні» прерогативи імператора. В сваволі уряду вони вбачали революційні ідеї й пропонували, натомість, повернення до передреволюційної

системи, за якою міністри були лише посадовцями, а всю повноту законодавчої та виконавчої влади зосереджував імператор. Як не дивно, люди, які воліли повернення до системи, що збанкрутувала в 1848 р., самі буди її найсуворішими критиками. Мемуари Кюбека, який очолив цю придворну групу, є нашим підставовим свідченням неспроможності передреволюційного режиму. Кюбек заздрих Бахові, як раніше Меттерніх заздрих Коловрату, й наполягав на імперському абсолютизмі, ясно усвідомлюючи, що одна людина, тим паче молода і недосвідчена, не може управляти імперією. Тому Кюбек відступив до давньої пропозиції Меттерніх при дворі Франца, ідеї «нібито парламенту» або Імперської Ради, дорадчого органу, що не зазіхатиме на абсолютну владу імператора, й саме цю схему підтримав Франц Йосиф. Його захопили поради досвідчених імперських діячів, що він має сам управляти імперією замість того, щоб залишати її в руках революційного правника Баха. Натхненний прикладом *coup d'état* Луї Наполеона 2 грудня 1851 р., він волів власного *coup d'état* до кінця року. Конституцію Стадіона офіційно скасували, її заступив похапцем складений план Кюбека, затверджений як патент 31 грудня 1851 р. Відтепер Австрією імператор управляв самостійно й призначав райхсрат або Імперську Раду, звісно ж, із Кюбеком на чолі, яка мала дорадчі функції.

Цей здобуток Кюбека слабко вплинув на реальне життя. Дотепер теоретично конституційний монарх, Франц Йосиф став монархом теоретично абсолютним, але на практиці він і далі полишав усі справи своїм міністрам, які керували Австрією протягом останніх трьох років. Шварценберг необачно погодився на патент Кюбека, гадаючи, що незалежно від змісту його статей, він утримає владу як прем'єр-міністр. Франц Йосиф настільки мало розумів суть патенту Кюбека, що, коли в квітні 1852 р. Шварценберг раптово помер, він пообіцяв зробити Баха прем'єр-міністром. Кюбек і Меттерніх, який повернувся з вигнання, переконали імператора, що абсолютизм і посада прем'єр-міністра несумісні. Шварценберг виявився єдиним в історії Австрійської імперії прем'єр-міністром, якщо не зважати на випадкові фігури, що обіймали цю посаду протягом революційного року. Бах залишився міністром внутрішніх справ, а фактичним прем'єром став Франц Йосиф, визначаючи політику і дослухаючись порад міністрів, які вельми відрізнялися за своїми поглядами. Знищення міністерського правління не допомогло втриматися Імперській Раді, керуючись простим здоровим глуздом Франц Йосиф розумів, що законодавчий орган, навіть і укомплектований його висуванцями, так само несумісний з абсолютизмом, як і кабінет міністрів, тож ніколи не радився з ним із приводу будь-якої

важливої справи. Імперська Рада лише унаочнила нікчемність передреволюційних схем Меттерніх, й Кюбек невдовзі пішов із суто формальної посади голови. Таким чином, легковажна і безвідповідальна військова і земельна аристократія знищила кабінет, який принаймні дотримувався єдиної політичної лінії, нічого не запропонувавши натомість, лише відродивши найгіршу ваду старого режиму, коли міністри не наслідувалися робити бодай-щось без наказу згори. Робота Кюбека 1851 р. забезпечила виживання системи управління, про яку Бісмарк висловився так: «В австрійського імператора багато міністрів, але коли він хоче, аби щось було зроблене, він має це зробити сам».

Патент Кюбека, хоча й не надто вплинув на ситуацію, але став знаком, що надія на ліберальні реформи згори померла. Шмерлінг, який обстоював австрійські позиції у Франкфуртському парламенті, а згодом замінив Баха на посаді міністра юстиції, вже покинув уряд, його приклад наслідував Брук Бах найдовше опирався неминучому. Він працював заради тимчасового абсолютизму, маючи на меті перетворити імперію на єдність, позбавлену провінційного чи національного поділу, до кінця 1852 р. він не полишав надії завершити свою роботу прийняттям централізованої ліберальної конституції. Остаточне рішення він прийняв лише після смерті Шварценберга: цінуючи адміністративну ефективність вище за принципи лібералізму, він став прибічником абсолютної монархії, аби зберегти «систему Баха». За жорстокою іронією долі міністр-якобінець Бах взявся за знищення церковних реформ Йосифа II, які перетривали навіть консерватизм Меттерніх. За умовами конкордату 1855 р. католицька церква звільнялася від державного втручання й отримувала контроль над освітою, якого не мала ще з часів Контрреформації. Як і відродження монархії, відродження церкви було свідомою спробою перемогти модерний світогляд за допомогою зброї з музею історії XVII ст.; колись природний союз корони, церкви і війська в XIX ст. був лише витвором абстрактного мислення, як і лібералізм, якому він протистояв.

Новому абсолютизмові бракувало перспективи, що було найгіршим. До 1848 р. люди гостро усвідомлювали недоліки системи, проте вірили у можливість їх усунення. Тепер будь-які усунення стали неможливі: Габсбурги віддали перевагу силі перед компромісом. Звісно, вже не було привілейованих націй чи мов. Усі стали рівними, але, насамперед, рівною мірою невдоволені, адже 1848 р. всі скуштували принад національної свободи або її примари. Навіть німці, які скористали з німецького характеру центрального управління й піднесення престижу Відня, залишилися незадоволені. Як найосвіченіша нація,

вони прагнули конституції, як найзаможніша нація – нарікали на податковий тягар, спричинений військовими потребами. Незбалансованість бюджету була чи не найслабшим місцем нового абсолютизму. 1850-ті роки по всій Європі були часом великих грошових капіталовкладень, у монархії Габсбургів витрати йшли на казарми, а не фабрики і залізниці, тож Австрія втратила провідні економічні позиції, які досі мала. В жертву принесли навіть економічні досягнення старого режиму. Будівництво державних залізниць, що Кюбек запланував ще до революції, передали компанії іноземних капіталістів. Французькі промисловці володіли залізницями Ломбардії, що завдало відчутного удару по військовій силі Австрійської імперії. З настанням економічної кризи 1857 р. німецькі капіталісти втратили останню віру в систему Баха, ця криза струснула новий абсолютизм, так само серйозно, як криза 1847 р. сколихнула імперію напередодні революції. Втім, Бах і його адміністративна машина виявилися гнучкішими за Меттерніха і статс-конференцію. Система Меттерніха впала через внутрішній розбрат і слабкість, система Баха занепала через зовнішні поштовхи.

Протягом десяти років абсолютистського правління домінувала зовнішня політика. Абсолютизм, власне, і був покликаний проводити сильну зовнішню політику, тому провал цієї політики і поклав край абсолютизму. Система Меттерніха зазнала невдачі за кордоном, так само, як і вдома. До 1848 р. російський цар утримувався від активних дій на Балканах, аби мати змогу підтримувати Австрійську імперію, після 1848 р. він підтримував Австрійську імперію, аби отримати винагороду на Балканах. Конфлікту між Росією та Австрією було важко уникнути за будь-якої політики, тільки-но Росія окупувала придунайські князівства, і відкритим він став після обрання Шварценбергом нового політичного курсу. Сутністю його політики була впевненість у силі Австрії. Меттерніх боявся, що будь-який європейський конфлікт пошматує Австрію, Шварценберг шукав нагоди для реалізації своєї політики. У 1813 р. Меттерніх, використавши Наполеона для збереження імперії Габсбургів, покинув його заради Росії й консервативної справи, Шварценберг скасував це історичне рішення і вважав Австрію достатньо сильною, щоб йти вперед із новим Наполеоном. Зовнішня політика Шварценберга також була в своїй істоті якобінською: він зневажав «договірну систему» Віденського конгресу і сподівався територіальних надбань у Німеччині та на Балканах. Відмовляючись від консерватизму Меттерніха, його наступник не мав вибору, зміну політики Австрії нав'язували нові династичні розрахунки Франції й Росії, хоча Наполеон III і літній Ніколай I були лише блідою імітацією Наполеона I

й юного Александра I. Дух Віденського конгресу випарувався ще до того, як була піддана сумніву його угода про території, Австрія опинилася в лещатах великих держав як на сході, так і на заході. Росія просувалася до Дунаю, Наполеон III мріяв про нове Італійське королівство.

Шварценберг проводив нову політику, але старими засобами. Ризикована політика не могла спиратися лише на армії Габсбургів, вона потребувала демагогії, апелювання до німецького націоналізму. Десятьма роками пізніше проблему, що спантеличила Шварценберга, розв'язав Бісмарк: за допомогою націоналізму він убезпечив Німеччину, та й монархію Габсбургів, від Росії і Франції й спонукав німецький лібералізм слугувати прусському королеві. Шварценбергові не бракувало бісмаркової рішучості й зневаги до упереджень, але він не мав головної зброї німецького канцлера – заклик до народного ентузіазму. До війни проти Пруссії німецькі і польські радикали закликали ще в 1848 р. Рішуча політика на Балканах, яка б збирала розрізнені німецькі міщанські спільноти під німецький політичний провід, була єдино можливою на засадах німецького націоналізму, саме заради цієї мети Брук відстоював ідею «імперії сімдесяти мільйонів». Шварценберг намагався захищати імперію сімдесяти мільйонів лише засобами урядових інтриг, не звертаючись до німецьких почуттів. Ця тактика зазнала краху на Дрезденській конференції 1851 р., тож його балканська політика виявилася приреченою, ще не народившись. Після 1867 р., коли монархія Габсбургів досягла компромісу з основними націями – поляками, мадярами і німцями – вона могла дотримуватися антиросійського курсу, зі зростанням їхнього впливу на монархію цей курс ставав дедалі прозорішим. Фундаментальним протиріччям системи Шварценберга стало те, що, нібито вільний від будь-яких принципів, він пожертвував усім заради принципу абсолютного правління.

Бісмарк мав багато переваг: незаперечний вплив на короля Пруссії та фактично необмежену владу. Хоча пруські консерватисти і генерали не симпатизували ризикованому курсові Бісмарка, вони мовчали почасти під тиском короля, почасти усвідомлюючи небезпеку висловлення свого невдоволення. Натомість Шварценберг завжди залежав від придворних впливів, особливо після піднесення в 1851 р. Кюбека; так само Буол-Шауенштайн, який став міністром закордонних справ після смерті Шварценберга в квітні 1852 р., ніколи не мав вирішального голосу. Старі консерватисти, не менш архаїчні в зовнішній політиці, ніж у внутрішній, надалі відстоювали політику консервативної солідарності Меттерніха, генерали марили лише Італією, єдиним плацдармом бойових дій, який вони знали,

й були переконані, що австрійська армія не в змозі воювати з Росією. Абсурдність ситуації полягала в тому, що дипломати засновували свою політику на вірі в силу Австрії, а генерали були переконані в її слабкості.

Кримська війна спонукала Габсбургів до рішень, які великою мірою визначили їхню подальшу долю. Нездатна пристати на бік ані сходу, ані заходу, Австрія чекала, що її долю вирішать інші. На початковому етапі війни Буол домігся втілення найвищих амбіцій Габсбургів: російські війська відійшли з придунайських князівств й Австрія зайняла ті терени. Отже, майже вся судноплавна частина Дунаю опинилася під контролем Австрії, а Росія була відрізана від Балкан. Це досягнення Австрія могла втримати, лише ставши союзницею Англії та Франції й перенісши війну на терени Галичини, де можна було досягти визначних успіхів. За порадою Буола Франц Йосиф надіслав Росії ультиматум, але його розкритикували генерали, яким імператор пообіцяв не чинити згідно з тим текстом. Війна в Галичині, яку Австрія уникла в 1855 р., сталася в 1914 й у значно несприятливіших для неї обставинах. Буол розраховував зберегти бодай частку своїх досягнень, уклавши союз із Пруссією, але це передбачало повернення до консерватизму Меттерніха або апелювання до німецького націоналізму, а Буол не міг собі дозволити ані першого, ані другого. Кримська війна позбавила Австрію друзів. Росія приписала свою поразку австрійським погрозам приєднатися до союзників, союзники вважали, що Росія поступилася б і без військових дій, якби Австрія одразу приєдналася до них.

Паризький конгрес, який завершив війну в 1856 р., позначив кінець австрійської системи. Європа більше не потребувала Австрії. Англія і Франція стримали просування Росії на Півдні Європи без австрійської допомоги, вони обидві, хоча й із різних міркувань, схвально дивилися на італійський націоналізм, а Росія й Пруссія, знову ж із різних міркувань, більше не опікувалися консервативною справою. Франція й Росія, донедавна вороги, готувалися до об'єднання проти Австрії, так виглядала нова версія Тильзитського миру. Буол сподівався отримати французькі гарантії італійських володінь Австрії, натомість почув про денонсацію австрійського правління Кавуром. Також Буол сподівався закріпити постійне володіння придунайськими провінціями, але австрійські війська були змушені відійти, й протягом кількох років ці землі перетворилися на незалежну Румунію, створенню якої сприяли Франція і Росія. Проте, Паризький мир зруйнував не лише австрійські, а й російські плани на Дунаї. Румунія стала нічиєю землею, нейтральним володарем дунайського гирла, якого, завдяки цій нейтральності, терпіли і Австрія,

і Росія. Під час подальших південноєвропейських криз 1870 і 1880-х рр. Росія не заперечувала незалежності Румунії, тож самі кризи вдавалося утримати в межах дипломатичних ігор. Як тільки Росія і Румунія відступили б від принципів 1856 р., неминуче поставало питання існування Габсбурзької монархії, сигналом можливих змін став візит царя Ніколая II до короля Румунії в Констанці у червні 1914 р. Франц Йосиф керував імперією протягом 60 років після Кримської війни, ці 60 років минули в тіні Паризького миру.

Провал зовнішньої політики підсилила економічна криза 1857 р., після якої почався відхід від військового абсолютизму. В Ломбардо-Венеції скасували військовий стан, й її губернатор ерцгерцог Максиміліан, брат цесаря, прагнув надати австрійському правлінню, що ледь животіло, ліберального характеру, також уряд вів примирливі переговори з консервативними угорськими магнатами і німецькими капіталістами. Це позначало втрату мужності й певності, а не реформування системи. В будь-якому випадку австрійські правителі надалі наполягали, що небезпека загрожує ззовні, й цього разу вони мадирацію, щоправда не усвідомлюючи її розмірів. Дипломатична ізоляція Австрії спонукала Наполеона III втілити в життя його мрію про відродження бонапартистської гегемонії в Італії, в 1858 р. він домовився з Кавуром про витіснення Австрії з Північної Італії. Росія, воліючи приниження і послаблення Австрії, була готова пообіцяти Наполеонові нейтралітет. Запаморочені своєю певністю в австрійській силі, австрійські посадовці, зіткнувшись з невдоволеннями в Ломбардії, вирішили надіслати карну експедицію на Сардинію. Але в останню мить Буол завагався і почав шукати підтримки великих держав. Його звернення виявилися марними: ніхто вже не вірив в «австрійську місію». Франція готувалася до війни з Австрією, Росія бажала поразки Відня, Велика Британія бажала перемоги італійського націоналізму. Єдиним можливим союзником залишалася Німеччина. Але демагогічне звернення до німецьких національних почуттів перевищувало можливості Буола, а Франц Йосиф не купив би пруської підтримки, навіть визнавши принца-регента Пруссії головнокомандувачем у Північній Німеччині. Тож монархії Габсбургів залишалася спиратися лише на армію, в квітні 1859 р. ультиматум із вимогою роззброєння спонукав Сардинію до війни.

Австрійська армія вже не могла виправдати надій, що покладали на неї. Радецький помер у 1857 р. Його некомпетентний наступник, Дьюлі, завдячував свою посаду придворним інтригам, йому не допомогла навіть телеграма від імператорського ад'ютанта: «Поза сумнівом, ти зможеш діяти так само вправно, як старий невіглас Радецький». Тим часом французи встигли прийти на допомогу Сардинії,

й перший бій, Магента, стався на австрійській землі. Він не мав вирішального значення, але остаточно налякав австрійське командування, яке вирішило відступити до укріплень. У червні австрійці, намагаючись повторити перемогу Радецького під Кустозою, нашкодихнулися на французів під Сольферіно: дві застарілі військові сили змагалися в безпорадності, й французи, великою мірою випадково, здобули верх. Сольферіно підважив віру Франца Йосифа в силу його армії, тож надалі він очікував від неї лише поразок. У червні 1859 р. він планував відступити, аби пізніше повернути втрачене. Цей перший його компроміс був тактичним, нещирим, але, як і багато його рішень, виявився довготривалим. Імператор віддав перевагу прямим переговорам із Наполеоном III перед посередництвом нейтральних держав, оскільки останні могли нав'язати домовленості, від яких було б важко відступити пізніше. Наполеон, зі свого боку, мав вагомий підстави погодитись на компроміс: нездатний усвідомити сутність консерватизму Габсбургів, він боявся, що Австрія звернеться до німецького націоналізму, й прагнув домовитися із Францом Йосифом, доки війна сягне Райну. Тому, попри поразку, умови угоди були для Австрії прийнятними, вона втратила лише Ломбардію, а надалі, утримуючи Венецію, залишалася чинником італійської політики.

Великий італійський конфлікт, на який так довго чекали, закінчився досить спокійно. Проте військовий престиж імперії був зведений нанівець. Панівні нації, попри поразку 1848 р., засвідчили свою силу. Італійська дипломатія досягла успіху там, де зазнала невдачі італійська зброя. Успіхові Італії вельми посприяла Угорщина, адже війська, яких Австрія потребувала в Ломбардії, знаходилися як окупаційна армія в Угорщині, а коли Кошут приїхав до штабу Наполеона в Мілані з пропозицією організувати угорський легіон, це стало вирішальним чинником, що підштовхнув Франца Йосифа до укладення миру. Війна також піднесла вагомість німецького чинника: імперія постійно потребувала нових позик, а німецькі капіталісти у Відні вимагали конституційних поступок. Габсбурги знову постали перед вибором: чи розділити свою владу з панівними націями, чи шукати підтримки в підкорених народів. Ця дилема стала предметом прискіпливого обговорення між 1859 і 1867 рр., хоча передбачити вибір династії, налаштованої проконтрреформаційно й антиякобінсько, було нескладно.

Розділ 8.

БОРОТЬБА МІЖ ФЕДЕРАЛІЗМОМ І ЦЕНТРАЛІЗАЦІЄЮ: ЖОВТНЕВИЙ ДИПЛОМ І ЛЮТНЕВИЙ ПАТЕНТ (1860-1861 роки)

Самовпевнений абсолютизм Шварценберга і Баха не йшов на поступки ані вдома, ані за кордоном: він обходився без внутрішньої підтримки та іноземних союзників. Це спричинило внутрішнє невдоволення й іноземну ізоляцію, при чому друга впливала істотніше. У 1859 р. після миру у Віллафранка миру Австрії погрожували з трьох боків: Наполеон III, раніше чи пізніше, мусив відновити підтримку італійського націоналізму, Пруссія сприяла ліберальному національному руху в Німеччині, Росія сподівалася коштом Австрії компенсувати свої втрати у Кримській війні. Габсбурзька монархія мусила піти на компроміс із кимось зі своїх ворогів. Щира співпраця з Наполеоном III була неможлива, оскільки бонапартистська програма, якої дотримувався Наполеон, передбачала реалізацію радикальних вимог 1848 р. – утворення національних Італії, Німеччини, Польщі й Угорщини, тож підтримка Наполеона могла скінчитися для Франца Йосифа приблизно тим самим, що й для його брата Максиміліана. Радикальна зовнішня політика була неможливою, консерватизм і лібералізм зберегли свої позиції. Консерватизм передбачав повернення до принципів Меттерніха – Священного Союзу в зовнішній політиці й замирення земельної аристократії вдома. Цього курсу дотримувалися після Італійської війни, коли Рехберг, послідовник Меттерніха, змінив Буола на посаді міністра закордонних справ. Рехберг вважав, що Шварценберг і його пихаті колеги свідомо відкинули засади Священного Союзу. Насправді той занепаз навіть до падіння Меттерніха й уже не міг бути поновлений: жодні консервативні принципи не могли примирити Росію з умовами Паризького миру, та й Пруссія, якій загрожувало піднесення німецьких почуттів, не збиралася захищати віджиду Німецьку конфедерацію. Залишався лібералізм: відродження ідеї «імперії сімдесяти мільйонів» Брука, підсиленою зверненням до німецького лібералізму в монархії Габсбургів та поза її межами. Це передбачало поступки, на які династія ніколи б не погодилася добровільно. Таким чином, австрійська зовнішня політика хиталася від консерватизму

до лібералізму й назад, навіть подеколи жадібно позираючи на бонапартистський радикалізм. Із змінами зовнішньої політики змінювалася й політика внутрішня, аж поки поразка у війні 1866 р. не визначила її остаточно.

Перебіг конституційного процесу, таким чином, визначали закордонні події. Єдиним мотивом політики Франца Йосифа було посилення його дипломатичного та військового впливу. Абсолютизм 1851 р. втілював його бачення імперії, а Шварценберг і Бах були єдиними міністрами, з якими він повністю погоджувався. Коли з метою заспокоєння народних пристрастей у липні 1859 р. Бах був звільнений із посади міністра внутрішніх справ, йому підшукали теплу посаду посла до Ватикану. Відтоді Франц Йосиф просто використовував міністрів, ніколи не опікуючись їхньою долею, політику, що не приносила миттєвих успіхів, жорстко переривали, а всесильний міністр позбувався посади, не почувши ані слова подяки чи жалю з цього приводу. В дивному присмерковому світі габсбурзького двору народи імперії розглядали лише як сировину. Нова революція не вибухла, ширилася лише критика й, в Угорщині, пасивний опір. У 1848 р. народи чи, принаймні, їхні найсвідоміші верстви висловили свої вимоги: вони прагнули свободи, одні – через знищення імперії, другі – на шляху співпраці з нею. Тепер імператор намагався лише заспокоїти ці почуття, не поступаючись своїми владними прерогативами. Тривало обговорення засад Австрійської імперії, від федералізму до централізації, але воно обмежувалося залогом засідань райхсрату, який призначив імператор, і робочим кабінетом цісаря, та й рішення залежали не від прагнень народів, а від раптових змін настрою Франца Йосифа. З народом не збиралися радитись або розглядати його як партнера, підданих сприймали як надокучливих невихованих дітей, яких слід було привести в гарний настрій, аби вони сплачували податки і служили в армії заради слави династії. Айзенманн, пишучи про Жовтневий диплом, ретельно описує всі конституційні експерименти Франца Йосифа: «Збанкрутілий абсолютизм, наче клоун, наліпив собі конституційний ніс, щоб витягти кілька пенні з публіки».

За прихильність імператора при його дворі змагалися дві групи – німецькі бюрократи та велика аристократія. Кожна з них пропонувала схеми, що дозволили б імперії спокійно існувати без послаблення влади імператора. Систему влади контролювала бюрократія, що її виплекав Бах, попри дискредитацію провалом 1859 р., вона надалі керувала справами імперії. Її лідери – міністр юстиції Лассер, міністр фінансів Брук, Пленер, який здобув цю посаду після самогубства Брука у 1860 р., Шмерлінг, який із 1861 р. став державним

міністром – мали ліберальне минуле. Лассер брав активну участь у роботі Кромеризького парламенту, Шмерлінг був представником лібералів у ляндтазі Нижньої Австрії перед 1848 р. і головою австрійської партії у Франкфурті. Проте відданість централізованій бюрократичній державі кидала тінь на їхній лібералізм, ті з них, хто покинув уряд Шварценберга, як, наприклад, Брук і Шмерлінг, відрізнялися від прем'єра лише переконаністю в тому, що існування центрального парламенту не зашкодить збереженню такої самої централізованої та бюрократичної держави – погляд, якого дотримувався і сам Бах. Їхня відданість імперії та управлінський досвід складали актив у боротьбі за вплив на імператора, натомість, їхнім слабким місцем були побоювання цісаря, що німецький ліберальний світогляд приведе імперію до «конституції», тобто до втручання населення у владні процеси.

Земельна знать у 1849 р. зазнала не меншої, ніж крайні радикали, поразки. Бюрократи Баха звинувачували знать, особливо удаваний лібералізм її сеймів в революційності, і добачали в її програмі земельної автономії пародіювання радикальних програм створення національних держав. Нова централізація позбавила аристократів влади на місцях, а новий абсолютизм наступав на історичні права так само твердо, як і на народний суверенітет. Для аристократичних ледарів як службовців не залишилося місця, навіть віденський архієпископ Раушер походив із плебейської родини. Лише при дворі знать утримала свій вплив. У 1850 р. група лояльних угорських магнатів насмілилася подати цісареві прохання про відновлення їхніх історичних привілеїв. Угорська аристократія мала перевагу завдяки своїй самовпевненості і політичному досвіду, «старих консерватистів» при дворі, які зазнали невдачі за Віндшгреца, тепер очолив Сечені, лояльний до імператора угорський магнат й, водночас, угорський патріот.

Старі консерватисти претендували на те, щоб репрезентувати спільну ідею аристократичної традиції, але історія роз'єднала їх. Коли Сечені апелював до історії та «історично-політичних особливостей» земель, він спирався на реальну історію: звертався до угорської традиції, яка набирала сили, доки її насильно не приборкали в 1849 р. Коли ж богемська знать відтворювала гасла Сечені, вона апелювала не до історії, а проти історії – проти унітарної держави Марії Терезії та Йосифа II, яка виникла коштом богемської і німецької провінцій. Сечені та угорські магнати впевнено спиралися на угорську дрібну шляхту і ширшу угорську «націю», Клям-Мартініц і богемська знать не симпатизували чеському націоналізмові, а лише приховували за своїми політичними гаслами прагнення

позбутися контролю з боку бюрократії з нижчих верств, яку втворила система Баха. Початково старі консерватисти переконали Франца Йосифа, що аристократичні сейми убезпечать його від «конституції», але він розпустив їх, як тільки збагнув, що ціною за таку послугу буде знищення унітарної імперії. Бюрократи знову здобули прихильність імператора, коли переконали його, що їхні бюрократичні здібності дозволять зберегти владу цісаря недоторканною навіть за наявності псевдоконституції.

Десять років урядування Баха посирили імперську проблему. Угорець Сечені тепер очолив стару консервативну знать, що було неможливе до 1848 р. Адже тоді Угорщина мала особливий статус, з часів Марії Терезії існував справжній «дуалізм», хіба що Йосиф II піддавав сумніву автономну крайову адміністрацію і традиційний угорський устрій, імператор Фердинанд затвердив «Березневі закони» 1848 р., а Кромеризькі збори навіть не намагалися прилучити Угорщину до своєї конституційної роботи. Натомість, до 1859 р. Угорщиною керували з Відня вже 10 років так само, як і іншими частинами імперії, й Франц Йосиф був сповнений рішучості не поступатися цим головним досягненням Баха. Саме угорське невдоволення було для імперії найнебезпечнішим, Франц Йосиф міг утримати свою владу в інших регіонах, задовольнивши вимоги Угорщини. Але імператор заперечував ці істини, й усі конституційні коливання 1860-1867 рр. було спробою дотримати принципи Баха йти Угорщині лише на ті поступки, що їх отримувала й решта імперії. Угорщина ж і далі вимагала власного конституційного сейму. Імітувати виконання цієї вимоги можна було або наданням права скликати сейми всім провінціям, з Угорщиною включно, або прийняттям конституції і скликанням центрального парламенту у Відні. Перший варіант підтримували консерватисти, псевдоісторична знать, другий – ліберали, німецька бюрократія. Але жоден із варіантів не влаштував Угорщину, яка вимагала виняткових привілеїв, що відображали б її виняткову історію.

Війна 1859 р. дискредитувала бюрократію Баха і зовнішню політику, з якою вона асоціювалася. Новий міністр закордонних справ Рехберг докладав зусиль до відновлення Священного Союзу, а правонаступником Баха став польський аристократ Голуховський. Аби засвідчити нове ставлення до провінцій, назву його посади змінили на державного міністра, тобто міністра коронних країв або провінцій, подібно як назву міністра внутрішніх справ, що управляв британськими колоніями, з метою заспокоєння останніх змінили на секретаря домініонів. Зміна виявилась суто номінальною. Голуховський був аристократом, але польським аристократом, тож його

призначення вперше засвідчило укладення домовленості між династією й поляками. Звісно, Голуховський прагнув автономії під контролем польської аристократії для Галичини й, водночас, збереження унітарної імперії Габсбургів для захисту Галичини від Росії та Пруссії, справжніх гнобителів поляків. Зрозуміло, що він не міг щиро сприяти відродженню Священного Союзу з цими двома державами. Призначивши Голуховського, Франц Йосиф знайшов спосіб уникати непривабливих альтернатив, які йому пропонували. Голуховський був консервативним шляхтичем, але централістом; централістом, але не німцем; зберігав лояльність до своєї нації, але також залишався лояльним до династії. Польська аристократія була чи не єдиним станом, що служив династії, не висувуючи жодних умов, окрім прохання про автономію для Галичини, яке Габсбурги могли легко задовольнити, й саме польська знать залишилася найстійкішим і найнадійнішим прибічником Габсбургів. Однак польських аристократів було замало для управління і фінансування цілої імперії.

Хоча існуванню Габсбурзької монархії вкотре загрожувала реальна криза, Франц Йосиф йшов на поступки повільно. Спочатку він пропонував шахрайські поступки за допомогою консервативної знаті, призначення Голуховського засвідчило, що й консервативну знать він намагався ошукати. В березні 1860 р. райхсрат, цей безплідний рудимент Патенту 1851 р., відродили, аби він дав імператорові пораду стосовно реформування системи. Райхсрат мали б «посилити» делегати провінційних сеймів, але через відсутність останніх, імператор сам терміново призначив 38 спеціальних представників (по два від кожної провінції). Більшість у райхсраті тепер становили старі консерватисти, хоча там залишилося й чимало чиновників, які підтримували вогнище критики. В липні райхсрат запропонував доповідь більшості, яка обстоювала перебудову імперії на засадах аристократичного федералізму. Цю доповідь Франц Йосиф ніколи не розглянув. До дії його примушували зовнішньополітичні події. В справі відновлення Священного Союзу 21 жовтня він мав зустрітися у Варшаві з російським царем і королем Пруссії, й хотів озброїтися до цієї зустрічі проголошенням консервативної внутрішньої політики. З притаманною йому імпульсивністю, що чергувалася зі зволіканнями, Франц Йосиф, який ухилився від прийняття рішення протягом року, тепер вимагав конституційного проекту за тиждень, хоча загальні принципи він визначив під час єдиної розмови з Сечені в потязі між Зальцбургом і Віднем. У результаті 20 жовтня 1860 р. був прийнятий Жовтневий диплом, який мав стати новим основним законом імперії.

Жовтневий диплом позначив перемогу старої консервативної знаті, він намагався відродити історичний федералізм, якого ніколи не існувало. Відтепер провінційні сейми і райхсрат мали, «співпрацюючи», ухвалювати закони, що було єдиною поступкою лібералізму. Заповнені землевласницькою аристократією сейми були засновані в історичних провінціях, ці сейми отримали законодавчу владу в усіх питаннях, окрім незначної кількості справ, що підлягали розглядові в райхсраті, який періодично збирався в складі ста представників від сеймів як законодавчий орган великої імперії. Тобто, в середині XIX ст., після трьохсот років поширення влади Габсбургів і 70 років після Французької революції, імперію Габсбургів запропонували розчленувати й передати її уламки в управління земельній знаті в обмін на гарантії того, що ця знать убереже імперію від лібералізму. Диплом, написаний угорцем, нічого не запропонував для заспокоєння Угорщини: очікували, що мадяри задовольняться становищем Форарльбергу або Буковини. Єдиною поступкою угорським традиціям була стаття, за якою, в той час, як пізніші розпорядження визначають структуру інших сеймів і ландтагів, угорський сейм і далі працюватиме «за попереднім статутом». Ця поступка виявилась даремною, оскільки стосувалася традиційних привілеїв, які в очах угорців заступила собою ліберальна конституція 1848 р. В останній статті Жовтневого диплому його автори несвідомо визнали хибність псевдоісторичної доктрини, яка прирівнювала Угорщину до інших провінцій. Ця стаття передбачала, оскільки провінції, крім Угорщини, протягом багатьох років вирішували свої справи разом, що цими справами має займатися райхсрат за відсутності угорських депутатів. Утакий побічний спосіб унітарній державі Марії Терезії та Йосифа II дозволили продовжити обмежене існування.

Жовтневий диплом засвідчив легковажність і короткозорість габсбурзької аристократії, класу, який був небезпечнішим у своїй відданості династії, ніж у фрондуванні. Сечені і його союзники мали виправдання: вони опікувалися лише Угорщиною. Вони розуміли, що угорців не задовольнить саме відновлення їхніх традиційних прав, але вони вперто вірили, що угорці принаймні відмовляться від пасивного опору і відновлять традиційний «торг» із королем Угорщини в межах Жовтневого диплому. Богемська знать взагалі не розуміла проблем імперії, позбавлена політичного чуття і управлінського досвіду вона турбувалася лише про зведення перепон проти «лібералізму» та звільнення себе від контролю з боку бюрократії. Перемога старого консерватизму виявилася водночас його поразкою. Докази проти лібералізму виглядали правдоподібно, поки мали суто теоретичний характер, коли ж вони були практично

втілені в Жовтневому дипломі, вже не було сумнівів, що ця політика лише послабить імперію й викличе спротив німецької буржуазії, не послабивши, водночас, жодною мірою угорського невдоволення.

Жовтневий диплом виявився мертвонародженим. Він мав забезпечити Францові Йосифу образ консерватиста на Варшавській зустрічі, але Варшавська зустріч зазнала невдачі. Росію й Пруссію вже було неможливо повернути до системи Меттерніха, обидві мріяли про завоювання і загравали з лібералізмом. Александр II, напередодні звільнення кріпаків і розробки ліберальної політики навіть стосовно поляків, підтримував би дружбу з Австрією лише в обмін на поступки в Румунії й на Чорному морі, але ці поступки Австрія не могла зробити. Проте, навіть у разі зроблення цих поступок, Александр II не міг на той час гарантувати Австрії захист від подальших погроз Наполеона III щодо Італії. Пруссія, з її тимчасовим лібералізмом «нової ери», підтримала Австрію проти Росії чи Франції у відповідь на поступки в Німеччині, які Відень теж не міг собі дозволити. Система Меттерніха спиралася на загальне визнання *status quo*, яке тепер уже не задовольняло жодну з великих континентальних держав, навіть Австрію. Після невдачі планів відродження Священного Союзу, єдиною можливістю для Австрії залишався альянс із німецьким лібералізмом: «імперія сімдесяти мільйонів», аби спинити Росію на Балканах, заклик до німецького націоналізму, щоб кинути тінь на Пруссію в німецьких справах. Із Варшави Франц Йосиф повернувся глибоко розчарований у Жовтневому дипломі й занепокоєний потребою замирити німецьких бюрократів, а внутрішні події лише посилили ці хвилювання.

До жовтня 1860 р. Австрія фактично залишалася централізованою абсолютистською державою. Жовтневий диплом дозволяв формування виборчих органів і політичні обговорення. Таким чином, диплом уможливив саме те, чому мав запобігти – висловлення підданими своїх політичних поглядів. Певна свобода гарантувалася пресі, ця преса, повністю німецька і мадярська, висловила загальне неприйняття нової системи. Німці, навіть німецька аристократія, вважали велич і єдність імперії своєю історичною власністю, якої тепер вони чомусь мали позбутися на користь богемської знаті, зовсім не схвалюючи ідею провінційних сеймів, вони віддавали перевагу попередньому абсолютизмові. Угорці, звільнившись від правління «гусарів Баха» і відновивши свої крайові зібрання, забули події останніх одинадцяти років. Вони відмовилися проводити крайові зібрання згідно з традиційними правилами і відновили засади, що їх визначили «Березневі закони». Крайові комітети 1848 р. були переобрані в повному складі, за винятком тих,

хто пішов на службу абсолютизму, й чий імена зустрічали одноголосними викликами «позбавлений прав». Утім, організація країни за зразком 1848 р. передбачала існування відповідального центрального уряду в Будапешті, якого не існувало, хоча крайові комітети не виконували наказів із Відня. Тож виникла легалізована анархія, ще відчутніша, ніж за старою конституцією. З перших крайових зібрань не лишилося сумнівів, що мадяри наполягатимуть на відродженні Березневих законів, з їхнім підставовим принципом особистої унії, і не визнаватимуть єдність імперії, відмовляючись надсилати делегатів до райхсрату у Відні.

Сечені та його угорські прибічники не вірили в банкрутство своїх ідей. Політичний вибух в Угорщині вони приписали не категоричному неприйняттю принципів Жовтневого диплому, а недовірі до щирості намірів імперського уряду. Сечені доводив, що угорці не довіряли імперським обіцянкам відновити «давній устрій», побачивши, як диплом використовується в решті земель для захоочення аристократичного обскурантизму, і, не вагаючись, відступав від своїх богемських союзників, аби надати австрійському правлінню ліберальнішого вигляду. Угорські консерватисти відрізнялися від угорських лібералів лише політичними планами на майбутнє, але не національною приналежністю. Богемські ж консерватисти різнилися від австрійських лібералів і за класовою, і за національною ознаками – перші були винятково знаттю, позбавленою національною приналежністю, другі – представниками буржуазії й німцями. Тому загравання з лібералізмом не так вразило Сечені, як Клям-Мартініца. До того ж, у глибині душі Сечені та його друзів не хвилювало питання, який режим існуватиме в неугорській частині Австрії. Сечені підтримав Голуховського як втілення реакційного духу Жовтневого диплому, тоді як богемська знать критикувала Голуховського як нездатного втілити диплом у життя, оскільки, як переконаний централіст, він винаходив виборчі схеми, які дозволили б збільшити представництво в сеймах бюрократії центрального уряду, і в такий спосіб позбавити їх теоретично обіцяної федеральної влади. Німецькі бюрократи, пам'ятаючи, що Голуховський заступив на своїй посаді Баха, засуджували його як консервативного аристократа. В оточенні ненависті німців, угорців і богемської знаті Голуховський став легкою жертвою й за намовою Сечені був звільнений у грудні 1860 р.

Новим кандидатом Сечені на посаду державного міністра став Антон фон Шмерлінг, який мав дати сильнішу «дозу» лібералізму неугорським землям, аби завоювати довіру ліберальних німців. Репутація Шмерлінга як ліберала ґрунтувалася на його виході з уряду Шварценберга у 1851 р., в якому крилося щось більше, ніж зіткнення

двох сильних особистостей. Найбільшим досягненням Шмерлінга був його вдалиий опір радикальним спробам розвалити державу Габсбургів 1848 р. у Франкфурті. Шмерлінг, властиво, був слугою унітарної держави, який не бачив істотної відмінності між цивільною і військовою службою. Його лібералізм сягав переконання, що монархія може запропонувати партнерство німецькій буржуазії на тих засадах, що остання працюватиме на користь імперії. Він не симпатизував старим консерватистам або їхньому переконанню, що угорський устрій є невід'ємною власністю угорської «нації». Він розглядав скасування угорської конституції як розплату за повстання 1849 р., а систему Баха як непорушну основу будь-якої поступки, що її імператор міг би дарувати. Його метою була «імперія сімдесяти мільйонів», не замирення Угорщини, й далекий від угілення в життя Жовтневого диплому він волів знищити його дух й відродити унітарну державу, яку створив Бах. Він мав переконливий аргумент проти старих консерватистів: якщо система Баха протрималася 10 років, то їхня система збанкрутувала за 10 місяців. Франц Йосиф розраховував лише на миттєвий успіх, тож старі консерватисти були приречені. Сечені та його прихильники мусили погодитись на Патент від 26 лютого 1861 р., який формально був інтерпретацією Жовтневого диплому, а насправді являв собою відновлення централізованої держави.

Лютневий патент лише де-юре доповнював диплом. Райхсрат, який за дипломом ставав Коронною Радою, розрісся до імперського парламенту; сейми, які за дипломом були земельними парламентами, перетворилися на виборчі комітети до райхсрату, що мали обмежений вплив у місцевому управлінні. Райхсрат отримав законодавчу владу з усіх питань, за поодинокими винятками, зарезервованими за сеймами, й набирав вигляду справжнього парламенту із Палатою панів, що призначалися імператором, і Палатою общин із 343 депутатів. Угорський сейм, як і решта таких органів, втратив своє значення. Вельми дивно, що в часи перемоги централізму патент робив черговий крок до дуалізму. Диплом невиразно згадував потребу неугорських земель спільно вирішувати певні справи, патент реалізував цю потребу на практиці, заснувавши, крім повного райхсрату, «вужчий» райхсрат, засідання якого депутати з Угорщини не відвідували. Цей чудернацький устрій недвозначно визнавав, що неугорські землі складають єдність, реальнішу за теоретичну єдність великої імперії, а також, що угорські землі є подібною імперською одиницею й Будапешт співвідноситься з Віднем не так, як Прага чи Іннсбрук.

Шмерлінг та його співробітники, попри все, були практичними адміністраторами і догматичними централістами, вони знали, що

у Відні чимало зробили для неугорських земель, які не були суто «імперськими». Визнанням цього був «вужчий» райхсрат. Проте вони сподівалися мінімалізувати відмінності між Угорщиною й рештою імперії шляхом передачі деяких управлінських функцій із Відня до провінцій, потребували визначених повноважень і сейми, яких патент перетворив із місцевих законодавчих органів на знаряддя управління. Вони позбулися подібності до законодавчих органів американських штатів й стали зразком для рад графств у Британії. Це відповідало тогочасним ліберальним проектам Франції, яка, успадкувавши від Французької революції жорсткий централізм, намагалася пом'якшити його за допомогою автономного місцевого управління. Здобувши адміністративні повноваження, сейми мали постійно функціонувати, тому патент передбачав створення «сеймового комітету», який репрезентував цей орган у час перерви між сесіями. Бюрократи не збиралися передавати сеймам хоч трохи істотні владні повноваження, але з часом обсяг компетенції місцевої адміністрації зростав, й дивні протиріччя оприлюднились після 1867 р. В Угорщині, традиційному осерді місцевої автономії, центральне управління претендувало на витрати крайових комітетів й, звертаючись до національних гасел, підкорило їх своїй волі, натомість, в «Австрії», зразковій унітарній державі, місцеве управління витіснило представників центрального уряду і, здобувши національну підтримку, тримало Відень у безвидному становищі. Коли 1918 р. Габсбурзька монархія розпалася, Угорщина стала централізованою державою, а Австрія – федерацією.

У 1861 р. сейми мали вплив лише як виборчі колегії до райхсрату. Вибори ж до самих сеймів були вельми складною справою. Депутатів обирали чотири окремі виборчі курії – великі землевласники, торговельні міські палати, міські виборчі округи й сільські виборці. Кожна курія голосувала окремо. Наприклад, із 54 богемських депутатів п'ятнадцятьох обрала курія великих землевласників, чотирьох – курія торговців, одного – празькі міщани, ще п'ятнадцятьох – міщани, поділені на 11 географічних груп і дев'ятнадцятьох – селяни, теж поділені на 11 географічних груп. Така система переслідувала подвійну мету: з одного боку, сейми заповнювали заможні люди, просто заради своєї власності, з другого – німці, заради «імперії сімдесяти мільйонів». У кожній із провінцій виборча система орієнтувалася на інтереси заможних верств і міщан, хоча консерватист Бісмарк уперше запровадив загальне виборче право в інтересах села. Це також був час «дивних пільг» в Англії, університетські виборчі округи були створені з надією посилення інтелектуальних

Імператор Франц та імператриця Кароліна Августа
Літографія Йозефа Крігубера, за Йоганом Ендером

Меттерніх (1815)
Мініатюра Яна Баттіста Ізабея

Кошут (1842)
Літографія Йозефа Ейбля

Фельдмаршал Радецький (1857)

Олександр Бах (1840)
Літографія Йозефа Крігубера

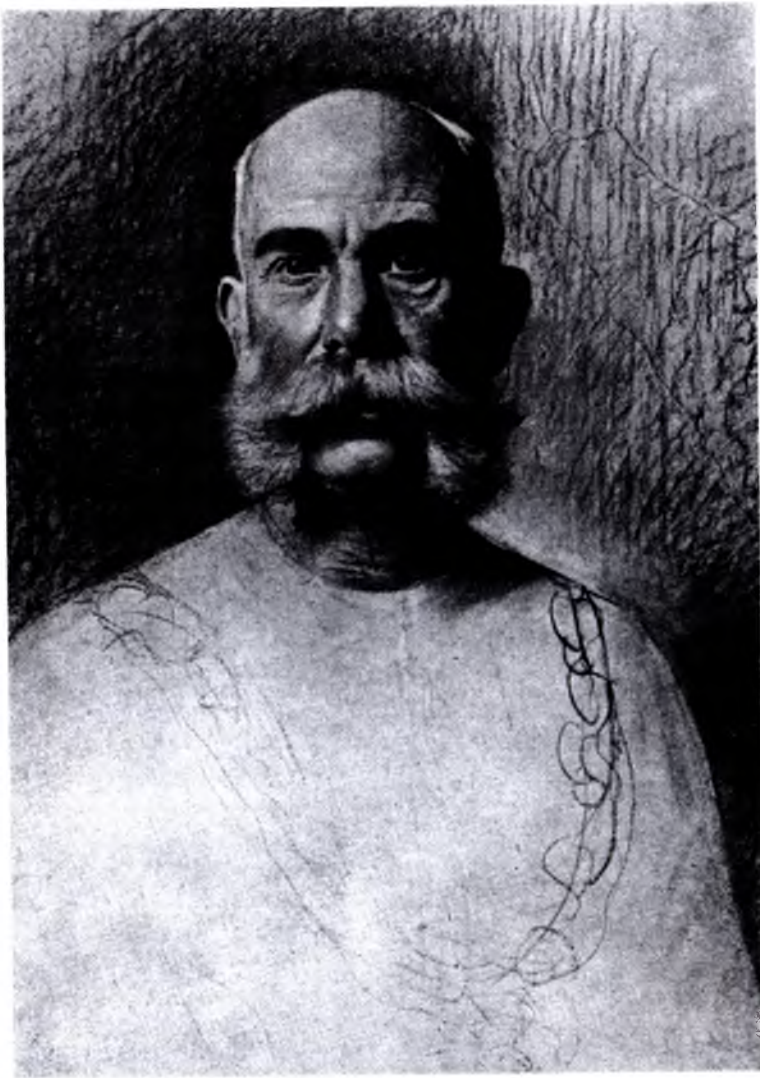
Антон Ріттер фон Шмерлінг
Літографія Йозефа Крігубера

VI

Франц Деак (1867)
Літографія Йозефа Крігубера

VII

Франц-Йосиф (1892)

якостей законодавчих органів. Утім, в Англії ці винаходи мали історичне підґрунтя, в Лютневому патенті вони з'явилися штучно.

Унікальною рисою австрійської «виборчої геометрії» була її орієнтація на перемогу німців, майновий цenz і пільги для міст робили її неминучою, оскільки заможність і проживання в містах були рисами німецької нації. Вибір курії великих землевласників не викликав сумніву, цей династичний клас, за винятком лише Богемії, дотримувався наказів імператора навіть, коли ці накази стосувались посилення німецького впливу. Тому в Карніолі, майже винятково словенській провінції, курія великих землевласників – чверть сейму – залишилася німецькою. Торговельні палати були німецькими організаціями. Але непередбачуваніші виборчі округи ця геометрія стримувала. Вона віддавала перевагу містам перед селами, німецьким містам і селам перед ненімецькими, особливо, чеськими. Таким чином, німецький депутат від міста репрезентував 10 000 мешканців, чеський депутат від міста – 12 000. Німецький депутат від села репрезентував 40 000 мешканців, чеський – 53 000. До того ж, міські виборчі округи визначалися в шахрайський спосіб – чеські передмістя відрізалися й приєднувалися до сільських виборчих округів, тож Прага, вже значною мірою чеська, отримала не більше міських представників, ніж Ліберець, який залишався надійно німецьким. У Моравії міста з населенням 430 000 осіб мали по 13 депутатів, села, з загальним населенням 1 600 000, – 11. Найбільшим досягненням виборчої геометрії була ситуація в Далмації, де 400 000 південних слов'ян отримали 20 депутатів, а 15 000 італійців – 23. І це при тому, що італійці були незадоволеною опозиційною нацією, а південні слов'яни – найлояльнішим населенням. Сприяння італійцям у Далмації й полякам в Галичині було надто прозорим прикриттям сутності виборчої геометрії, що полягала в створенні німецької більшості у райхсраті. В обмін на цю штучну більшість німці мали допомогти Шмерлінгові в збереженні єдності імперії всупереч угорцям і поширенні влади Габсбургів на німецькі землі.

Проте навіть упривілейовані німці не отримали справжньої конституції. Лютневий патент не містив жодного положення, істотного для конституційної системи. Фразу про «співпрацю» сеймів і райхсрату в законотворчості запозичили в Жовтневого диплому, але патент нічого не говорив про свободу преси, недоторканність особи, незалежне судочинство чи відповідальність міністрів, без згоди райхсрату можна було набирати рекрутів до війська або підвищувати податки, імператор призначав голів обох палат і їхніх заступників, у разі потреби уряд міг видати надзвичайні декрети, не чекаючи на згоду райхсрату. За два дні після видання патенту

Франц Йосиф вимагав від своїх міністрів «урочисто пообіцяти захищати трон від подальших поступок сеймам або райхсратові чи від революційних рухів мас». І додав, що особливо слід опиратися втручанням райхсрата до зовнішньополітичних справ і військових питань. Від цієї настанови Франц Йосиф ніколи не відступив.

Шмерлінг прагнув завоювати прихильність німців заради великонімецької зовнішньої політики, «імперії сімдесяти мільйонів». Він навряд чи думав про мадярів, яких мав би заспокоїти. Надалі не підлягало сумніву, що мадяри не надсилатимуть представників до райхсрату, де їхні 85 делегатів перебуватимуть у постійній меншості. Лютневий патент передбачив таку реакцію, тому обумовив, що в разі неспроможності сейму надіслати делегатів до райхсрату, відбуватимуться прямі вибори у виборчих округах. Це загрожувало зверненням до підкорених Угорщиною національностей і руйнуванням єдності угорських земель, і цей виклик поклав край будь-якій надії «поторгуватися» з угорцями на засадах Лютневого патенту. В ту саму мить, коли Лютневий патент зруйнував політику Сечені та його вплив в Угорщині, Франц Йосиф пообіцяв йому, що ніколи не застосує 7 статтю патенту. Після краху системи Баха Франц Йосиф не пов'язував себе з жодним політичним напрямком. Не хотів він ставати і рабом всесильного міністра. Імператор дозволив енергійному міністрові випробувати універсальні ліки проти всіх бід, допоки він, цісар, готував шлях для відступу на час, коли ці ліки не спрацюють. Феодальний федералізм занепав. Тепер Шмерлінг міг експериментувати з удаваним конституціоналізмом. Тим часом, як Франц Йосиф не вірив ані в псевдоконституціоналізм, ані, тим паче, у справжній конституціоналізм чи, навіть, ідею союзу з німцями.

Розділ 9.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ АБСОЛЮТИЗМ: СИСТЕМА ШМЕРЛІНГА (1861-1865 роки)

Система Баха наслідувала єдиний зразок, а система Шмерлінга трималася на суперечностях. Лютневий патент скасував Жовтневий диплом, хоча формально був лише коментарем до нього; попри свою централізаторську сутність, він зробив крайові сейми виборчими органами і надав їм більшої ваги, ніж вони будь-коли досі мали. Ані диплом, ані патент не визнали угорських законів 1848 року; проте, гарантуючи права сеймові, вони відтак надали угорцям змогу висловити свої вимоги та організувати опозицію до віденського уряду. Угорщина була найбільше незадоволена, а її невдоволення виявилось найдієвішим, що стало спільним досягненням Сечені та Шмерлінга. Правове становище Угорщини залишалось невизначеним. Шмерлінг та його прихильники вважали, що нічого не змінилося, окрім того, що Угорщині, як і іншим провінціям, дозволили скликати сейм; старі консерватисти стверджували, що традиційний устрій, знищений Кошутом, було відновлено, хоча й визнавали, що правові та соціальні зміни, запроваджені за часів Баха, мають залишатися допоки сейм не запровадить інші. Переважна більшість угорців відкидала як незаконні всі нововведення після спалаху громадянської війни восени 1848 р. Ці нововведення ліквідували все, що зробив Бах, і мало втішало те, що разом були ліквідовані й наслідки зміщення Габсбурзької династії Кошутом та рештки Довгого парламенту в Дебрецені.

На відміну від Франца Йосифа угорці зробили висновки з подій 1849 р. Кошут намагався створити Велику Угорщину, роздмухуючи лют угорців, але це призвело до поразки, і навіть тепер із вигнання він міг пропонувати рецепти розгрому Габсбургів у новій війні з Наполеоном III. Ця політика союзництва з італійським націоналізмом та дух Французької революції віджили своє, втративши колишню силу. Курс на примирення національних меншин із збереженням статусу Угорщини як національної держави став у країні новою тактикою, і саме десять років абсолютизму Габсбургів уможливили цю політику. Німецьке міщанство тепер сподівалося від угорської

знаті дотримання засад лібералізму, які б задовольнили їхні політичні амбіції, й навіть сербські та хорватські інтелектуали більше надій пов'язували з Будапештом, ніж із Віднем. Кошута як малярського лідера заступив Деак.

Ференц Деак, як і багато лідерів Англійської революції у XVII ст., поєднував у собі два джерела, з котрих його клас черпав свою силу: він був водночас землевласником і юристом. Як досить близька до землі людина, він опікувався інтересами магнатів, які частенько відвідували віденський двір, але мав достатньо досвіду, аби відкидати безпідставні претензії неосвічених провінційних поміщиків. Майстер юридичних маневрів, однак, як це не дивно для юриста, він не був честолюбним. Єдине, чого він прагнув, це знайти затишне місце для історичної Угорщини в сучасному світі, а здоровий глузд підказував йому, що угорці не зможуть захистити Велику Угорщину ані від підлеглих їй народів, ані від Габсбургів. Обґрунтовуючи свою політику, він казав: «Ми маємо визнати, що самі собою ми не є великою державою». Деак, на відміну від Кошута, розумів, що Угорщина своєю величчю завдячує співдружності з Габсбурзькою імперією; але він, на відміну від старих консерватистів, знав, що Угорщина може зберегти свою велич лише постійно опираючись габсбурзьким зазіханням. Обережність і здібності тактика спонукали Деака примиритися з іншими національностями і, в такий спосіб, уникнути повторення подій 1848 р. Проте, як і Кошут, він не симпатизував їхнім вимогам і не вірив у можливість мирного співжиття людей різних націй. Його поступки були суто тактичними і він також прагнув «мадяризувати» всіх мешканців Угорщини, хоч і в спритніший спосіб. Це зло лежало в основі його політики й врешті-решт отруїло всі його значні досягнення. Поміркованість Деака була лише тактичним розрахунком, як і поміркованість його послідовників; вона виникла з їхнього досвіду «гусарів Баха», й меншала в міру того, як цей досвід забувався.

Сейм, що зібрався в квітні 1861 р., відмовився стати сеймом давніх консервативних мрій. Обраний за представницькою системою 1848 р., він претендував на статус парламенту, а не сейму, і наполягав на своїй спадковості від парламенту 1848 р., хоча для цього бракувало багатьох речей – відповідального уряду, делегатів Хорватії та Трансильванії. Старі консерватисти не були репрезентовані в жодній із палат. Більшість магнатів і меншість дрібних дворян нижньої палати підтримували Деака, більшість дрібного шляхетства, очолювана Коломаном Тісою, не маючи жодної програми, крім гасел опору, й далі залишалися прибічниками Кошута. Не могло бути й мови про надіслання делегатів до віденського райхсрату, як

це передбачав Лютневий патент; сперечалися лише щодо способу оскарження незаконності диплому й патенту. Тіса і його послідовники доводили, що, оскільки сейм є незаконним органом, а Франц Йосиф – незаконним правителем, їм слід обмежитися резолюціями; Деак відповідав, що, оскільки Франц Йосиф фактично сидів на угорському троні, їм належало й далі вдаватися до традиційних методів – адресувати свої звернення до монарха. Значна кількість членів «резолюційної» партії утрималася, тому пропозиція Деака не здобула більшості, але пізніше ця партія в повному складі погодилася з лідерством Деака. Екстремісти не стали поміркованішими, вони лише використали здібності Деака для досягнення власної мети.

Звернення Деака, хоч і сумірне за формою, було безкомпромісне за змістом: воно обстоювало правочинність законів 1848 р. і відкидало можливість переговорів із цісарем, доки ці закони не буде поновлено. Це поклато край надіям старих консерватистів на відновлення традиційних «торгів» сейму з імператором. Вони даремно радили Францу Йосифові дати заспокійливу відповідь, яка підготувала б ґрунт для згоди; згода ставала, вочевидь, неможливою. Сечені і Вая, двох угорських міністрів, було звільнено. Їхні посади обійняли двоє угорців, які так давно не жили в Угорщині, що стали, як вважалося, лояльними австрійцями: Форгач був раніше губернатором Богемії, а дипломат Моріц Естергазі, забувши угорську і не опанувавши німецької, користувався як своєю робочою мовою французькою. На пропозицію Шмерлінга, відповіддю на угорське звернення став ультиматум: сейм повинен терміново призначити делегатів до райхсрату. Отримавши відмову, імператор розпустив сейм. Перед тим, як розійтися, сейм одноголосно ухвалив резолюцію, що першими завданнями вільного угорського парламенту буде задоволення тих національних вимог, які не суперечитимуть політичній і територіальній цілісності Угорщини; встановлення політичної та громадянської рівності всіх релігій, включно з юдаїзмом; скасування всіх пережитків феодалізму. Деак помилково приписав імперським міністрам певні політичні здібності і заздалегідь ужив заходів проти можливого звернення Габсбургів до немадярів або нижчих класів Угорщини — звернення, яке ніхто не зробив.

Шмерлінгові бракувало здібностей, аби стати гідним опонентом Деака. Єдиною його перевагою, порівняно з Бахом, було усвідомлене звернення до німців імперії, а це налаштувало його, як ніколи раніше, проти інших національностей. Час його *coup de theatre* нарешті настав. 23 серпня він зачитав у райхсраті декларацію своєї політики, в якій усі заходи уряду тлумачилися як акти та резолюції імператора; коли ж він сказав: «Конституція Угорщини була знищена

не лише революційним насильством, а й силою закону та практикою життя», його виступ урвала злива оплесків із боку німецьких лівих і центристів. А через десять днів райхсрат ухвалив резолюцію, якою підтримав угорську політику Шмерлінга. Це було символічне рішення: німці відмовилися від своїх ліберальних принципів та уклали з династією угоду, від якої вже ніколи повністю не відступали. Дух жовтневої революції 1848 р. притлумили аж до похмурих днів жовтня 1918 року.

Занепад німецького лібералізму мав справити вирішальний вплив на історію Європи. До 1848 р. ліберали повсюдно були впевнені в кінцевій перемозі їхніх ідеалів, проте в 1848 р. революція зазнала невдачі, а ненависні династії збереглися. У Франції революція 1848 р. теж зазнала поразки, та ця поразка виявилась лише епізодом для революційного сторіччя, а успіх Наполеона III не завадив піднесенню Гамбетти чи Клемансо. У Німеччині революція 1848 р. була другорядною подією, й німецькі ліберали заздалегідь змирилися зі своєю поразкою. Одні з найпринциповіших лібералів виїхали з Німеччини на вільну землю Америки; другі стали революційними соціалістами; а ще інші залишилися лібералами, проте вже без амбітних сподівань. Більшість із них схилилися перед успіхом і були готові залишити династії при владі за умови виконання тими деяких елементів ліберальної програми; так німецькі ліберали в Австрії приєдналися до Габсбургів у 1861 р., а в Пруссії – у 1866 р. капітулювали перед Гогенцоллернами. Капітуляція не була свідомою, ліберали наївно переконували себе, що династія повернулася до лібералізму. Система Баха залежала від німецьких бюрократів середнього класу; в яacobинському дусі вона не брала до уваги класові та місцеві права. Ця система перетворила Австрійську імперію на велику зону вільної торгівлі, надзвичайно підвищила значення Відня як фінансового і торговельного центру. Шмерлінг розвіяв останні сумніви німців, він дав їм парламент й привабливу зовнішню політику «70-мільйонної імперії». Здавалося, Габсбурги перетворилися на штандартноносців Великої Німеччини. Вони схилили на свій бік не лише австрійських німців, а й чимало німців поза межами Австрії. Між 1861 та 1862 роками помірковані ліберали в Німеччині час від часу звертали свій погляд на Пруссію, де сподівалися досягти скромного практичного результату, а колишні радикали 1848 р. стали прихильниками Австрії. Ось промовистий приклад. У жовтні 1848 р. ліві Франкфуртського парламенту надіслали двох делегатів підтримати Віденську революцію. Обидва потрапили до рук поліції. Одного з них, Роберта Блюма, було страчено, другого, Фробеля, також засуджено до страти, але виконання вироку

відклали і він зумів утекти до Америки. Той самий Фробель повернувся до Відня памфлетистом на службі у Шмерлінга і першим закликав до зустрічі німецьких князів у Франкфурті в 1863 р. — останній із Габсбургів претендував на управління всією Німеччиною.

Австрійських німців поглинула німецька проблема, вони не розуміли проблем Австрійської імперії і не знаходили для них часу. Самі позбавлені історичного підґрунтя, вони засуджували всі традиції як неминуче консервативні і, виступаючи в опозиції до вимог Угорщини, вважали, що в такий спосіб вони підтримують ту саму справу революції, яку боронили французькі радикали, в боротьбі проти Вандеї. Внаслідок історичної випадковості, німці втішалися «національною» свободою (тобто, вільно користувалися рідною мовою), навіть тоді, коли династія створила найреакційніший режим, і саме тому вони не могли зрозуміти вимог інших національностей, які обстоювали свою національну свободу, а надто, коли ці вимоги були спрямовані не так проти династії, як проти німецької культурної монополії. Німці охоче поступалися своїм провінційним патріотизмом у Тиролі або Штирії заради Великої Австрії, чому ж інші не могли зробити так само? До того ж, національні рухи й справді були заражені реакцією та консерватизмом. Неісторичним національностям відчутно бракувало міщанського середнього класу і вони повсюдно ставали спільниками місцевої знаті. Навіть угорський рух послуговувався мовою історичної легітимації, що викликала відразу в орієнтованих на модерні цінності лібералів, і, здавалося, турбувався лише про збереження привілеїв мадярської аристократії. У 1860-ті роки федералізм не міг зарадити в такій ситуації. Сполучені Штати занурилися у громадянську війну, Німецька конфедерація була не більше як заборолом проти ліберальних ідей, а австрійський Жовтневий диплом, практичний вияв федералізму, безсоромно використали для відродження політичного феодалізму. Німецькі ліберали, втративши віру у власні сили, шукали спільників; їм доводилося обирати, як вони вважали, між династією, яка – попри свої колишні недоліки – щойно затвердила конституцію і могла зберегти Австрію як велику німецьку державу, і політикою, що зруйнувала б імперію в інтересах консервативної знаті.

Ліберали усвідомлювали конституційні хиби Лютневого патенту і прагнули виправити їх. Однак їм бракувало відчуття історії або прав, що ґрунтуються на повільних змінах у праві, вони ніколи не усвідомлювали головної вади патенту, який був актом імперського абсолютизму, подарованим тимчасово, і міг бути скасований, коли завгодно. Райхсрат здобув свої позиції не в боротьбі, тож, попри свою подібність до парламенту, залишався органом, позбавленим

влади. Німці гадали, що, оскільки вони мають більшість у райхсраті, уряд залежатиме від них. Насправді ж, їхня більшість спиралася на «виборчу геометрію», вони залежали від уряду. Німці здобули штучну більшість у фіктивному парламенті, відмовившись, натомість, від своїх ліберальних принципів і, в такий спосіб, створили перепону на шляху співпраці з іншими народами імперії, зв'язали себе обов'язком підтримувати будь-яку політику династії. Вони унеможливили розвиток інших концепцій імперії, окрім як інструменту династичного прагнення до влади. Німці досягли вищого ступеня політичної зрілості порівняно з іншими народами імперії, через те й відповідальність, яка лежала на них, була більшою, а їхнє рішення злочиннішим. Адже рішення, яке вони ухвалили в 1861 р., руйнувало стабільність і мир у Центральній Європі.

Шмерлінг вважав, що, домігшись міцного союзу династії з німцями, він багато чого досяг, насправді ж він лише повернувся до системи Баха, що, правда, прикрасивши її галасливою фразеологією. В Угорщині вкотре ліквідували систему автономії графств, а адміністратори Баха, за підтримки окупаційних військ, повернулися на свої посади. Шмерлінг мав намір привести Угорщину до тями, й тоді вона змогла б повернутися до обмеженого в правах сейму 1861 р. «Ми можемо зачекати!» – таким було підсумкове гасло його угорської програми. Але імперія не могла цього дозволити: єдиною причиною конституційного експерименту 1861 р. була потреба в швидкому результаті. Система Баха, поза всяким сумнівом, знищила б угорський сепаратизм і створила б об'єднану імперію, якби її було суворо дотримано протягом життя двох чи трьох поколінь; але її зруйнувала зовнішня війна вже через 10 років, і міжнародна ситуація була тепер загрозливішою, ніж у 1859 р. Усі розуміли, що абсолютизм Шмерлінга не зможе довго протриматися в Угорщині, навіть Шмерлінг та колеги вважали його заходом тимчасовим, а самі мадяри стали значно самовпевненішими внаслідок діяльності свого сейму. Чи можна було сподіватися, що вони підуть на поступки Шмерлінгові там, де вони до кінця трималися проти Баха? Річ у тому, що між мадярами та династією встановилася рівновага: жодна зі сторін не могла знищити другу, але жодна не могла і зберегти свою велич без другої. Рівновагу могли порушити лише звернення до неісторичних народів – слов'ян. Проте мадярам не дозволяла цього зробити національна пиха, а династії забороняв це зробити союз із німцями. Хоча і в інший спосіб Шмерлінг навряд чи б досяг успіху.

Від самого початку було зрозуміло, що в межах системи Шмерлінга не було місця для чехів, котрі найбільше потерпіли від скасування Жовтневого диплому. Водночас недосвічені й амбітні чеські

лідери ухвалювали в ті роки рішення, такі ж важливі й помилкові, як і рішення німців. Чеський націоналізм від самого початку міг би стати програмою демократичних прав: чехи, на відміну від мадярів, не були переобтяжені великою аристократією і, на відміну від німців, зв'язком з імперським минулим. Палацький, хоча й не без вагань, висунув у Кромержі суто національну програму, обстоюючи поділ Австрії на нові національні одиниці. Це вимагало багато від інших чеських лідерів. Чим слабшими ставали їхні сьгоднішні позиції, тим більше вони потребували нехай і геть абсурдних історичних обґрунтувань; саме тому сини чеських селян проголосили свої претензії на спадщину давно мертвого Королівства Богемія. Національна програма з неминучістю передбачала втрату Силезії, тепер переважно німецької та польської, ставила під загрозу Моравію, де чеська більшість досі була пасивною, більше того, така програма передбачала навіть поділ Богемії. Але ж ідею проведення кордонів за національним принципом, як найприродніших, зазвичай відстоюють лише тоді, коли йдеться про збільшення території. Нове чеське національне утворення могло територіально перевищити історичну Богемію за умови включення до її складу словаків Угорщини, і цю ідею проголошували окремі екстремісти на Слов'янському конгресі 1848 р. Події 1848 р. залишили угорський кордон незмінним. З економічного погляду це важило значно менше, порівняно з політичними й культурними наслідками, адже ніколи після 1848 р. слов'янські інтелектуали вже вільно не перетинали угорський кордон, як це було нормою для Австрії часів Меттерніха. До того ж, тиск мадярського націоналізму урвав зв'язок деяких словацьких інтелектуалів із чеськими колегами. Перші словацькі літературні форми свідомо ґрунтувалися на селянських діалектах Західної Словаччини, як найближчих до чеської мови; ці форми були чужими для переважної більшості словацьких селян, і, аби врятувати останніх від мадяризації, словацькі просвітники 60-х років замінили їх діалектом Центральної Словаччини. Отже, зіткнувшись з небезпекою мадяризації, словаки були змушені стати осібною нацією, і чим жорсткішим ставав угорський кордон, тим яскравіше визначалася окремішність словаків. У 1848 р. зміну угорських кордонів ще можна було уявити, після Кошута вони здавалися довічними не тільки династії, а й чехам.

Оскільки Угорщина здавалася неподільною, вона стала прикладом для наслідування, і чеські інтелектуали копіювали захист традиційних прав угорцями, хоча, на відміну від останніх, вони не мали прав, що їх можна було б відстоювати. Угорський приклад нав'язав також чеській інтелігенції бажання об'єднатися з феодальною аристократією,

яка теж, хоча й виходячи зі зовсім інших міркувань, домагалася автономії для Богемії. Цей союз був скріплений у період зняковіння, що його викликала публікація Жовтневого диплому: знать пообіцяла дбати про чеську культуру, а інтелігенція — підтримати права Богемської корони. Ця домовленість була не кращою за угоду німців із династією. Знать, відірвану від народу Богемії, зовсім не обходили проблеми чеського самовизначення, яке могло означати лише звільнення їхніх власних селян; Клям-Мартініц та його прибічники хотіли тільки штучної феодальної держави, якою вони могли б керувати без втручання чи то бюрократії, чи то лібералізму або сучасної промисловості. Чеських лідерів змусили розмовляти мовою феодального консерватизму й забути про економічні інтереси чеських селян, аби створити спільний фронт не лише з богемськими магнатами, а й антиліберальними аристократами з німецьких земель. Проте богемська знать, попри свої розмови про права корони Св. Вацлава, не могла собі уявити систему, в якій Віденський двір не був би центром їхнього існування, і, саме за їхньою намовою, чеські лідери погодилися, проти власної волі, бути присутніми в райхсраті. Це не дало їм нічого, окрім того, що там вони стали об'єктом образ із боку німців; коли ж вони в червні 1863 р. покинули райхсрат, то цим лише продемонстрували свою слабкість порівняно з мадярами. Коли угорці бойкотували райхсрат, вони тим самим «звзуили» його до райхсрату патенту: без Угорщини велика імперія не змогла б існувати. Коли ж чехи покинули райхсрат, то без них там стало тільки спокійніше; реально навіть роботу богемського сейму не вдалося зупинити через відмову чехів від участі в голосуванні — німецькі делегати просто здобули більшу можливість чинити спротив ідеї богемської автономії. Отже, чехи програли на обох напрямках: аристократичній програмі «історично-політичних індивідуальностей» бракувало реального ґрунту, а отже, конфліктувати з імперією було безперспективно; а спілка інтелігенції зі знаттю перешкоджала будь-якій співпраці з німецькими лібералами чи навіть з іншими слов'янськими народами імперії.

Альянс Шмерлінґа з німцями також унеможлилював для нього будь-яке звернення до підпорядкованих Угорщині народів. Ці поневолені народи, спочатку засуджені до небуття Кошутом, а згодом підкорені централізованим Баха, могла схилити на свій бік будь-яка сторона, що запропонувала б їм бодай якийсь рівень національного існування. Під захистом окупаційної армії і серби, і словаки знову висунули, хоча й у скромнішій формі, національні вимоги 1848 р. Проте, система Баха звела нанівець їхню довіру до Відня й вони звернулися, хоча й із незначним успіхом, до сейму в Будапешті. Їхні

підозри мали поважне підґрунтя. Габсбурґи, найконсервативніша династія XIX ст., не могли укласти спілки з селянськими народами для боротьби проти мадярських магнатів, які, попри свій бунтівний дух, мали традиції та історію. Німецькі ліберали, конфліктуючи з чехами, не могли підтримати вимоги ще відсталіших народів, які ще менше розуміли потреби великої імперії. Сербська та словацька делегації до Будапешта засвідчили хист Деака і політичну неспроможність Шмерлінґа.

Хорватією і Трансильванією, цими *partes adnexae* Угорщини, управляли так само некомпетентно. Хорватія зіграла ключову роль у відновленні влади Габсбурґів у 1848 р.; їй віддячили знищенням історичних привілеїв і безжалюїстю гусарів Баха. Старі консерватисти, які ліквідували систему Баха, не переймалися проблемами Хорватії, оскільки, як угорські патріоти, вони підтримували лише ті історичні права, що були на користь Угорщині; тому Жовтневий диплом застосовували у Хорватії лише як запізнілий виверт. Хорватські ж дворяни взяли собі Угорщину за зразок. Вони також відкидали теорію Жовтневого диплому як безкоштовного подарунка, вимагали відновлення всіх законних прав свого сейму 1848 р. і відмовилися надсилати делегатів чи то до Відня, чи то до Будапешта. Деак ще раз виказав свою мудрість, оголосивши, що Угорщина не наполягає на законності включення Хорватії до її складу в 1848 р. і запропонував хорватам «чистий аркуш», на якому вони запишуть умови нового партнерства. Шмерлінґа просто розлютив заклик до визнання історичних прав, і він наказав хорватському сеймові надіслати делегацію до райхсрату, а отримавши відмову, негайно розпустив сейм. Шмерлінґ зрадив такому розвиткові подій, попри свої вихвалання в райхсраті, що він не хотів би бачити хорватів у Відні, де вони посилили б чеську опозицію до лояльних, догідливих німців.

Найзаплутанішою була ситуація в Трансильванії. У 1848 р. тамтешній сейм ухвалив саморозпуск і поглинення Трансильванії Угорщиною; водночас, румунам, раніше позбавленим виборчих прав, було надано обмежене право голосу. Якщо історична доктрина мала якесь значення, тоді Жовтневий диплом із його провідним принципом повернення до реалій 1847 р. передбачав відродження трансильванського сейму; з другого боку, якщо Трансильванію треба було сприймати як частину Угорщини, тоді румуни мали отримати право голосу, яке було частиною інкорпорації 1848 р. Старі консерватисти намагалися примирити обидва варіанти. Як угорські патріоти, вони не могли відмовитися від того, що здобула Угорщина; як реакційні землевласники, вони опиралися наданню виборчого права румунським селянам. Через їхній спротив трансильванський

сейм не зміг зібратися до листопада 1861 р. Там Шмерлінг мав надійніший ґрунт для практичного втілення доктрини об'єднаної імперії. Румуни, відсталі й безпорадні, корилися б центральному урядові та використали б свої голоси, аби зашкодити мадярам на користь лояльних саксонців; навіть, якби кількох румунів обрали, вони не мали б тієї слов'янської сентиментальності, яка поєднала б їх із чеською консервативною опозицією. У 1863 р. саксонські делегати з Трансильванії з'явилися у райхсраті, і Шмерлінг міг тепер проголосити, що цей політичний орган нарешті став повним райхсратом об'єднаної імперії. Фактично ж, ця об'єднана імперія мала підтримку лише серед німців; решта народів або мовчали, або перебували в опозиції.

Шмерлінг уявляв Австрійську імперію німецькою державою, логічним наслідком чого стали претензії Австрії на верховенство над Німеччиною. Цієї логіки бракувало при Габсбурзькому дворі. Поки Шмерлінг пробуджував німецькі національні почуття, Рехберг, послідовник Меттерніха, залишався міністром закордонних справ і прагнув відродити консервативний союз із Пруссією. Погрози Шмерлінга допомагали Бісмаркові утримувати владу в Пруссії, і Бісмарк був готовий до можливого конфлікту; Рехберг вибив у Шмерлінга з рук зброю націоналістичного ентузіазму, без якої годі було розпалити конфлікт. У 1863 р. Шмерлінг переконав Франца Йосифа підтримати ідею Німецької Конфедерації під проводом Австрії. Практичним виявом цієї політики стала зустріч німецьких князів у Франкфурті в серпні 1863 р., остання спроба Габсбургів позмагатися за верховенство в Німеччині. Успіх Шмерлінга був суто уявним: Рехберг, а не Шмерлінг, супроводжував Франца Йосифа до Франкфурта й утримував обговорення в безпечних консервативних межах. Шмерлінг не міг домогтися чогось кращого; як слуга династії, він думав лише про співпрацю з іншими німецькими династіями. До того ж, король Пруссії, наймогутніший з-поміж німецьких князів, відмовився прибути до Франкфурта, а без нього решта князів не могли ухвалити жодних рішень. Восени 1863 р. Пруссія остаточно відхилила вимогу включення Австрії до митного союзу, яку Рехберг висунув заради консервативної єдності, а Шмерлінг – заради «70-мільйонної імперії». Це був вирішальний момент у німецьких, а отже, й у австрійських справах; відтепер консервативна і ліберальна політики однаково вели до війни.

Для цієї війни Австрії бракувало союзників. Франц Йосиф ніколи не віддав би те, що залишилося в нього з італійських земель, хоча це було незмінною ціною підтримки з боку Наполеона. Польське повстання восени 1863 р. остаточно оформило розрив із Росією.

Тоді як Бісмарк робив дієві кроки в бік Росії, Австрія вдавалася до марних жестів на користь поляків, головним чином, аби зберегти підтримку польської аристократії Галичини, єдиного союзника Шмерлінга, окрім німців. До того ж, нові титули завжди приваблювали Габсбургів, і Франц Йосиф мріяв про Габсбурзьке Королівство Польське. Водночас, він не міг щиро співпрацювати зі західними державами, Англією та Францією, а отже, втратив останній шанс уникнути ізоляції! Не менш гострою була проблема Шлезвіг-Гольштайна, яка виникла на початку 1864 р. Шмерлінг наполягав, що Австрія повинна допомогти у справі звільнення герцогства, аби задовольнити німецькі почуття. Рехберг запевняв, що Австрія діятиме лише у співпраці з Пруссією, ображаючи в такий спосіб ліберальний ентузіазм, котрий Шмерлінг хотів розбудити. У серпні 1864 р. Рехбергові також поталанило. Ставши віч-на-віч із заплутаним питанням Шлезвіг-Гольштайна, Бісмарк, навряд чи щиро, зробив останню спробу повернутися до консервативного партнерства Меттерніха. Шьонбрунська угода, складена Бісмарком і Рехбергом, являла собою союз, скерований проти «революції» – проти німецького лібералізму, проти Італії і Наполеона III. Можливий союз пропонував Австрії відродження її італійської гегемонії, яку Меттерніх зробив наріжним каменем своєї системи; натомість, Габсбурги мусили визнати рівність Пруссії й Австрії в Німеччині – пропозиція, яку Франц Йосиф постійно відхиляв. До того ж, союз проти революції не поширювався на Угорщину, і Бісмарк висунув принципову вимогу, за якою Австрія «мала перенести свій центр тяжіння до Будапешта», нехтуючи тією обставиною, що це означало відмову від утвердження німецької гегемонії у Південно-Східній Європі, чи, вочевидь, висувуючи цю вимогу саме з таких міркувань. А головне, що пакт Рехберга-Бісмарка не забезпечував безпеки Австрії від зазіхань Росії у Південно-Східній Європі, хоча мирна політика Росії на Балканах була доконечною умовою для стабільності системи Меттерніха. Насправді, можливості відродження Священного Союзу після зневаги під Оломоуцом і Кримської війни вже не існувало, тому і Франц Йосиф, і Вільгельм I Пруський відхилили проект своїх радників. Вільгельм не хотів діяти як австрійський сателіт, Франц Йосиф розраховував здобути вигоду з обох проектів – і Шмерлінга, й Рехберга, не обмежуючи себе жодним із них. Нерозважливий, впертий і шанобливий, він хапався за все, не отримуючи нічого, й гадав, що уникати рішень – це суть політики.

Після серпня 1864 р. політичний курс Рехберга так само зазнав невдачі, як і політика Шмерлінга після серпня 1863 р. Залишилося питання, хто з них упаде першим; Шмерлінг мав останню втіху

бачити, як його конкурент пішов у жовтні 1864 р. Відгоді австрійська зовнішня політика взагалі відмовилася від будь-яких зусиль, замкнувшись у династичному егоїзмі. Новий міністр закордонних справ Менсдорф був шляхтичем, але як військова людина беззастережно підтримував сильну центральну владу. Він прийняв посаду лише за військовим наказом імператора й, не вірячи у власні здібності, шукав порад в Естергазі, міністра без портфеля. Естергазі був найгіршим з усіх можливих радників, безнадійним консерватистом, переконаним у неминучій поразці; він убачав небезпеку в будь-якій політиці, а порятунку не міг розгледіти в жодній. Він не симпатизував союзові Шмерлінга з німецьким лібералізмом і не пов'язував жодних сподівань із консерватизмом Рехберга. Він вірив лише в те, що династія повинна захищати свою велич і зійти з історичної арени згідністю, а отже, відкидав плани заплямувати цю гідність домовленостями з ворогами, що загрожували монархії Габсбургів. Таким чином, він поєднував переконаність Меттерніха в слабкості Австрії з політикою ізоляції Шварценберга, що ґрунтувалася на вірі в силу Австрії.

Естергазі був саме тією людиною, якої потребував Франц Йосиф. Обидва прагнули зберегти велич імперії, обидва не вірили, що це можна зробити. Обидва були переконані в нездоланній силі ворогів Австрії, обидва відмовлялися заплямувати своє сумління переговорами з будь-яким із них. Піднесення Естергазі загрожувало Шмерлінгові, оскільки перший, хоча й був експатріантом, залишався угорцем, і через нього старі консерватисти почали повертати собі втрачений вплив при дворі. На кінець 1864 р. Шмерлінга покинули навіть його німецькі прибічники. Спочатку німці проголосили його «батьком конституції» і зверталися до нього по допомогу у виправленні помилок Лютневого патенту. Невдовзі стало зрозумілим, що Шмерлінг не симпатизував ліберальним принципам і дивився на дебати в райхсраті як на перепону в злагодженій роботі бюрократичної машини. До того ж, своїм становищем він завдячував тому, що зміг переконати імператора у відсутності в Лютневого патенту всіх ознак справжньої конституції. Віра лібералів у Шмерлінга відродилася після Франкфуртської зустрічі та перших кроків Австрії в справі Шлезвіг-Гольштайну, вона знову занепала, коли Австрія неохоче погодилася на політичний курс, несумісний із німецькими національними почуттями. Німці в райхсраті нарешті усвідомили, що династія не повернулася до лібералізму, як вони наївно припускали в 1861 р., й тепер вони озиралися довкола в пошуках союзників, аби накинути династії ліберальні принципи. Німці не відмовлялися від штучних переваг, наданих їм «виборчою геометрією», і таким союзником для них могла бути лише Угорщина; в такий спосіб

відбулося повернення до ідеї німецьких радикалів 1848 р. – мадярське панування в Угорщині було ціною, яку вони сплачуватимуть за німецьке панування на решті земель Австрії. Німці більше не підтримували спроб Шмерлінга зламати опір Угорщини, а на зимовій сесії 1864-1865 рр. навіть погрожували не затвердити необхідні дотації на військові потреби. Франц Йосиф погодився на Лютневий патент лише за умови, що райхсрат не чіпатиме збройних сил, і порушення цієї умови робило відставку Шмерлінга неминучою.

Події в Угорщині завдали Шмерлінгові остаточного удару. Навесні 1865 р., із наближенням війни, він не міг більше чекати і запропонував скликати угорський і хорватський сейми ще раз. Це була пропозиція, приречена на невдачу: угорці, які відкинули імперські вимоги 1861 р., схоже, не мали наміру поступатися урядові, якому реально загрожувала зовнішня війна. Єдиним наслідком скликання сейму могло стати посилення угорського опору і дискредитація імперії в очах Європи. Це було сприятливою нагодою для Деака. Між 1861 і 1865 роками він також був згоден чекати, жив самотньо в своєму маєтку, й повністю відмежувався від політики. Тепер його зв'язки зі старими консерватистами, що перебували при дворі, вказували на те, що Шмерлінг приречений, настав час запропонувати Францові Йосифу компроміс.

Вплив Деака в Угорщині невинно зростав протягом чотирьох років його мовчанки і сягнув апогею саме тоді, коли на еміграції Кошут змінив свої погляди. Кошут уже втратив надію на нову революційну війну в союзі з Італією та Наполеоном III і, відчувуючи ненависть Габсбургів, нарешті знайшов політику, що могла дати Центральній Європі стабільність без Габсбургів. Надто пізно він почав пропагувати ідею вільної Дунайської конфедерації Угорщини, Сербії, Румунії та Хорватії, навіть за умови, що федеральна столиця буде в Белграді. Це передбачало, що мадяри визнають слов'янських селян за рівних собі, тож послідовники Кошута, не вагаючись, відповіли: «Краще Відень, аніж Белград». За іронією долі єдина мудра пропозиція з тих, що їх Кошут будь-коли зробив, уміть звела нанівець його вплив в Угорщині.

Шлях для Деака тепер був вільним, і в серії газетних статей у квітні й травні 1865 р. він висунув свою програму досягнення компромісу: як тільки законну конституцію буде відновлено, Угорщина визнає потреби імперії і дбатиме про них на засаді рівності з австрійськими землями. Такі умови Франц Йосиф був ладен обговорювати. Він не мав «системи» для своєї імперії, але був сповнений рішучості зберегти велич і збройну міць династії, залишаючись байдужим до доктрини, на яку ця велич спиратиметься. Статті Деака одразу

спонукали Франца Йосифа приїхати до Будапешта; вперше він поводився саме як король Угорщини, уникав згадок про імперію і проголосив свій намір підтримати законні прагнення угорського народу. Спроби зламати угорський опір закінчилися, і 30 липня 1865 р. Шмерлінг та міністри, які його підтримували, були звільнені з своїх посад.

Розділ 10.

КІНЕЦЬ СТАРОЇ АВСТРІЇ
(1865-1866 роки)

Шмерлінг не спромігся зламати опір угорців і втратив контроль над німцями. Франц Йосиф, хоч і розпочинав нову гру, ще був далеким від думки про передачу своєї влади чи то німцям, чи то угорцям. Здавалося, що остання офіційна заява Деака давала підстави сподіватися на угоду, котра дозволить зберегти велич імперії недоторканною; а на заході, на думку імператора, альтернативою фіктивній конституційній формі правління був би не реальний конституціоналізм, а повна відмова від конституції. І угорців, і німців усунули від служби: з угорцями ще мала бути укладена угода, а німців просто затаврували ліберальною «невірністю». Єдиною альтернативою залишалась консервативна знать, прибічники Жовтневого диплому, тож новий уряд виглядав як «уряд підрахунків». Не йшлося про повернення до ситуації 1860 р.: тоді домінували угорські магнати, а федералізм не міг на багато розраховувати з державним міністром Голуховським; тепер старі угорські консерватисти щезли, а федералізм слід було впроваджувати серйозніше, аби протистояти вимогам німецьких лібералів. Новий державний міністр Белкреді був моравським шляхтичем, не поляком, і сприймав псевдоісторичні плани консервативної партії як реальність. Белкреді був людиною, мав чималий адміністративний досвід і, як усі кращі австрійські дворяни, опікувався величию імперії, щиро вірячи, що цій величчю має прислужитися здобуття знаттю таких привілеїв, яких ніколи в минулому вона не мала. Франц Йосиф думав лише про Угорщину і вважав, що призначення Белкреді полегшить укладення угоди з нею; Белкреді ж вважав, що його призначено на посаду з метою федерального перетворення імперії, яке зробить поступки Угорщині нешкідливими. Це непорозуміння спричинило розчарування як імператора, так і міністра.

Змінити політику Шмерлінга для Белкреді не було проблемою. Найгіршою помилкою Шмерлінга в очах угорців було надання саксонцям з Трансильванії доступу до райхсрату. Це рішення тепер скасували. Трансильванський сейм, приязно налаштований до Відня, був розпущений і обраний новий, із перевагами для мадярів; єдиним завданням цього сейму було проголосувати за включення Трансильванії до

складу Угорщини. Бойкот райхсрату чехами тепер оцінили схвально, а Франц Йосиф оголосив про свій намір коронуватися на престол Богемії. Райхсрат розпустили. «Призупинено» чинність Лютневого патенту на тій підставі, що він не може діяти лише в одній частині імперії, доки імператор вестиме переговори з іншою частиною імперії про його виправлення. Консервативна знать вітала скасування Лютневого патенту та раділа пов'язаній із цим поразці німецьких бюрократів, а Франц Йосиф був у захваті від того, що зникла «загроза» конституції. Проте справжнім переможцем виявилась Угорщина. Австрійські землі позбавили усіх прав суспільного впливу й не могли використати проти Угорщини; відтепер Угорщина укладала угоду не з Австрією, а безпосередньо з імператором. Габсбурги і мадяри стали рівні, а це в перспективі запевняло перемогу Угорщини.

Як тільки систему Шмерлінга ліквідували, політичні ресурси Белкреді вичерпалися. Він не міг запропонувати нічого кращого за вже відому Шмерлінгову політику вичікування: Шмерлінг чекав, коли угорці приймуть Лютневий патент, Белкреді чекав на прийняття ними Жовтневого диплому. Угорці не прийняли ні перше, ні друге, вимагаючи відновлення в повному обсязі конституції 1848 р., лише з тими змінами, що вони їх самі запропонують. Ця вимога була поновлена під час роботи угорського сейму на початку 1866 р. Уряд Белкреді запропонував Угорщині лише відновлення автономії країни та сейм із певною адміністративною владою; Деак вимагав повноважного уряду на зразок того, який запровадили закони 1848 р. Деак шукав можливості зробити цю вимогу прийнятною для імператора через розмежування повноважень із рештою імперії, яке цей відповідальний уряд провів би через угорський парламент.

Комісія сейму, під головуванням Деака, визначила спільні справи монархії, в яких Угорщина братиме участь, і запропонувала, аби це питання було узгоджене делегаціями від угорського та австрійського парламентів. Це стало відчутним кроком уперед порівняно з першою пропозицією Деака про депутації: вони мали стати незалежними органами, не пов'язаними жодними інструкціями і не відповідальними перед обома парламентами, що їх призначали, а у випадку незгоди вони мали спільно засідати й ухвалювати рішення більшістю голосів.

Такий устрій, наріжний камінь дуалізму, що виник у 1867 р., здавалося відібрав в Угорщини незалежність, на збереженні якої завжди наполягав Деак; оскільки зовнішня політика та військові потреби, що впливали з неї, мали нав'язуватися угорському парламентові більшістю в делегаціях, а призначення міністра закордонних

справ та військового міністра, відповідальних перед угорським парламентом, це рішення не передбачало. Так стався вирішальний розрив з Угорщиною Кошута 1848 р. і вирішальна поступка вимогам імперської величі. Однак йшлося не так про поступку, як про посилення впливу Угорщини, що її виправдовувало. Адже угорська делегація, поєднана мадярською солідарністю, завжди голосувати як одне ціле; австрійська ж делегація буде поділена на німців і слов'ян, тож Угорщина зможе нав'язувати свою волю та політику всій імперії. Такий погляд на проблему ніколи не спав би на думку Деаків, чиє бачення обмежувалося внутрішніми справами Угорщини та утвердженням верховенства закону. Проте Деак сприйняв цей погляд і це стало першою ознакою зростання впливу Дюли Андраші, який відтепер визначав формування політики дуалізму. Андраші, молодого і відважного магната, людину, наближену до Кошута, символічно стратили за наказом Франца Йосифа, а сам він супроводжував Кошута на вигнання. Після повернення на Батьківщину Андраші помирився з династією, коли усвідомив марність планів Кошута позбавити Габсбургів трону завдяки іноземній допомозі революції. Тепер він був головним радником Деака, й той уже вирішив, що Андраші стане першим прем'єр-міністром вільної Угорщини.

Ці двоє чоловіків виявились добрими партнерами. Деак розумівся на угорському праві та мистецтві парламентської боротьби; Андраші мав широкий світогляд і дипломатичний хист. Кожен по-різному репрезентував угорське вміння пристосуватися до новітнього світу, яке і зберегло Велику Угорщину до початку ХХ сторіччя. Деак був ідеальним типом дрібного дворянина, який полишив свій комітат, аби стати парламентським державним діячем, і розвинув відданість традиційним угорським інституціям до угорського націоналізму. Андраші був ідеальним типом магната, який покинув імператорський двір заради парламенту в Будапешті і який також, у власний спосіб, став угорським націоналістом. У цьому націоналізмі було забагато позування: магнати досі прагнули відігравати визначну роль в Європі, і найпотаємнішим прагненням Андраші була посада міністра закордонних справ могутньої Австрійської імперії, а не прем'єр-міністра Угорщини. Обидва були поміркованими політиками, Деак – завдяки природному здоровому глуздові, Андраші – завдяки суворому життєвому досвідові. Обидва прагнули компромісу з імператором та примирення національностей – принаймні на рівні, який утримав би їх від перетворення на спільників Відня. Андраші, проте, поспішав: він хотів продемонструвати свої дипломатичні здібності Європі і цинічно злегковажити любов Деака до

тактичних маневрів. Саме Андраші був ідеальним посередником між Деаком та імператором. Франц Йосиф побоювався непідкупності Деака та його педантизму в правових питаннях. Натомість Андраші спромігся здобути його довіру своєю нетерплячістю приступити до зовнішньополітичних справ і прагненням бачити, як імперія, у дещо новому вигляді, вкотре відіграватиме велику роль в Європі. І Деака, і Андраші шокувала жорстокість угорського націоналізму, що проявилася згодом; хоча для обох поміркованість була лише тактикою, що неминуче готувало ґрунт для відмови від її засад. Ще не народився той угорець, який сприймав би слов'ян та румунів як рівних.

Навесні 1866 р. уряд Белкреді був далекий від того, щоб сприйняти плани Деака, навіть із тими перевагами, які додав Андраші. Подібно до Шмерлінґа, вони почали розглядати угорський сейм як підрильний орган. І, як нерідко трапляється, люди, призначені на свою посаду для здійснення однієї політики, незабаром почали творити політику прямо протилежну. Уряд Белкреді сформував з метою зміцнення імперії для війни з Пруссією коштом домовленостей з Угорщиною; оскільки загроза війни з Пруссією швидко наближалася, то уряд не квапився з укладенням домовленостей, сподіваючись, що перемога у війні зробить відповідні поступки непотрібними. Менсдорф та Естергазі не робили нічого, що можна було б назвати зовнішньою політикою – нічого, крім проголошення австрійських вимог і відмови від пошуку союзників коштом найменших поступок. Вони не апелювали до німецького національного почуття проти Пруссії, але, водночас, не хотіли відновити консервативне партнерство з Пруссією через визнання її як рівної. Вони не пішли на поступки «революційному» Наполеону III, не задовбрили російського царя поступками на Балканах. Вони не стали домагатися нейтралітету Італії, пообіцявши віддати їй Венецію і, навіть тепер мріяли про відновлення італійської політики, яка існувала до 1859 р. Стара Австрія безглуздо заподіяла собі смерть, а Бісмарк розпочав війну, аби примусити її правителів до рішень, які вони неспроможні були ухвалити самостійно. Австрійський уряд побоювався перемоги не меншою мірою, ніж поразки, бо перемога примусила б Австрію безвідмовно стати провідною німецькою силою і, таким чином, спричинила б занепад космополітичної австрійської знаті. Естергазі, який більше за будь-кого сприяв цій війні, казав: «Я ненавиджу цю війну, оскільки, незалежно від того, чи переможемо ми, чи програємо, старої Австрії більше не буде». Як і в 1859 чи пізніше у 1914 рр., Франц Йосиф і його радники були змушені взяти участь у війні й, автоматично, змушені до поразки.

В останню мить, після того як Італія уклала військовий союз із Пруссією, австрійський уряд вирішив віддати Венецію всупереч своїй попередній принциповій відмові від цього. Італія відхилила цю пропозицію. Але австрійські міністри тепер стали не менш упертими в поступках, аніж раніше були впертими у відмовах. Оскільки Італія не прийняла до свого складу Венеції, останню мав отримати Наполеон III. В такий спосіб 12 червня 1866 р. Габсбурги забезпечили нейтралітет, від якого Наполеон не мав ані наміру, ані змоги відмовитися, пообіцявши віддати йому Венецію незалежно від результатів війни і погодившись на французький протекторат над Райнською областю. Таким чином, навіть перед поразкою, верховна влада Німеччини та Італії відмовилася від обох пропозицій. Аристократична неспроможність і династична пиха робили поразку Австрії неминучою. Ерцгерцог Альбрехт, найкращий генерал монархії, не міг як член імператорського дому, наражати себе на ризик поразки. Через це його було переведено з Богемії, вирішального театру військових дій, до Венеції, яку захищали лише для того, щоби потім віддати; а другорядного полководця Бенедекка відрядили до Богемії. Альбрехт здобув перемогу, яка нічого не вирішувала, над італійцями біля Кустози. Бенедек блукав Богемією, допоки не був з двох боків атакований, а його військо вщент розгромили пруссаки під Садовою 3 липня 1866 р. Але Австрія ще мала значні сили для опору. Відкликаний з Італії ерцгерцог Альбрехт організував новий захисний фронт на Дунаї та закликав Пруссію до тривалої війни. Та в цьому не було потреби. Бісмарк прагнув зберегти Австрію, а не знищувати її, й наполегливо домагався мирних переговорів, аби уникнути втручання чи то Наполеона III, чи то Росії з її вимогами стосовно балканських справ. За умовами Празького миру (23 серпня 1866) Австрія втратила Венецію і німецькі амбіції, але залишилася великою державою.

Австрію, якою вона вийшла з війни 1866 р., створив Бісмарк, майже так само, як Австрію після Наполеонівських війн створив Меттерніх: вона спиралась не на свої внутрішні ресурси, а на статус великої держави. Європа потребувала Австрії Меттерніха; Німеччина, а радше Пруссія, потребувала Австрії Бісмарка. Австрія залишалася головною перепоною для створення Великої Німеччини, для паннімецької програми, яка знищила б пруських юнкерів. Однак багато інших сил перебували в опозиції до створення Великої Німеччини, тому існування Австрії було для них вельми бажаним. Австрія була чимось кращим за Велику Німеччину для чехів, поляків та словенців; на міжнародній арені – для Франції. Альтернативою Великій Німеччині у разі зникнення Австрійської імперії

став би панславизм і поширення російського впливу, тому її збереження було бажаним для Англії і навіть для консервативних росіян, які не симпатизували панславизмові. Домінуючи в Німеччині та Італії, Австрія кидала зухвалий виклик націоналістичним догмам; витіснена з Німеччини та Італії Австрія відтягувала розгляд великих проблем Центральної та Східної Європи, які великі держави наразі прагнули не помічати. Італію обурювало існування Австрії, але Італія без союзників була цілком безсила, тож через кілька років Австрія, за сприянням Бісмарка, наглядала за італійською політикою мало не так само, як за часів Меттерніха. Російські експансіоністи, чий погляд сягав Константинополя, також обурювалися існуванням Австрії, але вони залишалися в меншості й, до зруйнування бісмаркової Європи в 1914 р., офіційні російські рішення були протилежними за змістом. Після війни 1866 р. Габсбурзька монархія нагадувала хвору людину, й саме ця обставина забезпечувала їй толерантність і навіть підтримку з боку Європи.

Меттерніх розгледів небезпеку перетворення імперії лише на необхідну для Європи структуру і прагнув знайти, хоч і не надто вдало, «місію», яка мала зробити імперію прийнятною для її народів і, відповідно, менш залежною від прихильності ззовні. Пошуки такої місії було поновлено після 1866 р., але навряд чи з більшим успіхом, ніж у часи Меттерніха. Мадяри справді вбачали місію Австрії в сприянні малярській гегемонії в Угорщині; це відповідало інтересам Бісмарка. Бісмарк відновив союз німців з угорцями, що був складовою Франкфуртської програми 1848 р. Він лише вдосконалив його: Франкфуртська програма шукала угорської допомоги у справі створення Великої Німеччини, Бісмарк використав Угорщину як свого співника проти цієї справи, й такий підхід був привабливішим для угорців. Звісно ж, сприяння амбіціям малярів, які ледве склали п'яту частину населення імперії, не могло бути єдиною місією Австрії. Німці досі сподівалися, що Габсбурзька монархія сприятиме німецькій культурній та економічній домінації в Південно-Східній Європі чи, принаймні, в межах імперії. Це не надто пасувало до системи Бісмарка, який не міг дозволити відродитися німецько-австрійській міці, але, з другого боку, не міг дозволити, щоб Австрійська імперія повністю втратила свій німецький характер, адже, в такому разі, вона перетворювалася на потенційного союзника Франції чи навіть Росії. Фактично, Бісмарк волів зберегти Австрію такою, якою вона була в 1866 р. – переможеною, але ще німецькою; тож повільне похвалення австрійської політики в період дуалізму було, значною мірою, виявом німецьких потреб. Звісно, Німеччина чинила б опір будь-яким реальним спробам Австрії

дотримуватися єдиної місії, котра могла б виправдати її існування, а саме відкривати шляхи до співпраці між людьми різних національностей, співпраці, яка не ґрунтувалася б на гегемонії привілейованої нації або класу. Але ані Бісмарк, ані інші німецькі державні діячі не розуміли сутність австрійської проблеми. Поляки були єдиною слов'янською меншиною, з якою мали досвід спілкування пруські політики, і керували вони цією меншиною силовими методами без серйозних спроб знайти з ними спільну мову. Проте в Австрії не можна було діяти тільки силою – такий висновок випливав із досвіду як Баха, так і Шмерлінга. Франц Йосиф досить неохоче уклав угоду з угорцями; напевно, не погодився б він і на прийняття німецьких вимог, тим паче, що останні могли здобути реальну силу лише в разі здійснення програми Великої Німеччини, однаково огидної і для Франца Йосифа, і для Бісмарка. Однак без реальної співпраці між народами утворення Великої Німеччини ставало неминучим. Єдиною альтернативою залишалася російська гегемонія в Центральній та Східній Європі; з плином часу піддані Габсбургів випробували спочатку перший варіант, а згодом – і другий. Це й стало наслідком провалу політики Габсбургів.

Розділ 11.

ТВОРЕННЯ ДУАЛІЗМУ
(1866-1867 роки)

У серпні 1866 р., одразу після поразки, мадяри запропонували партнерство. Деяк проголосив, що, програвши, вони не вимагають більшого, ніж вимагали дотепер, маючи на увазі, що їхні найвищі прагнення саме тепер здобули можливість практичного втілення. Андраші, ідучи до Відня на переговори з імператором, поведився там як державний діяч імперського рівня. Він дивився на Австрію істотно інакше, аніж старі консерватисти, які досі були сполучною ланкою імператора з Угорщиною. Андраші прагнув централізованої, ліберальної і німецької Австрії та централізованої, ліберальної і мадярської Угорщини. Отже, відроджувалася ідея 1848 р., але тепер Будапешт укладав угоду з Віднем, а не з Франкфуртом, а отже, з'являлася можливість зберегти династію. Німці та мадяри мали стати двома «державними народами», стосовно ж інших Андраші заявив: «Слов'яни не здатні до самоврядування, ними треба керувати». Дуалізм у формі партнерства мадярів і німців був протягом наступних років улюбленою ідеєю чи радше улюбленим непорозумінням, залишаючись надто далеким від намірів Франца Йосифа. Він зробив вимушені поступки угорцям, аби тільки не йти на поступки іншим народам, й, звісно ж, не збирався віддавати владу німецьким лібералам. Розумна промова Андраші на користь австрійських німців образила Франца Йосифа й фактично зміцнила позиції Белкреді, захитані програмою війною, адже Белкреді виступав за дуалізм як засіб протистояння ліберальним ідеям. У липні 1866 р. здавалося, що Франц Йосиф, потребуючи підтримки проти Пруссії, готовий задовольнити всі угорські вимоги, але в серпні, з підписанням Празького миру, кризу було подолано, й Андраші повернувся до Будапешта ні з чим.

Угорські вимоги були чітко викладені. Белкреді вважав, що тепер інші провінції будуть змушені висунути такі самі гасла, й у такий спосіб Угорщина втратить своє виняткове становище. Отже, слід було скликати провінційні сейми, що зажадали б привілеїв, яких вони не мали протягом сторіч або й ніколи. Проте в разі проведення виборів за колишньою системою сейми виявилися б неспроможними проголосити такі вимоги, оскільки «виборча геометрія»

гарантувала формування німецької більшості, яка воліла сильного централізованого парламенту. Отже, виборча система потребувала реформування, а ненадійні, тобто налаштовані по-централістському чиновники мали бути замінені федералістичною знаттю. Белкреді, проводячи консервативну політику як ніколи ретельно, рішуче виступив проти її головної суперечності: він кинув виклик бюрократії і німецькій буржуазії по всій імперії, зруйнувавши засади, на яких понад століття трималася унітарна держава, але консервативні переконання забороняли Белкреді шукати іншого спільника, ніж велика аристократія. Він планував створити слов'янські більшості в сеймах, але не хотів, аби вони репрезентували народні рухи. Обрані за Шмерлінга більшості не влаштовували його не через їхній німецький характер, а через ліберальні вподобання; тому він і поклав свої надії на слов'ян як на людей консервативних, релігійних і шанобливих до аристократії. Але консерватизм і забобонність слов'ян пояснювалися їхньою незрілістю, а, набувши політичної свідомості, вони також ставали лібералами і вимагали пошанування прав людини. Тобто єдині політичні союзники Белкреді не мали потужної сили, а з перетворенням на справжню потугу вони вже не надавалися на роль союзників. Тож Белкреді залишалося сподіватись, що земельна аристократія раптом набуде управлінського хисту, а німецькі бюрократи лояльно поставляться до руйнування унітарної держави, яку вони самі створили.

Белкреді мав лише декілька місяців, за які він устиг востаннє продемонструвати банкрутство старого консерватизму. Здавалося, він був єдиною альтернативою лібералам, але в жовтні 1866 р. Франц Йосиф знайшов німця почасти ліберальних поглядів, який, проте, не був пов'язаний із німецькими лібералами імперії. Байст, що дотепер став міністром закордонних справ, протягом тривалого часу був прем'єр-міністром Саксонії й провідним противником Бісмарка в Німецькій конфедерації. Його призначення започаткувало політику помсти Пруссії: єдиною причиною політичного існування Байста була його ворожість до Бісмарка, й поява саме такої людини на урядовій посаді вкотре засвідчила тісний зв'язок австрійських і німецьких справ. Байст, на відміну від Меттерніха, не мав політичної концепції: як і всі державні діячі дрібних німецьких князівств, він полюбляв красиві фрази й швидкий результат, не замислюючись над наслідками. Байст не мав жодних поглядів на Австрійську імперію. Звісно, він трактував її як німецьку державу, про що свідчить його політика протягом кількох років, але його не цікавила і не приваблювала жодна з політичних систем: традиції унітарної імперії, де панувала бюрократія, псевдоісторичні домагання знаті, династична

«місія» захисту підданих були йому однаково байдужі. Єдиною турботою Байста було відносно налагодження внутрішніх справ Австрії, аби поновити довіру до неї за кордоном, бо це дозволило б йому сформувати антипруссську коаліцію в Європі. Тому він дивився у вічі реаліям, що їх і знать, і Шмерлінг із Белкреді воліли не помічати: найістотнішим чинником була домовленість з Угорщиною, досягти якої можна було лише задовольнивши вимоги угорців. Усвідомлення цієї істини дозволило Байстові досягти успіху там, де зазнали невдачі всі його попередники, й зробило його творцем дуалізму на імперському боці. Однак саме це велике досягнення у внутрішній політиці й стало фатальним для політики зовнішньої. Адже завдяки Байстові мадяри й меншою мірою німці здобули право голосу у внутрішніх справах імперії, а це були саме ті народи, які ніколи не підтримали б війну з Пруссією. Мадяри знали, що свої здобутки вони завдячують поразці Австрії в 1866 р.; німці, попри свою нелюбов до Пруссії, не стали б воювати з німецькою національною державою. Отже, політична система, вибудована задля війни проти Пруссії, парадоксальним чином підтвердила слушність Бісмаркових політичних розрахунків.

Белкреді ніколи не спадало на думку, що «чужоземець» розв'яже австрійську проблему за його спиною. Він повільно втілював свої ідеї, провокуючи провінційні амбіції неугорських земель. Навіть Белкреді з його неприязним ставленням до центрального райхсрату розумів, що окремішні сейми не були надто впливовими, аби чинити тиск на Угорщину; з іншого боку, він не міг відновити Лютневого патенту, чинність якого було «призупинено» у вересні 1865 р. Тому він звернувся до того пункту Жовтневого диплому, який передбачав вряди-годи збирати депутатів із неугорських земель через скликання «позачергового райхсрату». У такий спосіб він уникав виборчих постанов Лютневого патенту. Тобто сейми могли обирати своїх делегатів звичайною більшістю, а не окремим голосуванням кожної курії, результатом чого стала б слов'янсько-консервативна більшість у райхсраті замість більшості німецьких лібералів, яку витворила «виборча геометрія». Тож переговори з Угорщиною можна було б затягти на невизначений термін. Тим часом можна було захопити Хорватію висунути свої вимоги до Угорщини і в такий спосіб послабити останню зсередини.

Поки Белкреді ретельно розробляв свою версію «виборчої геометрії», Байст діяв. Він відвідав Будапешт, де домовився про тісну співпрацю з Андраші: вони обидва мислили категоріями зовнішньої політики, обох дратував догматизм Белкреді, нерішучість Франца Йосифа й навіть непідкупність Деака. Байст, після того, як отримав

згоду на можливість домовленості, умовив Франца Йосифа відмовитися від узвичаєної практики «торгів» між імперією та сеймами. Угорські лідери, потрактовані відповідно до законів 1848 р. як повноважний уряд, прибули до Відня брати безпосередню участь у переговорах. Це був рішучий крок, адже, погодившись на визнання повноважного уряду, Франц Йосиф прийняв угорську програму й мусив тепер не робити поступки, а приймати їх від угорських міністрів. Переговори у Відні мали дивний неофіційний характер: Андраші та його колеги говорили від імені Угорщини, а австрійські міністри, номінально ще загальноімперські посадовці, виступали від неугорських земель, тієї меншої Австрії, яка була б утворена дуалізмом. Франц Йосиф, упевнившись, що угорські пропозиції не зазіхають на його контроль над військом і зовнішньою політикою, поквапився завершити переговори. Нетерплячість, як завжди, перемогла сумніви, й імператор відкинув свої колишні зобов'язання і відштовхнув порадників. У грудні 1866 р. до Відня прибула хорватська делегація, пропонуючи співпрацю з імперією на рівних з Угорщиною засадах, але її жорстко поінформували, що послуг Єлчача вже не потребують, як у 1848 р., а отже, Хорватія має полагатися на свої проблеми безпосередньо з Угорщиною.

Белкреді ще зміг видати патент від 2 січня 1867 р. про скликання «позачергового райхсрату», але все було марно. Він та інші австрійські міністри могли вислухати угорські пропозиції й сумно погодитися, знаючи, що імператор уже ухвалив рішення. 7 лютого 1867 р. Белкреді і «графів» було звільнено з їхніх посад, а Байст залишився сам із кількома чиновниками, аби остаточно ліквідувати Стару Австрію. В такий спосіб саксонський політик і мадярський аристократ нашвидкуруч виробили дуалістичний устрій Австро-Угорщини.

Згода між двома «частинами імперії» була мрією всіх австрійських міністрів кабінету як Шмерлінга, так і Белкреді, вона входила й у наміри Деака. З Угорщиною, звичайно, рахувалися, але повноцінний дуалізм витворив лише закон про угорський парламент, схвалений у березні 1867 р. Друга, позбавлена імені «частина» голосу не мала – Франц Йосиф ухвалював рішення без її участі. Чекаючи згоду з боку райхсрату, якого не існувало, тим паче здавалося непотрібним; крім того, райхсрат знову обговорював би ті пункти, на які Угорщина вже погодилася. Проте угорці наполягали, аби неугорські землі схвалили укладену угоду, хоча вони й не мали змоги ані змінити, ані відхилити її. Тож Байст відновив Лютневий патент, призначений для цілої імперії, й застосував його до її «частини» – «звужений райхсрат» патенту перетворився відтепер на

«звичайний райхсрат» конституційної Австрії. В такий спосіб були остаточно зруйновані політичні задуми Белкреді. Сейми, обрані за його схемою в листопаді і грудні 1866 р., мали федералістичні або консервативні вподобання, а п'ять найважливіших¹ відмовилися визнати Лютневий патент або надіслати делегатів до райхсрату. Ці непокірні сейми були вмить розпущені, а «виборча геометрія» Шмерлінга відроджена в такому вигляді, що німецьку більшість вдалося створити навіть у Богемії. Чехи й словенці і далі бойкотували райхсрат, але без особливого успіху. Останній набув вигляду поважного парламенту і юридично завершив оформлення дуалізму, надавши австро-угорській угоді сили «конституційного закону» в грудні 1867 р.

Дуалізм був компромісом лише між імператором і угорцями. Останні погодилися, що військовими і міжнародними справами має опікуватися єдина велика держава, а Франц Йосиф передав вирішення усіх внутрішніх справ Угорщини до рук «мадярської нації». Угорці також погодилися, що кожні 10 років поновлюватимуть угоду з рештою монархії. Таким чином, виникли три окремі інституції: постійна «спільна монархія», яка й далі репрезентувала велику міць Габсбургів у світі; тимчасовий економічний союз Австрії та Угорщини і дві окремі держави – (Австрія² й Угорщина. «Спільна монархія» обмежувалася імператором і його двором та міністрами закордонних і військових справ³. Не існувало ані спільного прем'єр-міністра, ані спільного кабінету. Байст, отримавши титул імперського канцлера за видатні досягнення в розвалі імперії, намагався здобути більші повноваження, ніж у двох державних міністрів, згодом того ж прагнув міністр закордонних справ Кальнокі, але

¹ Богемський і моравський сейми з консервативною чеською більшістю; карніольський – зі словенською, галицький – з польською, тирольський – з більшістю німецьких консерваторів. Навіть «виборча геометрія» не могла знищити словенську більшість у Карніолі, де словенці становили 98 % населення, тож сейм було розпущено. «Виборча геометрія» виявилася безсилою також у Галичині, тому від поляків відкупилися обіцянкою надання їм особливих привілеїв.

² Формально під «Австрійською імперією» розуміли всю державу; а Австро-Угорщина, якщо скористатися британською аналогією, була не «Англо-Шотландією», але «Велико-Британо-Шотландією». «Спільна монархія» – це угорський термін, винайдений, аби уникнути ненависних слів «імперія» і «райх». Неугорські землі залишилися без назви: вони були «іншою частиною імперії», або, точніше, «землями, представленими в райхсраті». Їх невиразно окреслювали «Австрією», і я відтепер вживатиму цю зручну назву, хоча вона й залишалася неофіційною до 1915 р.

³ Третій спільний міністр – фінансів – не мав реальних повноважень. Він міг лише подавати витрати спільної монархії на розгляд міністрів фінансів Австрії і Угорщини, які визначали потрібні податки. Міністра фінансів, позбавленого справжньої роботи, використовували для випадкових доручень: зокрема, після окупації у 1878 р. Боснії і Герцеговини його призначили намісником у цьому регіоні.

угорці успішно опиралися цим спробам. Неофіційно, без законодавчого закріплення, Коронна Рада імператора виконувала функції спільного уряду – до неї входили два прем'єр-міністри, просто міністри, кілька ерцгерцогів і начальник штабу. Вони могли давати поради імператорові, який і далі вирішував питання «великої політики». Саме це й спонукало Франца Йосифа погодитися на компроміс, адже в зовнішній політиці він залишався верховною владою.

Свідченням конституційної єдності спільної монархії залишалися, проте, делегації до райхсрату. Кожна делегація складалася з 60 осіб. В Угорщині Палата Панів прямим голосуванням обирала двадцятьох делегатів, з яких один мав бути хорватом; Палата Представників – сорок, з яких чотири обиралися депутатами-хорватами. В Австрії двадцятьох делегатів прямим голосуванням обирала Палата Панів; сорок – виборчі колеги Палати Представників від різних провінцій за квотою, що залежала від розміру провінції. Так, Богемія посилала 10 делегатів, а Тироль або Форарльберг – по одному. Таким чином, угорська делегація репрезентувала інтереси унітарної угорської держави, визнаючи лише обмежені права Хорватії; делегація ж від Австрії була останньою версією станових зборів, якими марили консерватисти. Угорщина, з населенням, що становило лише 2/5 загальноімперської людності і сплачувало третину всіх податків імперії, мала тут рівні з рештою регіонів можливості. Делегації засідали окремо, в разі їхньої згоди з вимогами спільних міністрів два державні парламенти мали забезпечити надання потрібних фінансових і людських ресурсів без жодного обговорення. В разі незгоди делегації збиралися й голосували разом – це вважалося найвищим проявом єдності монархії. Проте угорці чинили опір такому порушенню їхньої суверенності, й спільні засідання так ніколи й не відбулися. Це теж влаштовувало Франца Йосифа, адже доки делегації зберігали свій дорадчий статус, ухвалення рішень було покладено на нього. Так уже вкотре, не бажаючи співпрацювати з іншими народами імперії, угорці посприяли збереженню влади імператора.

Обмеження суверенітету не поширювалося на економічні справи, з приводу яких делегації не мали жодних повноважень. Ці справи залагоджувалися через безпосередні переговори між двома парламентами. Хоча деякі спільні інституції, створені за урядування Баха, такі як поштовий збір і карбування монет, були збережені, а в 1878 р. після тривалих суперечок створили єдиний Національний Банк. Кожні десять років виникала криза навколо двох провідних тем для обговорення: частки кожної з держав у спільних витратах і тарифної політики. Спочатку Угорщина сплачувала лише 30% спільних

видатків, згодом ця частка сягнула 34,4%, але тарифна політика була надзвичайно сприятливою саме для неї. Австрія як промислова країна потребувала дешевих харчів, Угорщина ж наполягала на вигідному для великих господарств високому миті на пшеницю; поки австрійська промисловість намагалася не втратити вільного угорського ринку, погрози Угорщини розірвати економічний союз здійснилися. Проте австрійський парламент іноді опирався таким домовленостям, і «компромісу» тоді досягали в позаправовий спосіб, що і стало однією з причин великої політичної кризи в Австрії 1897 р. Фактично потреба підтверджувати кожні десять років економічні домовленості спричинила такий самий суспільний вибух у Австро-Угорщині, як і щосемірічне затвердження військових податків у Німецькій імперії: щоразу повторювані кризи в обох країнах розхитували підвалини державного ладу.

Визначений конституційний статус мали лише дві держави – Австрія і Угорщина. Угорський лад ґрунтувався на «Березневих законах», з єдиною зміною в царині внутрішньої політики, яка полягала в ліквідації пфальцграфа або віце-короля, конституційні функції яких брав на себе король. Цю зміну спричинив розвиток залізничного транспорту, який уможливив подорож із Відня до Будапешта за 4 години. Нова Угорщина була унітарною державою, більшою за розміром, ніж історична Угорщина в будь-який період своєї минувшини. До її володінь входили Трансильванія і «військові кордони», землі південної Угорщини, які контролювалися австрійською армією відтоді, як їх звільнили від турків у XVIII ст. Ці територіальні надбання додали Угорщині проблем: за правління Марії Терезії приєднані землі заселяли словаки, німці, румуни і серби. Всі вони і насамперед серби, завзято воювали з Угорщиною в 1848 р.; тепер, полишені імператором напризволяще, вони прагнули примирення з Будапештом. Деак також схилився до компромісу. Тож у 1868 р. було ухвалено Закон про національності, який на папері рідше поривав із шовінізмом Кошута. Закон намагався узгодити національний характер мадярської держави з проживанням в Угорщині людей інших національностей. Він гарантував права меншин, але не створював багатонаціональної держави. Меншини здобули право на вживання рідної мови в місцевому управлінні, в неугорських регіонах їхні представники могли посідати головні адміністративні посади, в державних школах кожна національність, що «в значній кількості компактно проживає» на означеній території, мала право здобувати освіту рідною мовою «аж до тієї міри, де починається вища освіта». Чудовий закон, який, проте, ніколи не застосовувався на практиці.

Також Угорщина Деака не намагалася поновити поглинення Хорватії, здійснене Кошутом. Натомість досягли компромісу, який ухвалили два сейми. Хорватії, позбавленій підтримки імператора, залишалось прийняти будь-які умови, які запропонували Андраші і Деак; проте нерівність компромісу була наслідком радше політичної відсталості хорватських лідерів, ніж тиску мадярів. Хорватія зберегла свою окремішність, свою мову і власний сейм, сплачувала фіксовану кількість спільних витрат Угорського королівства, а хорватський сейм обирав 40 делегатів до угорського парламенту, яким дозволялося виступати хорватською мовою лише в тих випадках, коли обговорювалися справи «великої Угорщини». Тільки в одному пункті домовленості досягти не вдалося: хорвати претендували на Рієку, яку угорці воліли бачити вільним містом. Доки хорвати наполягали на своєму, угорці досягли бажаного результату завдяки шахрайству: коли вони підготували умови компромісу до затвердження Францові Йосифу, то написали, що Рієка має залишитися інтегральною частиною корони св. Стефана, хоча в тексті, який вони підписали з хорватами, зазначалося, що в справі Рієки наразі не вдалося досягти згоди. Проте існували й глибші суперечності. В Угорщині в 1867 р. виникла сучасна політична система, Хорватія ж залишалася країною з усіма недоліками традиційного устрою; до того ж, після згоди Франца Йосифа не втручатися у внутрішні справи Угорщини вона вже не могла розраховувати на підтримку Відня проти Будапешта. Фінансові питання вирішувалися в Будапешті, й збиті з пантелику хорватські поміщики ніколи не могли дізнатися, чи спільні витрати, на які вони мали підстави розраховувати, були й справді витратами «великої Угорщини» чи лише тієї Угорщини, до якої вони не мали жодного стосунку. Відповідального за ці справи міністра просто не існувало. Намісника Хорватії, що його раніше посилав імператор, відтепер призначав і знімав із посади угорський уряд, а хорватському сеймові залишалися традиційні марні скарги та невдоволення. Спілкуватися з Віднем сеймові було заборонено, й навіть намісник міг контактувати з імператором лише за посередництвом міністра хорватських справ у Будапешті. Як і народи, що перебували під безпосереднім управлінням Угорщини, хорвати повністю залежали від доброї волі мадярів.

Угорщина могла відновити «Березневі закони». В Австрії Лютневий патент уже не міг стати чинним, навіть для німців. Байст був готовий піти їм назустріч. Зі свого досвіду перебування на посаді прем'єр-міністра Саксонії він знав, що ліберальні поступки нічого не важать, доки не втілюються в парламентському контролі над виконавчою владою, але якраз цього німці і не вимагали. Вони

вважали, що захищати особу від державної сваволі повинен лібералізм, і не уявляли собі держави, підконтрольної народові і менш усього — їм самим. Як і в Німеччині, вони досі сприймали державу як щось віддалене. Перспектива перебрати на себе відповідальність за управління великою державою лякала всіх, крім спадкової династії або спадкової правлячої еліти. В Англії минуло близько 300 років (від початку правління Єлизавети до кінця царювання Георга III), поки англійські землевласники і крамарі спромоглися на таку місію. У Франції після Великої революції буржуазія шукала будь-якої нагоди уникнути відповідальності — в імперії, відродженні монархії, псевдомонархії, псевдоімперії — поки невдача всіх цих спроб залишила її сам на сам із відповідальністю в Третій Республіці, але й вона занепала через брак справжнього правлячого класу. В Австрії, як і в Німеччині, династію не скинули, а вона не виявляла намірів поступатися владою, тож ліберали задовольнялися низкою «конституційних законів», прийнятих як додатки до Лютневого патенту.

Ці конституційні закони навіть тепер не перетворили Лютневого патенту на систему відповідального врядування, а шлях до відродження, в разі потреби, імперської автократії залишався відкритим. Проте вони створили умови для особистої свободи значно ліберальніші порівняно з Угорщиною або Німецькою імперією. Було встановлено рівність усіх перед законом, цивільний шлюб, свободу висловлення поглядів, свободу пересування. Конкордат 1855 р. скасували, натомість відроджувався державний контроль над Римо-Католицькою Церквою, а останню знову було позбавлено права нагляду за освітою. Протягом більш як 30 років вдавалося втримувати збалансованість бюджету і стабільність валюти. Поліційна держава Меттерніха існувала й далі (до речі, Франція залишалася «поліційною державою» навіть за Третьої Республіки), але ця поліційна держава підлягала відкритій суспільній критиці. Громадянин Австрії після 1867 р. мав більше громадянської безпеки, аніж громадянин Німеччини, й перебував у руках чесніших і здібніших чиновників, ніж у Франції чи в Італії. Йому справді можна було позаздрити, хоча самій державі бракувало національної мотивації, й династія не могла підшукати «місію», що заступила б її.

Німецькі ліберали гарантували певні свободи навіть у національних справах й виступали за досить туманну мовну рівність у школах і громадських закладах. Відповідна стаття закону залишала двозначності нез'ясованими, оскільки в ній йшлося як про «провінційні мови», так і про «мови, що вживаються в провінції». Чехи стверджували, що чеська і німецька мови є двома «провінційними мовами» Богемії, а отже, чеська має вживатися в шкільництві і громадських

установах цілого краю, німці ж пояснювали, що чеська не є «мовою, що вживається в провінції» в суто німецьких її регіонах. У Богемському сеймі німецька більшість, та, яка відстоювала ідеали лібералізму в райхсраті, ухвалила декрет, що забороняв обов'язкове викладання другою «провінційною мовою», знаючи, що всі чехи вчитимуть німецьку, й воліючи убезпечити себе від обов'язку вчити чеську. Проте навіть ураховуючи такі випадки, Австрія дотримувалася значно ліберальнішої національної політики, ніж її сусіди, що уможливило національний розвиток її народів у наступні роки.

Найістотнішим недоліком ліберального ладу, витвореного у 1867 р., була відмова від реформування системи «виборчої геометрії». Німецькі ліберали навіть не намагалися розширити виборчі права в містах, які, зберігаючи переважно німецький характер, могли б сприяти втриманню німецької більшості. Ліберали в райхсраті хотіли лише «сидіти на місці фурмана державної карети», але не зауважили, що їм не дозволяють тримати віжки. Найвідомішим заходом Байста стало призначення в січні 1868 р. парламентського кабінету міністрів. Це не був справжній уряд, в якому голова партії став би прем'єром і формував би кабінет. Міністрів призначав Франц Йосиф за порадою Байста, й вони добиралися як індивідууми, а не як представники партій. Уряд не мав ані спільної програми, ані спільної відповідальності; міністри постійно інтригували, й один із них сказав про міністра юстиції Гербста: «Він критикує нас усіх й постійно шкодує, що не може так само дошкульно нападати на міністра юстиції». Цей «буржуазний кабінет» виглядав як тріумф лібералізму після «кабінету графів», але Бах і чимало його помічників також не були з походження людьми шляхетними. Ухвалення рішень залишалася прерогативою імператора та кількох міністрів, що користувалися його довірою, а більшість міністрів були не більш як начальниками адміністративних департаментів. Тепер не існувало обмежень для обговорення політичних справ, і австрійські німці почувалися справді вільними; це було трохи більше за повернення до системи управління чиновників із німецького середнього класу з ліберальним минулим, запровадженої Бахом, — тепер ці посадовці вже не потребували враховувати думку мас або вищого духовництва. В теорії Австро-Угорщина стала об'єднанням двох конституційних держав, одна з яких опиралася на німецьку, а друга — на малярську гегемонію. Під цією конституційною оболонкою зберігалася Габсбурзька монархія, імперія, правитель якої справді поступився часткою свого контролю за внутрішніми справами, але зберіг статус верховної влади й мав змогу, маніпулюючи багатьма нерозв'язаними проблемами, цю владу оберігати й плекати.

Розділ 12.

КРАХ ЛІБЕРАЛІЗМУ:
НІМЕЦЬКЕ ПАНУВАННЯ В АВСТРІЇ
(1867-1879 роки)

Дуалізм прийшов на зміну іншій політичній тактиці, проте сам був не остаточним вибором. Франц Йосиф мусив прийняти його поспіхом як необхідну прелюдію до війни з Пруссією, що замислювалася ним як помста. Але тільки-но він уклав угоду, як одразу ж пошкодував про це. Більше претензій він мав до німців, ніж до угорців. Хоча успіх мадярів був більшим, його було досягнуто під самим носом у імператора: відстань до Будапешта вимірювалася чотирма годинами, угорські міністри, були хоча й лібералами, але водночас і аристократами, наближеними до двору. Попри всю свою неефективність, райхсрат привертав увагу імператора щоразу, коли він покидав Гофбург. Ліберальні міністри з усім своїм підлабузництвом були педантичними антиклерикально налаштованими юристами. Тому німецьке правління, попри декларації лояльності та нешкідливості, перебувало під постійною загрозою і протрималося лише десять років. Зате угорська гегемонія не мала клопотів до самої загибелі імперії. Та й це ще було не все. Існувала дилема: або німці проводитимуть помірковану політику, або прощаються з владою. Німецькі правителі підбурювали інші нації Австрії, зокрема чехів, проти німців. Урегулювання угорського питання було б проблематичним, коли б німці та чехи замирилися. Будь-яка згода між народами Австрії, попри те, що це могло б ослабити угорців, піддала б небезпеці верховну владу імператора. Як у внутрішніх, так і в зовнішніх справах мадярська гегемонія була ціною, яку Франц Йосиф готовий був заплатити за збереження своєї влади; проте, оскільки ця мадярська гегемонія призвела Габсбурзьку монархію до загибелі, Франц Йосиф був творцем власного краху.

У 1868 році, після створення буржуазного кабінету міністрів, невідкладною потребою імперської політики стало повернення чехів на політичну арену з метою використання їх у грі проти німців. Чеські лідери були надзвичайно засмучені фактом відродження «виборчої геометрії» Шмерлінга і впали у відчай. Вони боялися катастрофи в обох випадках: і коли б Австрія залишилася за характером німецькою державою, і коли б вона цього позбулася. Чеський лідер

Рігер зарекомендував себе палким речником небезпечного курсу: він просторікував про панславізм у Росії та вихваляв «матінку-Москву». Втім, російський царизм у той час і не бажав, і не був спроможним розвалити Габсбурзьку монархію. Крім того, панславістська орієнтація відштовхувала від Рігера богемську аристократію – єдиних його союзників. У 1868 році чеські інтелектуали та богемські аристократи відновили свій союз: панславізм було відкинуто і політичні вимоги були сформульовані за моделлю Деака. Вісімдесят депутатів, що бойкотували райхсрат, склали декларацію намірів: вони виступали за рівні права для чехів у Богемії та реформу виборчої системи. До того ж, вони вимагали єдності земель святого Вацлава і такої незалежності для «Великої Богемії», якою володіла Угорщина. Чеські лідери були зачаровані угорським прикладом. Вони розуміли, і цілком слушно, що мадяри досягли національної свободи, асоціюючи її з історичними правами. Тому проголошення історичних прав Богемії розглядали як шлях до національної свободи. Вони не могли збагнути того, що історичні права Угорщини були реальними, а Богемії – уявними. Не бачили вони ще й того, що, проголошуючи себе чехами, брали на свої плечі зайвий тягар, не отримуючи при цьому нової зброї. Однак Декларація повернула їх на політичну арену, хоча це коштувало їм дорого.

Ініціатором цієї Декларації виступив заступник прем'єр-міністра Таффе, який фактично підкорив уряд, так само, як Рехберг підкорив Шмерлінга. Таффе був справжньою «людиною імператора»: аристократом ірландського походження і німцем у тому розумінні, що його маєтки знаходилися у Тиролі. Суто ірландська винахідливість допомагала йому пристосовуватися і до німецьких лібералів, і до чеських інтелектуалів, і досягти успіхів у стосунках із ними та імператором. Тактовний, поміркований, не без інтелектуальних зацікавлень, він мав вади, притаманні класові, до якого належав: розв'язуючи певну проблему, він більше покладався на час, ніж на енергійність; у всьому сумнівався, в тому числі і власних здібностях. Незважаючи на шире бажання примирити народи Австрії, Таффе ніколи не вірив у те, що вони здатні керувати імперією. Не обтяжений німецьким догматизмом, він був готовий працювати в інтересах міжнародної рівності; з іншого боку, відсутність маєтків у Богемії дозволила йому уникнути зацікавлення у відстоюванні богемських «історичних прав», які не мали жодних підстав. Симпатій до федералізму він не мав. Його практичною метою було домогтися того, щоб чехи визнали єдність Австрії, припинивши бойкот райхсрату. В разі непослуху Таффе погрожував змінити своє ставлення до Богемії не в кращий бік. Німецьких міністрів ця мета влаштовувала, оскільки

вони після катастроф попередніх років готові були заплатити високу ціну за визнання австрійської єдності.

Однак чеські політики відкинули пропозицію. Вони не наважилися покинути своїх шляхетних союзників, бо були лідерами без прибічників. На відміну від народів, що населяли Угорщину, вони вимагали більше, ніж толерантного ставлення. Вони стверджували, що чехи є богемцями так само, як мадяри є угорцями. Насправді ж вони були і чехами, і німцями одночасно. Вони пов'язували себе з історією, яку самі відродили, та проголосили себе «державним народом» у Богемії, а не меншиною в Австрії. Це був не просто конфлікт між чехами та німцями, а боротьба між історичним королівством Богемії й не менш історичною «Священною Римською імперією німецької нації», яка включала до свого складу і Богемію. Чехи вже не вдовольнялися правами меншини в Богемії, яку вони проголосили власною державою, так само, як німці, що звикли розглядати Богемію як частину свого райху, або принаймні як частину німецької держави в Австрії, не могли пізніше вдовольнитися правами меншини в Чехословаччині. Чеські представники вели мову про меншину, але не мали на увазі себе: вони не знайшли підтримки тих націоналістів, які прагнули працювати в бюрократичному апараті, тому й домагалися офіційних посад. Войовнича мета націоналізму їх уже мало цікавила. Справді, коли б вони навіть домоглися свого богемського королівства, то не знайшли б на той час чехів, здатних його очолити. Як це завжди трапляється, чим менше народ підтримує визвольний рух, тим радикальніші він висуває вимоги. Для наступного покоління, коли вже справді існувала свідома чеська нація, доступ до державної служби важив більше, ніж історичні права королівства Богемії в їхньому політичному вияві. У 1868 році чехи, усвідомлюючи власну політичну слабкість, менш за все вірили у добрі наміри німців. Як імперські міністри, німецькі ліберали демонстрували миролюбність, але водночас, будучи членами сейму Богемії, ці ж німці зневажали чехів і, збуджені своєю уявною перевагою, в повному складі йшли у відставку щоразу, коли справи чехів поліпшувалися. В душі кожен німець, починаючи від франкфуртських лібералів 1848 року і закінчуючи Гітлером, вважав Богемію німецьким протекторатом. Тому не дивно, що чехи кинулися шукати захисту у Габсбурзького імператора. Вони не мали наміру об'єднатися з німцями та вимагати від імператора запровадження конституційного уряду.

Переговори 1868 року були безрезультатними. Перебуваючи у відчаї, Рігер сподівався на допомогу Наполеона III, але марно. Той сам їй неабияк потребував у боротьбі проти Габсбурзької монархії.

Німецькі міністри здавалися незамінними. На початку 1870-х років вони вирішили зруйнувати чеську тактику бойкотування, запровадивши прямі вибори у виборчих округах. Це поклато край надіям Таффе на примирення і змусило його піти з посади. Тільки-но досягнувши успіху, німецькі ліберали зазнали нищівної поразки внаслідок провалу зовнішньої політики Байста. Він мав на меті створити європейську коаліцію проти Пруссії. Наполеон III та Франц Йосиф зустрілися в Зальцбурзі. Байст спробував виступити в ролі посередника між Італією та Францією стосовно римського питання. Австрія була репрезентована на переговорах як німецька держава. Це робилося для того, щоб потішити самолюбство Німеччини, але суттєвого значення не мало. Байст шукав німецької підтримки проти Пруссії, проте німецький лібералізм мріяв про об'єднання Німеччини, і в цьому мета німецьких лібералів та Пруссії збігалася. Німці в Австрії погоджувалися на те, щоб Австрію репрезентували як німецьку державу, оскільки це гарантувало їм привілейоване становище в Австрії, до того ж, вони бажали відновити зв'язок із Німеччиною, розірваний 1866 року. Німцям, що жили поза межами Австрії, Байст не пропонував нічого принадного: він закликав їх об'єднатися з національним ворогом лише для того, щоб задовольнити свій гонор.

Франко-австрійський союз, проте, розпався через римське питання. Австрійські генерали не наважувалися розпочати війну проти Пруссії, відчуваючи небезпеку нападу італійців; Італія не хотіла укладати союз, поки французькі війська не покинуть Рим; Наполеон III не міг відмовитися від захисту папи, щоб не зганьбити себе остаточно. Байст, протестант із Саксонії, покинув би папу напризволяще, не відчуваючи при цьому жодних докорів сумління. Але глибоко вкорінена лояльність Габсбурзької династії до католицизму зв'язувала її руки, а традиція Контрреформації позбавила династію останнього шансу повернути симпатії німців. Переговори тривали протягом усього 1869 року: були підписані декларації про дружбу та відбувся обмін військовими місіями. Але марно – це не справило враження на Бісмарка. Франція та Австрія так ні про що і не домовилися, і коли в липні 1870 року спалахнула франко-пруська війна, вони не були союзниками. Якби Пруссія виграла, Байст ніколи б не помстився Бісмаркові, тому він готовий був ризикнути інтересами держави і розпочати війну. Однак його не підтримали: генерали боялися розгрому, а німецькі міністри захоплювалися Бісмарком, незважаючи на те, що той відокремив Австрію від Німеччини. Угорський прем'єр-міністр Андраші теж виступав проти війни, бо вона могла б повністю змінити домовленість 1866 року або призвести

до нового розгрому Австрії. Протести німців та мадяр можна було б і проігнорувати, але лише в тому випадку, якби Байст спромігся створити європейську коаліцію. Та він цього не зробив. Зрештою, поверховий дипломат, зінсований тривалим перебуванням на посаді прем'єр-міністра дрібної німецької держави, навряд чи міг бути гідним суперником Бісмарка. Австро-Угорщина обрала нейтралітет і визнала Бісмаркову Німеччину панівною силою в Європі. Лише сейм Богемії виявив симпатію до Франції та виступив із протестом проти анексії Ельзас-Лотарингії. Демонстрація моральної підтримки була радше викликом німцям, ніж практичною допомогою Франції. Остання віддячила чехам таким самим порожнім виявом співчуття в 1938 році.

Коли політику помсти було відкинуто, Франц Йосиф вирішив, що він уже нічим не зобов'язаний німецьким лібералам і тому навіть поставив під сумнів компроміс з Угорщиною. Восени 1870 року він надумав ще раз звернутися до Таффе. Спроби Таффе досягти примирення відкинули як чехи, так і німці: чехи вірили в наближення повної перемоги, німці ж не хотіли вести переговори з людиною, яка відсторонила їх. Оскільки Франц Йосиф не бажав більше користуватися послугами німецьких лібералів, лишалося тільки дві альтернативи: звернутися або до австрійських догматиків — централістів під проводом Шмерлінга, або до федералістів — аристократів, яких репрезентував Белкреді. Мадяри стверджували, що вони ніколи не будуть толерантними до Шмерлінга як прем'єр-міністра Австрії. Втручання Угорщини у справи Австрії додало Францові Йосифу рішучості призначити міністра, який би визнав права Богемії та позбавив Угорщину її унікального статусу. У лютому 1871 року до влади прийшов «позапартійний уряд», федералістичний за своєю програмою, проте, незважаючи на ліберальну риторику, в основному німецький за особовим складом. Прем'єр-міністр Гогенварт був німецьким аристократом, який вірив у те, що федералізм зміцнить імперію. Інтелектуальним лідером уряду був міністр комерції Шефле, німець, який навіть не походив з аристократичного роду. Баденський радикал Шефле був одним із тих кількох німців, які були щирими ідеалістами в 1848 році і зберегли цей ідеалізм у роки провалу. Радикалізм та протестантизм не завадили йому стати професором політичної економії у Віденському університеті й викладати економіку соціального добробуту у добу пізнього *laissez-faire*. Його німецький патріотизм впливав з духовної традиції, а не з поклоніння прусській силі. Він вірив, що цю традицію можна відновити в Габсбурзькій монархії, коли очистити імперію від практики расової дискримінації. Шефле був чи не перший, хто усвідомив наявність

класового розшарування між національностями. Він захищав загальне виборче право як зброю проти лібералізму та німецької винятковості водночас. Як безмежний ідеаліст він вірив, що німці спокійно сприймуть втрату свого привілейованого становища та що загальне виборче право задовольнить Австрію і зробить її здатною кинути виклик мадярській гегемонії. Загальне виборче право було надто сміливою доктриною для Франца Йосифа, тому Шефле мусив погодитися на обмеження права голосу, але й цього було достатньо, щоб дати чехам контроль над сеймом Богемії. Втім, ідеї Шефле вкоренилися в неповороткому розумі Франца Йосифа й дали несподіваний результат через тридцять п'ять років.

Головною метою уряду Гогенварта-Шефле було досягнення компромісу з Богемією. Чеські лідери вирішили, що настав слухний момент, аби повторити успіх Деака та Андраші. Вони були готові погодитися на вигідні умови угоди для німецької меншини у Богемії, але не узгодили їх з інтелігенцією, яка прагнула державних посад і, на відміну від мадярів, упоралася б зі своїми обов'язками¹. Вони ставили собі за мету зосередитися на відродженні королівства Богемії, з власним урядом та іншими правами, якими володіла Угорщина. Єдність земель святого Вацлава була б відновлена, якби Моравія та Сілезія перейшли під владу Праги, так само, як Трансильванія та Хорватія підпали під владу Будапешта. Подібність, проте, була поверховою, а відмінність — суттєвою. Моравія та Сілезія протидіяли чеській програмі, так само, як Трансильванія та Хорватія мусили протистояти мадярам. Після відведення імперських військ мадяри могли б підкорити Трансильванію і навіть Хорватію власними силами. Чехи потребували імперської підтримки, щоб підпорядкувати собі Моравію та Сілезію. Крім того, династії легше було б покинути напризволяще румунів та словаків, ніж приборкати німців, які володіли Моравією, хоч і були там меншиною, та Сілезією, де становили більшість. Ця нація забезпечувала службовцями, капіталістами, інтелектуалами всю монархію; вона забезпечувала її також і столицею і навіть у певному сенсі імператором. Самі чехи, до того ж, визнавали, що королівство Богемія не могло мати такої ж ваги, як королівство Угорщина. Замість того, щоб пропонувати тріаду Богемії,

¹ Офіційними мовами мали бути чеська та німецька. «Допоміжна мова» повинна була легально використовуватися в будь-якій громаді, де вона була мовою однієї п'ятої виборців, а також у Празі. Це було на користь німцям. Будучи багатшими за чехів, вони могли частіше забезпечувати свою одну п'яту виборців, більше того, вони не становили однієї п'ятої виборців Праги. Таким чином, одну третину членів сейму мали становити «богемці» (тобто чехи), одну чверть — німці. Така пропорція була сприятливішою для німців, оскільки вони кількісно поступалися у загальному складі населення.

Угорщини та «Австрії», віджилої, безславної «імперської трійці»; вони наполягали на необхідності створити федеральну систему, куди б входили усі імперські землі, крім Угорщини, з райхсратом, перетвореним на «Конгрес делегатів» із провінцій. Функціонування дуалістичної системи залежало від виборів австрійської делегації безпосередньо на провінційному сеймі. Чехам неймовірно важко було уявити розпад держави, яку створила Марія Терезія. Крім того, вони користувалися довірою своїх союзників – консервативної знаті німецьких провінцій. Однак без окреслення національних кордонів, федералізм, яким уявляв його Палацький у Кромєрижі, був би позбавлений національної основи. Проте ця ідея була абсолютно неприйнятною для консервативного дворянства та, з огляду на руйнацію «історичної» Богемії, відразливою і для самих чехів.

Навіть без федералізму та відродження «Великої Богемії» «Фундаментальні пункти» спричинили німецький опір. Старший Пленер, котрий був міністром у кабінеті Шмерлінга, так сформулював позицію німців: «Прагнення чехів у Богемії — це смертельна небезпека для німців. Оскільки німці у Богемії є меншиною, їм потрібно об'єднатися з німцями інших провінцій через центральний парламент. Ми могли б принести в жертву полякам русинів, мадярам – словаків та румунів, бо русинів та словаків можна полонізувати, але німців чехізувати неможливо». Галас про загрозу німецьким інтересам у Богемії спричинив те, що пізніше стало характерною рисою австрійської політики, – заворушення на вулицях Відня. Гогенварт, який відзначався майстерністю лише у придворних та парламентських інтригах, та шанувальник наук Шефле розгубилися і не знали, що їм робити далі. Чехи, підвищені до рангу імперської нації, вже не будуть байдуже спостерігати за умовами існування слов'ян в Угорщині, а їхні виступи проти мадярського панування підтримають ті німці, які зберегли лояльність до імперії. З іншого боку, ті німці, які б не визнали рівності з чехами, доклали б усіх зусиль для знищення Габсбурзької монархії, неминучим наслідком чого стало б підпорядкування Угорщини Великій Німеччині, що, правда, у тому випадку, якби Росія не прийшла рятувати своїх слов'янських братів, яким після цього стало б ще гірше.

Передбачаючи нагромадження проблем, Андраші пішов у відставку, оселившись у глухій сільській місцині і чекаючи, поки Франц Йосиф його покличе. Андраші справді знадобився імператорові, і, коли він, вдаючи неохоту, прибув до Відня, гру вже було виграно. Андраші зі зневагою поставився до богемської програми та порівняв вибори австрійської делегації до провінційного сейму (де результати були відомі наперед) із виборами угорської делегації в окружні

збори, при цьому зухвало зневаживши саму ідею «історичних» провінцій. Він сказав Гогенварту: «Чи ви готові боротьбу за державні права Богемії довести до кінця за допомогою гармат? Якщо ні, то не розпочинайте цієї політики». Гогенварт не наважився йому відповісти. Чехи не отримали сприятливої можливості, щоб скористатися з «угоди», яку Деак уклав 1865 року, коли вони відкинули першу пропозицію Гогенварта. Стосовно автономії для меншої частини Богемії, Францові Йосифу урвався терпець і він поступився наполегливості Андраші. Переговори зійшли нанівець, Гогенварт розпустив уряд, і в жовтні 1871 року Франц Йосиф знову схилився до німецького буржуазного ліберального кабінету як єдиної альтернативи.

Гогенварт міг довести свою політику до кінця лише за рахунок нового конфлікту з двома націями, опозиція яких протягом двадцяти років ослаблювала імперію. Чехи все ще відчували брак чисельності, єдності і не були настільки заможними, щоб когось налякати. Вони, безперечно, помилялися, наполягаючи на об'єднанні земель Богемії. Але їхнім реальним недоліком було те, що вони не мали достатньо сил для того, щоб вдаватися до погроз – єдиного аргументу, на який реагував Франц Йосиф. Утім, німці також повернулися до уряду не завдяки своїй силі. Їх підтримали мадяри. Це були переможці 1871 року: вони увічнили національні конфлікти в Австрії і таким чином забезпечили власну стабільність у той момент, коли зовнішньополітичні обставини змінилися і в цьому вже не було великої потреби. Байст програв і був звільнений. Андраші нарешті досяг того, чого прагнув відтоді, як повернувся з вигнання. Він відродив у імператора інтерес до зовнішньої політики, і більше не було розмов про коронацію у Празі чи про перегляд домовленостей 1867 року.

Новий буржуазний уряд, який Франц Йосиф та Андраші толерували з певною мірою зневаги, втратив усе своє ліберальне завзяття. Він задовольнився підтримуванням єдності конституційної держави. Поміркована реформа системи голосування, здійснена Шефле, відвела чехам головну роль у богемському сеймі, і більшість, яку вони становили, відмовилася обирати членів до райхсрату. Таким чином, у 1873 році уряд запровадив прямі вибори з місцевих виборчих округів до райхсрату й водночас збільшив кількість його членів, що надало йому серйозного парламентського вигляду. Ця зміна позбавила сенсу чеську політику бойкоту, і вже дехто з молодих чехів почав з осудом ставитися до категоричних вимог державницьких прав. Нове покоління не було зворушене історичним ентузіазмом перших чеських патріотів і мислило практичними чиновницькими категоріями. Воно визнало б унітарний характер держави в обмін на толерантне ставлення. Натомість німецькі міністри

наполягали на німецькому характері Богемії і керували нею майже так само жорстко, як господарювали в Угорщині гусари Баха.

Німці пішли на поступки тільки одній національності. Байст уже пообіцяв Галичині адміністративну автономію в інтересах тактики створення більшості для залагодження справ з Угорщиною, а поляки відзначалися тим, що протидіяли наданню такої автономії для інших, особливо під час переговорів з Богемією. У 1871 році вони отримали у винагороду посаду спеціального міністра з галицьких справ. Відтоді поляки контролювали управління власної провінції, проте мали свого представника й у центральному уряді. Вони так добре скористалися зі своїх привілеїв, що ще до падіння імперії досягли успіху, перетворивши себе на більшість у Галичині, – подвиг, на який мадяри ніколи не спромоглися.

1848 року в Галичині мешкало два з половиною мільйони русинів¹ та близько двох мільйонів поляків. 1910 року, за останнім імперським переписом, там жило чотири мільйони сімсот п'ятдесят тисяч поляків і лише трохи більше як три мільйони русинів. Це було найбільшим досягненням «історичної» нації навіть за мірками Габсбурзької монархії. Але поляки робили це не так жорстко й непорядно, як мадяри в Угорщині. Русинам дозволили мати школи і навіть газети; проте вони відчували брак інтелектуального проводу, незалежного від уніатської церкви. Невелика частина русинських інтелектуалів не була навіть упевнена в тому, до якої нації вона належить. Був час, коли вони мріяли, що їх визволить Великоросія; пізніше їх звабили фантазіями про незалежну «Україну», проектом не менш антиросійським, аніж антипольським. Та оскільки царський уряд ніколи не міг вирішити: заохочувати йому русинські почуття як зброю проти Габсбурзької монархії чи придушити їх як загрозу царизмові, русини так і не отримали підтримки з-за кордону, яку серби чи румуни Угорщини отримували від незалежних королівств Сербії та Румунії².

¹ Ці люди називали себе «русинами». Офіційною назвою і в Галичині, і в Угорщині була «рутени», яка є латинізованою формою назви «русини». Пізніша спроба відмежувати їх від росіян призвела до винайдення «української» національності. Україна — це по-російському країна, еквівалентом є Уельс та Border Marches, і українці є населенням країни. Росіяни називають жителів центральної Росії (руських) великоросами, а населення країни — малоросами. І перші, і другі є руськими, принаймні настільки ж близькими, як англосакси Англії та англосакси долини Шотландії. Русини Галичини належали переважно до уніатської церкви (поєднання римо-католицької та православної церков). Це, звісно, відмежувало їх від великоросів та православних малоросів у Росії, але ще більше відмежувало їх від поляків римо-католиків.

² Існували й інші причини успіху поляків. Перепис 1856 року був проведений імперськими чиновниками, здебільшого німцями; перепис 1910 року — поляками. 1846 року тільки той, хто оголосив себе поляком, записувався як поляк, а 1910 року

Впадав в око різкий контраст між привілейованим становищем поляків у Галичині та жорстокою германізацією, якої вони зазнавали у німецькій Польщі, і з тяжким гнітом царського абсолютизму, ще ненависнішого через його російський характер, у російській Польщі. Щоб захистити себе від першого і другого, поляки воліли зберегти Габсбурзьку монархію. Водночас вони розглядали Галичину як модель польської держави у невизначеному майбутньому й хотіли зберегти Габсбурзьку монархію в такій формі, щоб Галичину можна було відтяти від неї в момент проголошення польської держави. Голуховський, губернатор Галичини та колишній міністр уряду, сказав: «Ми — частина Польщі, і створення федеративної організації стане перешкодою на шляху в наше майбутнє». Отже, поляки були найлояльніше налаштовані до австрійців і здавалися безкорисливими захисниками сильної центральної влади (доти, доки вона не поширилася на Галичину). А на той час вони уклали угоду з німецькими лібералами й зруйнували тактику бойкоту, до якої вдалися слов'янські представники. Але вони були ненадійними союзниками. Зберігаючи відданість імператорові, але не німцям, і ще менше ліберальним ідеям, вони залюбки підтримали б будь-яку систему уряду, що подобалася б імператору, якби знали, що це не загрожуватиме їхньому особливому становищу в Галичині.

Перший удар німецькому пануванню та ще більше — німецькій самовпевненості був завданий економічною кризою 1873 року, яка похитнула німецький лібералізм і в Австрії, і в Німеччині не менше, ніж економічна криза 1857 року похитнула систему Баха. Німецький лібералізм мусив довірити долі успіх *laissez-faire*: він щиро вірив у те, що в разі, коли будуть надані мирні умови та свобода від урядового втручання, розпочнеться ера необмеженого процвітання. Колапс 1873 року виявив фальшивість німецьких економічних, а також крах політичних ідей. Великонімецька буржуазія відчувала, що приниження перед угорцями та підлабузництво перед імператором було марним, якщо вона не отримає за це економічної винагороди. Німецькі політичні лідери, капіталісти чи їхні партнери були дискредитовані фінансовими скандалами, що, як це завжди буває, супроводжували

поляками були записані всі ті, хто не називав себе якимось інакше. Більшість євреїв також було записано 1910 року поляками. Це було не обманом, а поблажливою готовністю включити євреїв до «державного народу».

(У даному разі автор помиляється. В австрійських переписних анкетах не було граfi «національність». Про національну належність можна було довідатися за граfiами: «Віресповідання» і «Обіходна мова». Якщо людина подавала розмовною польську мову, то за віресповіданням можна було визначити, чи це справді поляк, чи єврей, чи українець. — Прим. Ред.)

руйнування економічного оптимізму. Інші національності, особливо чеські капіталісти, що набували все більшої ваги, звинувачували німців, котрі мали реальний вплив на ситуацію. *Laissez-faire* зазнало поразки, і всі сподівалися перекласти відповідальність на династію, котра була готова її нести. Після 1873 року велика німецька буржуазія відсунула свої ліберальні принципи на задній план та зосередилася на захисті капіталістичних інтересів. Більше того, держава втратила довіру, оскільки стала на захист цих інтересів.

Німецьке панування в Австрії, однак, закінчилося так, як і почалося, – з подій на зовнішньополітичній арені. Андраші ставив за мету зберегти Австро-Угорщину зразка 1867 року та європейський порядок, що з цього випливав. Тепер, коли Габсбурзька імперія була відновлена, він, попри те, що боровся проти Росії у 1848 році, повернувся до політики Меттерніха та поновив консервативний союз із Росією та Німеччиною. Цей союз – перша Ліга трьох імператорів – був покликаний забезпечити міжнародну безпеку. Так само, як Меттерніх після 1815 року застерігав від небезпеки радикалізму. Як і Священний союз, Ліга трьох імператорів залежала від результативності російської політики на Близькому Сході. У 1875 році перевороту на Балканах ще більше, ніж грецька революція часів Меттерніха, підштовхнули Росію зайняти активну позицію. Балканське питання знову стало актуальним, а Габсбурзька монархія, як і Турецька, опинилися під загрозою. Андраші це чудово розумів і в 1876 році висловився так: «Усі ці проблеми впадуть якщо не на Туреччину, то на нас. Якщо на Балканах буде утворено нову державу, ми зазнаємо краху і виконуватимемо роль «хворої людини». Він намагався нав'язати Туреччині реформи та зробити все можливе, щоб Росія зберігала нейтралітет. Але те, що Європа демонструвала своє невдоволення, ніяк не вплинуло на турків. Вони знали, що Бісмаркова Німеччина не втручатиметься у балканські проблеми та що Франція не мала достатньо сили для того, аби проводити якусь політику, крім політики ухилення від війни. Голова англійського уряду Дізраелі палко захищав Туреччину. Маляри з несамовитою антислов'янською люттю протестували проти Росії, а місто Будапешт подарувало меч честі турецькому генералові, який розгромив Сербію у війні 1876 року. Турки розраховували на британську та австро-угорську підтримку у війні проти Росії. Андраші такий курс не приваблював. Він боявся розпочинати війну навіть проти однієї Росії. Боявся він також і перемоги, яка б відновила силу Габсбургів, і таким чином наслідки їхньої поразки 1866 року були б зведені нанівець.

Оскільки Росія теж намагалася накинати Туреччині реформи, війна була неминучою. Андраші і надалі волів проводити поміркований

курс. Згідно з Закупською угодою 1867 року, Росія мала задовольнитися приєднанням до її складу Бессарабії, невеличкої території вздовж Дунаю, яку вона втратила 1856 року. Росія була готова до великомасштабних перерозподілів. Якщо б вона здобула Константинополь та береги Чорного моря, Австро-Угорщина не заперечувала б проти того, щоб Росія встановила свій контроль над Сербією та західними Балканами аж до Салонік. Сама Австро-Угорщина вже не могла взяти у цьому участь. Гирло Дунаю та вихід до Чорного моря, що був її найважливішим економічним маршрутом, уже перебував під контролем Росії. Вважали, що вона могла б впоратися зі слов'янами, які стали некерованими після тривалої боротьби з турецьким гнітом. Більше того, проникнення австро-німецького капіталу на Балкани, особливо це стосується Східної Осі від Белграда до Константинополя, залежної від об'єднаної Туреччини, могло б призвести до розчленування імперії. Андраші, так само, як свого часу Меттерніх, мав покладатися на консерватизм царя: це був його потенційний ресурс проти панславізму. В 1876 році Бісмарк попередив царя, що Німеччина не дозволить знищити Австро-Угорщину. Бісмарк не заперечував проти розподілу Туреччини та, на відміну від Андраші, не вважав, що її розподіл спричинить загибель Габсбурзької імперії.

Зрештою, Австро-Угорщина спостерігала за російсько-турецькою війною 1877-1878 років, перебуваючи у стані нейтралітету. Проте цей стан порушив сам Франц Йосиф, який разом зі своїми найближчими радниками, генералами, хотів продемонструвати тверду позицію імператорської влади. Андраші вперто намагався утримувати дуже хиткий баланс. Криза розпочалася в лютому 1878 року, коли росіяни, заохочені легкою перемогою, нав'язали панславістський мир Туреччині. Андраші не погодився б мовчки терпіти умови угоди, накинута Росією; з іншого боку, він ухилився від союзу з Англією, яка намагалася схилити його до війни, яку капітуляція перед Росією перетворила на просту формальність. Росіяни, ослаблені труднощами 1877 року, ухилилися від великої європейської війни, до того ж, відмовилися від висунутих раніше вимог і дозволили анулювати результати своєї перемоги на Берлінському конгресі. Берлінські рішення підказала Туреччина. Австро-Угорщина ніби вдруге народилася. Але насправді ці рішення не залежали ні від турецької, ні від австро-угорської сили. Вони впливали з віри Росії у те, що дві старі імперії могли б спиратися на німецьку чи британську силу. Обидві ці сили були потрібні Європі, хоч вона від них певною мірою потерпала.

Лишалася ще одна проблема. Боснія та Герцеговина, дві колишні турецькі провінції, охоплені революцією в 1875 році, ніяк не хотіли

повертатися під турецьке ярмо. Росія постійно використовувала їх для тиску на Австро-Угорщину, щоб спокусити її на проведення політики розчленування. З цієї причини Андраші відмовився від пропозиції; однак він досі не мав змоги ніти на союз зі слов'янською державою Сербією. На конгресі у Берліні це питання було узгоджене. Конгрес переконав Австро-Угорщину взяти на себе відповідальність за ці провінції. Вони перебували під контролем австро-угорської адміністрації, але номінально залишалися у складі Турецької імперії. Андраші мав підстави вважати, що рано чи пізно ці землі повернуться до складу оновленої Туреччини. Це могло статися незабаром. У майбутньому об'єднана Туреччина виглядала б так: Санджак з Новим Базаром залишався б у складі Туреччини, але з австро-угорською залогою. Таке рішення винайшов Андраші. На його думку, це мало засвідчити спільність доль Туреччини та Австро-Угорщини.

Боснія та Герцеговина не були анексованими територіями, тому їх не можна було включити до складу Австрії чи Угорщини. Вони лише формально були частиною «єдиної монархії», жалюгідними рештками великої Габсбурзької монархії, яка колись насправді керувала величезною монархією. Ці дві провінції тільки заважали Австро-Угорщині. У той час, коли інші європейські країни домагалися африканських колоній, Габсбурзька монархія експортувала до Боснії та Герцеговини свою надлишкову інтелектуальну продукцію – адміністраторів, будівельників доріг, археологів, етнографів і навіть службовців, що працювали у сфері грошових переказів. Ці провінції були забезпечені усіма вигодами імперського правління: незграбними громадськими будівлями, бараками для окупаційної армії, банками, готелями, кав'ярнями, водопроводами для адміністративних центрів та сільських курортів, де відпочивали чиновники та армійські офіцери, що втомилися від імперської служби. Реальним досягненням Австро-Угорщини було те, чим не можна хвалитися: коли в 1918 році імперія зникла з карти Європи, вісімдесят вісім відсотків населення було неписьменним. Побоюючись такого страхіття, як південнослов'янський націоналізм, габсбурзькі чиновники ставилися з підозрою до будь-яких елементів освіти чи самоврядування. Імперський міністр фінансів Калле, що керував Боснією та Герцеговиною понад двадцять років, заборонив користуватися «Історією Сербії», яку сам і написав. Один «історичний» народ із розумінням поставився до проблем іншого: мадяри дуже добре почувалися в обох провінціях під час магометанського правління, яке майже знищило мадярську націю триста років тому. Магометани були найбільшими землевласниками, і Габсбурзька монархія зберегла феодальну систему землеволодіння, яку слід

визнати за найганебнішу рису турецького ладу. Навіть громадські будівлі, споруджені у бастард-турецькому стилі, реалістично відтворювали імперський дух. Змінилося лише одне: християнському населенню, яке становило більшість, уже не треба було повставати проти своїх правителів. Габсбурзька монархія виконала свою «місію».

Приєднання Боснії та Герцеговини поклато край кар'єрі німецьких міністрів. Вони були ображені, що їх відсторонили від закордонних справ протягом Кримської війни, коли імператор відновив свою абсолютну владу. Усвідомлюючи фіктивність своїх владних повноважень, вони чинили опір приєднанню слов'янських народів до імперії. Німецькі міністри на Зборах Делегатів проголосували проти політики Андраші. Виникла перерва, що дало можливість Францові Йосифу поторгуватися. Німці теж прагнули взяти участь у вирішенні зовнішньополітичних справ, якими імператор волів займатися особисто. Вони критикували навіть його успіх, що перервав сумний перелік невдач. Франц Йосиф вирішив нічого не змінювати. Андраші не мав наміру їм допомагати. Нові політичні обставини в Німеччині були не на користь німецьким австрійцям. Бісмарк припинив гру в лібералізм, розпочавши політичний курс 1878 року, створивши нову консервативну коаліцію: йому було важко стримати зростання німецьких національних почувань і тому він віддав перевагу відродженню почуття лояльності до Габсбургів як протизвагу до небезпеки пангерманізму. Погляди Бісмарка еволюціонували настільки, що з творця Німеччини він перетворився на патрона австрійського уряду, прихильного до чехів.

Події 1878 року, зрештою, завдали Андраші непоправного удару. Його успіх, хоч і доволі обмежений, полягав у тому, що було відновлено престиж династії, чого він трохи навіть побоювався. Франца Йосифа обурило те, що Андраші, відстоюючи угорські інтереси, перешкодив його планам. Дивно, але мадярів також обурювала поміркованість Андраші. Проте, перш ніж піти у відставку, він наважився на один рішучий крок в інтересах Габсбургів. У жовтні 1879 року він уклав союз між Бісмарковою Німеччиною та Австро-Угорщиною і в такий спосіб підвів під зовнішню політику Габсбургів потужну основу, якої їй бракувало з часу занепаду Священного союзу. Австро-німецький союз був чинним упродовж сорока років і втягнув партнерів у війну за європейське панування. Але в той час Андраші підписував цю угоду з Бісмарком для того, щоб запобігти війні, а не підготувати її. Один із пунктів угоди передбачав, що Німеччина надасть Австро-Угорщині допомогу в разі нападу Росії. Ця угода була найменшою ціною, яку Бісмарк був готовий заплатити за те,

щоб Австро-Угорщина не шукала підтримки Англії та Франції, союз між якими міг призвести до відродження «Кримської коаліції». Бісмарк боявся відновлення «західної» орієнтації Габсбурзької монархії та її імперських амбіцій. Тоді Бісмаркова Німеччина могла опинитися в стані ізоляції і їй залишалося лише сподіватися на партнерство з Росією, але це була неприйнятна альтернатива. А так Бісмарк мало що втрачав, ціна угоди з Австро-Угорщиною його цілком влаштувала. Після 1878 року Росія мала стільки проблем, що їй годі було думати про війну навіть з Австро-Угорщиною. Реальне досягнення угоди не лежало на поверхні: воно полягало в тому, що Німеччина не брала на себе зобов'язань підтримувати інтереси Габсбургів на Балканах. «Імперія сімдесяти мільйонів» нарешті стала дійсністю, хоч не в тих масштабах, про які мріяли її творці. Брук, Шварценберг, Шмерлінг мали намір створити Велику Німеччину, до складу якої увійшла б навіть Угорщина. Однак Бісмарк та Андраші увічнили роз'єднаність Німеччини та незалежність Угорщини. «Імперія сімдесяти мільйонів» могла стати інструментом німецької гегемонії в Південно-Східній Європі. Австро-німецький союз дав Австро-Угорщині можливість проводити на Балканах лише консервативну політику та зберіг Турецьку імперію. Цей союз відповідав інтересам Бісмарка, котрий висловився з цього приводу так: «Балкани заслуговують на те, щоб бути яблуком розбрату». Це був останній *tout de force* Андраші: Угорщина переорієнтувалася з Відня на Берлін, від німців Австрії до німців райху, до менш вимогливого, але надійнішого партнера. Австрійських німців покинули напризволяще як Німеччина, так і Угорщина. Їхня політична гегемонія втратила свою санкцію, і Францові Йосифу залишалося одне: відновлювати втрачений авторитет шляхом балансування між національностями. На загальних виборах 1879 року імперія скористалася своїм впливом проти німців, і німецькі ліберали втратили реальні важелі влади. У серпні 1879 року уряд очолив Таффе. Німецькому пануванню в Австрії настав кінець.

Розділ 13.

ВІДРОДЖЕННЯ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ: ЕРА ТАФФЕ (1879-1893 роки)

Призначення Таффе на посаду прем'єр-міністра повернуло імператорові політичну самостійність. Новий голова уряду так визначив свою позицію: «Я не належу до жодної партії, я не партійний міністр, я міністр, призначений монархом і, якщо можна так висловитися, я – імператорський міністр (*Kaiserminister*). Воля імператора мусить бути і буде вирішальною для мене». Таффе прагнув примирити усі національності: «Жодна з націй не повинна вивищуватися над іншою, навпаки, усі вони мусять визнати єдність Австрії, а їхні представники – приїхати до райхсрату». Замість того, щоб прислухатися до думки партійної більшості, він створив урядовий блок, так зване залізне коло. Таффе закликав усіх до відданості; австрійці його підтримали, бо міністр підкорився наказу імператора сформулювати уряд. Цей заклик знайшов підтримку також великих землевласників та поляків, котрі тільки-но перейшли на бік німецької влади, бо не мали іншого політичного принципу, як задоволення бажань імператора – доти, доки їхнім соціальним привілеям ніщо не загрожувало. Таффе, до того ж, дістав підтримку німецького католицького селянства, обуреного централізмом та антиклерикалізмом німецьких лібералів. Йому вдалося досягти навіть більшого: він переконав чехів і словаків, які повторювали кожен політичний крок своїх сусідів, повернутися до райхсрату та зміцнити «залізне коло».

Рігер розумів, що після невдачі 1871 року було б недоцільно повертатися до тактики бойкоту. Чеська нація поступово відроджувалася. Чеський народ мав культуру, прославлену такими письменниками та композиторами, які нічим не поступалися найавторитетнішим іменам Європи¹. У 1881 році на зібрані пожертви громадян було споруджено Чеський національний театр; у Празі створено незалежний чеський університет. Нова чеська буржуазія не виявляла

¹ У рецензії на перше видання цієї книги відомий австрійський історик А. Ф. Прібрам, який жив в Англії як єврейський біженець, гостро засудив ту думку, що Дворжак та Сметана можуть зрівнятися з Брамсом чи Вагнером. Яскравіших свідчень прагнення німців до культурної гегемонії годі знайти.

жодних симпатій до аристократичних соратників Рігера та до його «історичних» програм. Дворянство Богемії демонструвало невдоволення правлінням чиновників і вимагало самоврядування. Нове покоління чехів вважало за першочергове завдання замінити німецьких чиновників на чеських і мало намір звернутися до Відня, щоб втілити цю ідею в життя. Вже 1878 року Рігер був змушений поступитися. Він розробив нові пропозиції щодо компромісу з Фічкофом, одним із небагатьох німців (евреєм з походження), які ще вірили в дух Кромєрижа. Ця «Еннерсдорфська програма» пропонувала закон про національності, а не «виборчу геометрію», як це було раніше, а також допускала присутність чехів у райхсраті. Передбачалося, що чехи підтримають дуалістичну ідею в її новій версії. Провінціям надавалася адміністративна автономія за галицьким зразком. Ця досить скромна вимога лунала з того часу, коли Богемія проголосила паритет з Угорщиною.

Таффе завершив навернення чехів до лояльності. В Богемії він запровадив офіційну чесько-німецьку двомовність. У відповідь на це чехи погодились увійти до райхсрату. Крім того, вони намагалися захопити там керівні позиції і переграти у цій справі німців. Історичні права Богемії полягали тільки в тому, що при відкритті кожної сесії, аж до кінця існування монархії, ухвалювалася декларація, що заперечувала право райхсрату на управління Богемією. Рігер визнав єдність австрійської держави і зумів відсторонити німецьких лібералів як партію, «віддану конституції». У 1882 році чехи отримали ще один подарунок: право вільного волевиявлення було надане «п'ятифлориним людям» – клерикальному німецькому селянству, чеському селянству та крамарям. Після цього чехи і надалі підтримували Таффе з надією, що той впровадить чеську мову як засіб міжособистісного спілкування державних службовців¹.

Домовленість між Таффе та Рігером стала великою перемогою союзу конституційної Австрії. Замість того, щоб намагатися розколоти Австрію, представники різних національностей змагалися за місце в її бюрократичному апараті та домагалися прихильності з боку державної влади. На словах Таффе нібито намагався досягти остаточного примирення конфлікуючих сторін, але насправді його метою було тримати всі нації у стані невеликого невдоволення. У цій пародії на конституційну систему Таффе виявив неабияку політичну спритність. Урядова більшість трималася гуртом тільки

¹ Тобто в контактах виконавчої та судової влади з громадськістю. «Внутрішній ужиток» означає спілкування чиновників між собою. Мова такого спілкування лишалася винятково німецькою.

за допомогою адміністративних поступок: будівництва нової дороги тут чи нової школи там тощо. Партійні лідери, які співпрацювали з прем'єр-міністром і поспішали заповнити коридори величезного будинку парламенту, забули про свою обіцянку боротися за докорінне реформування системи. Однак про необхідність урегулювання проблеми не забули. Згодом національні конфлікти вгамуються і об'єднана Австрія почне вимагати перегляду поступок Угорщині. А тим часом імператор був задоволений, Таффе був задоволений і партійні лідери теж були задоволені. Коли б якось вдалося досягти порозуміння між націями, райхсрат зажадав би створення парламентського уряду, і Таффе мусив би піти з посади імперського міністра. Увесь час Таффе намагався з'ясувати погляди чеських та німецьких лідерів для того, щоб дізнатися, чи готові вони нарешті підписати таку угоду. Він не намагався ними керувати, нікуди не поспішаючи. Таффе міг і зачекати, чого не міг собі дозволити Шмерлінг. Як і в багатьох австрійських урядовців з оточення Меттерніха, у Таффе було мало надії на остаточний успіх. Він сподівався втриматись хоча б до кінця сесії, не замислюючись над тим, що може статися в кінці декади.

Система «руху навмання», яку запровадив Таффе, принесла Австрії стабільність і спокій, чого їй так не вистачало з часів Франца Йосифа. Ненависть полишила громадське життя на десять років. Давні вороги – дворяни та чиновники – примирилися. Останні все ще утримували владу в своїх руках, але Таффе виступив гарантом того, що вони не забуватимуть і про інтереси дворянства. Чиновництво вже не складалося з колишніх німецьких лібералів 1848 року. Тепер до його складу входили амбітні особи всіх національностей, які розглядали австрійську державу як гідний спосіб реалізації своїх можливостей. За новою концепцією «Австрії», вона розглядалася як країна відданих державних слуг, які навіть до далекої Буковини донесли принципи законності та порядку. Більше того, попри наголошування Таффе на пріоритетності влади райхсрату, провінції отримали розширене самоврядування. Австрія зі своєю важкою виборчою системою саме в цей час змогла розв'язати ті протиріччя, що стосувалися управління Богемією, позбавлена до 1914 р. власного уряду, мала в Празі адміністративний апарат, що за своєю силою майже дорівнював імперським механізмам Відня і переважав британський управлінський орган, що керував справами Об'єданого Королівства і Британської імперії. Як і «культурна автономія» Меттерніха та його наступників, «адміністративна автономія» Таффе являла собою нововведення, яке не загрожувало політичній свободі.

Під час правління Таффе Австро-Угорщина відродила свою велич та незалежність і знову стала могутньою європейською державою.

Кальнокі, який у 1881 році став міністром закордонних справ, був найуспішнішим та, мабуть, найздібнішим міністром в уряді Франца Йосифа. Володіючи маетками в обох частинах імперії, він вважав себе імператорським державним службовцем, а не слугою мадярів. Кальнокі не вірив у добрі наміри Росії на Балканах і, хоча в 1881 році дав Бісмаркові можливість втягнути себе до відновленої Ліги трьох імператорів, завжди мріяв про утворення нової антиросійської коаліції. Бісмарк наполягав на примиренні Австро-Угорщини та Італії і створенні Троїстого союзу 1882 року. Габсбурзька монархія не дуже охоче визнала існування національної італійської держави, але все-таки їй вдалося отримати від Італії гарантію її нейтралітету на випадок війни з Росією. Кальнокі виступив проти спроби італійців стати союзниками на Балканах. Принципи його власної політики були закладені в секретному договорі з Сербією, укладеному 1881 року, який оформив протекторат Габсбурзької монархії над цією країною. Австро-Угорщина відкрито виявила свою протекцію, коли Болгарія завдала поразки Сербії у війні 1886 року. Розпутний король Обренович фактично був готовий продати своє королівство Габсбургам. Кальнокі ж вважав, що це королівство не варте того, щоб його купувати: його цілком влаштовувала просто залежна Сербія, щоб не виникало зайвих національних клопотів у тому разі, якби Сербія стала частиною монархії. Успішнішим був союз із Румунією 1883 року, підписаний Бісмарком: він гарантував йому ласий шматок після закінчення Кримської війни і змушував Німеччину змиритися з поділом сфер впливу.

Новий кризовий період у Південній та Східній Європі розпочався у 1885 році. Кальнокі відкинув пораду Бісмарка довести до завершення поділ земель разом із Росією. Він намагався тримати в своїх руках Сербію і протистояв аналогічним намірам Росії щодо Болгарії. Не погоджуючись із пропозиціями Андраші, Кальнокі все-таки шукав союзу з Англією і практично досяг свого, уклавши другу середземноморську угоду в грудні 1887 року. Англія зі свого боку мала надати флот, який був готовий увійти в чорноморські води; Австро-Угорщина – військо, яке мало атакувати Росію з території Галичини; Італія брала на себе функцію сполучної ланки між двома реально могутніми державами. Цей союз більше влаштовував Бісмарка і був не таким небезпечним для нього, як «Кримська коаліція», тому він навіть заохочував його створення. Проте Бісмарк не міг дозволити того, щоб коаліція розпочала війну з Росією, і на початку 1888 року оприлюднив текст австро-німецької угоди як попередження (особливо для войовничих угорців, з якими саме співпрацював Андраші), що Німеччина не підтримуватиме Австро-Угорщину в Балканській

війні. Крім того, Бісмарка не задовольняли надто незалежні союзники. Тож Кальнокі, незважаючи на досягнутий успіх, міг розраховувати на кілька неприємних сюрпризів, коли б Бісмарк не зійшов з владного Олімпу в 1890 році. Занепокоєний як ніколи долею «імперії сімдесяти мільйонів», Бісмарк більше схилився до того, щоб посварити Габсбургів з Росією, ніж надати їм допомогу у підкоренні Балкан. З такої позиції Бісмарка впливало те, що він більше, аніж будь-коли, підкреслював байдужість Німеччини до долі австрійських німців.

За часів Таффе австрійські німці нікого не цікавили ані вдома, ані за кордоном. Однак байдуже, як би їх називали — німцями чи австрійцями, вони за будь-яких обставин хотіли впливати на хід подій. Вони вважали, що престиж імперської Німеччини повинен надати їм вищість над чехами і словаками, які не мали власної національної держави, щоб на повний голос заявити про себе в Європі. До того ж, громадянин Відня, столиці великої імперії, не мав бажання бути прирівняним до громадянина Мюнхена, Дрездена чи Ваймара, цих жалюгідних міст, що підпорядковувалися Берлінові. Вже кілька століть поспіль німецька мова була мовою літератури та культури, тому німці не могли зрозуміти прагнення інших народів мати власну літературу та культуру. Серед німців не бракувало «перевертнів», і вони відчували ненависть до тих, хто не бажав дотримуватися поданого ними прикладу. Один із німецьких лібералів, чех з походження, висловив у 1885 році цю позицію так: «Коли б чехи в Богемії асимілювалися з німцями аж до повного розчинення, то це, на мою думку, не було б смертельним гріхом, тому що вони (чехи) піднялися б з низин до сонячної вершини високоцивілізованої нації. Але коли б німці розчинилися поміж чехами у Богемії, це була б досі нечувана ганьба для німецької нації».

Німецьку опозицію в райхсраті репрезентували ліберали – «старожили», які вже дискредитували себе марними роками перебування при владі та засмальцьованими ліберальними фразами, яким і самі не вірили. Вони програли все, що тільки можливо: програли як революціонери і як міністри, програли навіть у тому, що входило до їхніх безпосередніх обов'язків, – у деструктивній критиці з парламентських трибун. Керуючись наївним економічним детермінізмом, вони ототожнювали німецькі інтереси з інтересами заможної буржуазії і протистояли ідеям розширення виборчого права. Скрізь – у Німеччині, Франції, Англії – прокапіталістично налаштована ліберальна партія не мала майбутнього. Німецькі ліберали стали партією захисту капіталістичних інтересів. Дехто з її членів репрезентував так звані кишенькові міста – торгові палати, де німці володіли

штучною більшістю. Їх не підтримував народ і навіть німецькі громадяни. Тому поступово вони перетворилися на партію дрібної жменьки австрійських централістів, які захищали імперію заради інтересів австро-німецького капіталу.

Молодші німецькі лідери не бажали протиставляти себе народним масам, утім, слід відрізнити німецькі народні маси від народних мас підвладних народів. Німецькі радикали не знали невдач та помилок попередніх тридцяти років. Вони не відчували на собі сили династії після 1848 року, не намагалися правити Угорщиною в боротьбі з малярською опозицією. Погано знали вони й того Бісмарка, що спровадив їх із Німеччини. Послаблення німецького панування вони пояснювали боягузством німецьких лідерів та зрадою династії, котра покинула «державний народ» напризволяще. Ці молодші німці повторювали промови радикалів, виголошені в 1848 році, хоча в цих промовах уже не відчувалися колишня щирість та шляхетність. Честолюбство підбурювало їх відновити німецьку монополію на управління імперією, яка законно проіснувала два століття і яку протягом декількох років рятували то Бах, то Шмерлінг. У момент відчаю вони були готові знищити імперію для того, щоб зберегти німецькі землі від слов'янського зазіхання, яке розумілося дуже широко. Перший погляд був характерний головним чином для німців у Відні, які майже нічого не знали про чеське та словенське зазіхання; другий відображав настрої заляканих німців на так званих расових кордонах, де слов'яни намагалися звести їх до рівня національних меншин. Навіть на цих «расових кордонах» неприборканий націоналізм був політикою національної меншини, зазвичай меншини приниженої. Йдеться про шкільного вчителя, яким знехтували заради освіченішого чеха; сигнальщика, що став причиною аварії, за що начальник-чех зробив йому догану; адвокат, який програв судову справу словенському судді, – такими були прапороносці їхньої раси.

Новий німецький радикалізм уперше виявив себе у програмі, розробленій у Лінці в 1882 році трьома молодими людьми, покликаними відіграти велику, хоча і різну роль в австрійській історії в наступні тридцять років. Йдеться про Георга фон Шенерера, Віктора Адлера та Гайнріха Фрідюнга. Усі троє належали до класу «вільної інтелігенції» і ще не встигли запламувати свою репутацію зв'язками з великими промисловими колами, що дискредитувало старших лібералів. Адлер та Фрідюнг були євреями, хоч вважали себе німецькими націоналістами. Адлер широко захоплювався радикалізмом зразка 1848 року. Його національна гордість не мала нічого спільного з національною пихатістю, але незабаром він закинув

націоналістичні ідеї і захопився інтернаціональним соціалізмом. Фрідюнг був геніальним письменником, найкращим істориком у Відні всіх часів. Його вчення, однак, заплямували ідеї насильства. Невдовзі Фрідюнга виключили з лав націоналістичної німецької партії через антисемітські погляди, що стали головною підвалиною його ідейної бази. Однак із притаманною йому впертістю він до кінця життя залишився фанатичним німецьким націоналістом. Шенерер, єдиний із трьох, був німцем за національністю, найбільше бажав відіграти роль Кошута чи Парнела для німецьких австрійців. Шенерер не відзначався великим інтелектуальним рівнем, але був занадто гоноровим. Він мав дар творити зло та виголошувати злісні промови, а також полюбляв слухати виття юрби. Антисемітизм, який він сам для себе створив, уможливив повернення Шенерера до німецького націоналістичного руху з табору щирих та великодушних радикалів. Крім того, для Шенерера антисемітизм означав лише перший крок: ненависть, яку він відчував до євреїв, обравши їх як найбеззахиснішу мішень для знущань, хотів пізніше спрямувати проти інших народів імперії і навіть проти німців, які, на його думку, були налаштовані не надто націоналістично.

Лінцька програма шукала шляхів повернення до славетних часів німецького панування. Як і радикали 1848 року, їхні наступники охоче визнавали вимоги «історичних націй». Галичина мусила стати окремим краєм, підпорядкованим Польщі; Далмація мала перетворитися на провінцію невеличкої італійської меншини. Пародіюючи Жовтневу революцію, лінцькі радикали могли погодитися на Персональну Унію з Угорщиною або навіть передачу Галичини та Далмації Угорщині, а натомість мали просити маляр, аби ті підтримали австрійських німців. Як і 1848 року, останні зробили все для того, щоб Німеччина знову втрутилася в чужі справи. Але вона мусила втрутитися, чинячи тиск на династію, щоб та перетворила Австрію на єдину німецьку державу. Таку ціну династія повинна була заплатити за продовження австро-німецького союзу. Врешті-решт лінцькі радикали, як і їхні попередники 1849 року, не були щирими навіть у своїх поступках Угорщині, і після того, як Австрія стала б німецькою державою, Німеччина та німецькі австрійці підтримали б династію в її намірах порушити угоду з Угорщиною. Таким чином, автори лінцької програми від радикальної фразеології пропонували повернутися до системи Шмерлінга, причому Бісмарк у цій системі виступав не як ворог, а як її гарант.

Коли лінцькі радикали прибули до Німеччини у пошуках підтримки, вони визнали, що німецькі австрійці не мають ні фізичних, ні моральних сил для того, щоб утримувати своє монопольне

владарювання в Австрії. Крім того, їм здавалося, що німецькі австрійці самовільно зреклися намірів побудувати німецьку національну державу і що Німеччина прийшла б їм на допомогу за першим закликком, але тепер вони мають дякувати долі, що Габсбурзька монархія ще існує. Висновки лінцьких радикалів були помилковими. Насправді німецькі австрійці не зреклися Німеччини, навпаки, Бісмарк позбавив їх ілюзій щодо її створення, тому він не мав жодного наміру задовольняти їхні амбіції та руйнувати Австро-Угорщину. Бісмарк побоювався Великої Німеччини, яка б не підкорялася пруським земельним магнатам. Боявся він також, що німецька гегемонія спричинить обурення в Європі, яке скристалізується в антинімецькій коаліції. Вихідним пунктом політики Бісмарка була підтримка незалежності Австро-Угорщини. Він прагнув незалежності від Росії, Франції і принаймні формальної незалежності від Німеччини. Тому його політичний інтерес полягав у тому, щоб звести до мінімуму німецький характер Австро-Угорщини. Зрештою, він розумів, що в разі потреби завжди зможе контролювати цю країну. Лінцька програма декларувала те, в чому не було потреби, тому Бісмарка вона не приваблювала.

Німецькі націоналісти усвідомлювали свою ізольованість, хоча причину цього вбачали в інтригах Габсбурзької династії, а не в тому, що їх покинув напризволяще славетний Бісмарк. За той час, поки вони змагалися за німецьке панування в Австрії, їхньою щоденною політикою стала протидія слов'янським зазіханням у національних районах. Один із лідерів висловився так: «У чеській Богемії нехай роблять усе, що їм заманеться, а в німецькій Богемії господарювати будемо ми». Такої тези лінцька програма не містила. Адже це означало заперечення єдиної австрійської держави, яку раніше німці завзято підтримували. Адміністративний поділ Богемії був саме тим, про що мріяли помірковані чеські лідери, тому програма «державних прав» їх уже не влаштовувала. Проте старочехи дедалі більше прислухалися до голосу своїх радикалів, котрі нічого не знали про поразки та розчарування останніх тридцяти років. Молодочехи бачили тільки те, що сила Чехії та національна свідомість її громадян зростають із року в рік, звідси впливало переконання, що їм вдасться підпорядкувати усю Богемію. Вони не погоджувалися з поділом Богемії на чеську та німецьку області, навіть коли б це мало якусь користь. Програма «державних прав» була все-таки відроджена, але не як аристократичний консерватизм, а як радикальний націоналізм.

У райхсраті помірковані чехи та німці були змушені об'єднатися під тиском загрози з боку радикалів. Німецькі ліберали вже не мали

змоги захищати об'єднану державу, оскільки проти цього виступали радикали. Старочехам потрібен був реальний успіх для того, щоби припинити критику з боку молодочехів. У 1890 році комітет, що об'єднував чехів та німців на чолі з Таффе, досяг нарешті реальної угоди, на яку так сподівався. Вони запропонували таке: провінції, де живе більш ніж одна національність, поділити в адміністративному відношенні на національні одиниці, а також надати кожній національній одиниці суди, адміністративні центри. Таким чином, 15 з 41 суддів, що засідали у Верховному Суді Богемії, не були зобов'язані знати чеську мову¹. Нації, невдоволені розподілом місць, могли створити додаткові бюрократичні посади. Така недосконала система могла працювати лише там, де нація забажала б мати окреме самоврядування. Таке вирішення справ задовольняло тирольських італійців: італійські райони були виокремлені і перебували в підпорядкуванні італомовної адміністрації, яка лише номінально підкорялася провінційній владі Іннсбрука. Італійці не переймалися долею Тироля, вони прагнули приєднатися до італійської національної держави і прийняли автономію *faute de mieux*. Вони жили на компактній території і не висували жодних претензій до Іннсбрука — столиці краю. Згодом вимога італійців — здобувати освіту рідною мовою в Інсбруцькому університеті — спричинила опір із боку німців², і в цій боротьбі німці здобули перемогу. Але італійці вважалися «історичним народом», чії культурні вимоги не могли заперечити навіть німці.

В Богемії компроміс 1890 року було відкинуто і чехами, і німцями. Останні не мали бажання конфліктувати з Прагою, хоча й зазіхали на німецькі землі. Тож вони наполягали на єдності Богемії, проте висновок з цього впливав такий: богемці повинні стати «толерованою» меншиною. Молодочехи також домагалися єдності Богемії, тобто вони вважали, що вся провінція має стати чеською. Зрештою, і чеські, і німецькі радикали ставали сильнішими у взаємній боротьбі і, напевно, втратили б підтримку народу, припинивши цю боротьбу. Політика очікування, яку проводив Таффе, виявилася успішною, але через інші причини. Він сподівався продемонструвати політичним лідерам безглуздість радикальної ідеології, натомість

¹ У цей час Верховний Суд у Лондоні складався з 21 судді. Верховний Суд Богемії був просто одним із багатьох органів судової влади провінцій. Така система надає ряд переваг, за які боролися всі національності, а також підсилює роль бюрократії, без якої неможливо обійтися.

² Натомість італійцям Тиролю запропонували освіту рідною мовою в університеті Трієста. Однак нікому не спадало на думку, що Трієст рано чи пізно теж стане об'єктом зазіхань італійських націоналістів.

ця ідеологія загрожувала знищити Таффе. Невелике невдоволення перетворилося таким чином на шалене протистояння.

Лідери райхсрату намагалися врятувати Таффе від самого себе. Їхнє примирення було свідченням не припинення національної ворожнечі, а навпаки, її загострення, і це виснажувало їхні сили. На виборах 1891 року Рігера оголосили зрадником, а його прибічників розгромили молодочехи. Німецькі ліберали, хоч номінально і виступали як опозиція, мушили проходити до парламенту завдяки зусиллям впливового уряду. Таффе розумів, що електорат поступово виходить із-під його контролю. Це підштовхнуло його до висновку, що націоналістів, які репрезентують буржуазію, можна нейтралізувати шляхом запровадження загального виборчого права.

Серед консерватистів XIX століття панувала доктрина, яка проголошувала націоналізм буржуазною течією, з котрою аристократія та народні маси не мали нічого спільного. Оскільки аристократія вже була нездатною утримувати урядову монополію, вона мала закликати народні маси виступити проти буржуазного націоналізму та лібералізму. Імперський заклик до народних низів не був безпрецедентним: подібна тактика принесла перемогу Радецькому у 1848 році. У 1871 році радикал напівсоціалістичної орієнтації Шефле переміг аристократа Гогенварта, оскільки зумів скерувати невдоволення мас проти мадярів та німців. У 1893 році інший соціальний економіст Штайнбах переміг Таффе, скориставшись тим, що народ був невдоволений інтелігенцією. Франц Йосиф намагався застосовувати таку тактику, керуючись простішими міркуваннями. Стурбований зростанням соціал-демократії в Австрії і не бажаючи розхитувати і без того нетривку систему репресивними методами, які Бісмарк полюбляв застосовувати у Німеччині, він сподівався, що загальне виборче право задовольнить австрійських робітників чи принаймні зменшить їхній революційний запал.

Таффе не мав своєї парламентської партії; він контролював лише групи, об'єднані спільними інтересами, «залізне коло» клерикалів, землевласників та поляків. Усі вони підтримували Таффе як імператорського міністра, і їхня підтримка була запорукою того, що він не чинитиме замаху на їхні привілеї та існування загалом. Запровадження загального виборчого права замість виборчої «системи чотирьох класів», що пропонував Таффе у 1893 році, загрожувало як йому самому, так і ліберальній опозиції: «залізному колові» пропонували вчинити самогубство і тим довести вірність цісареві, проте ця вірність була лише обороною їхньої власної позиції. Великі землевласники відчували страх перед селянським парламентом. Гогенварт, який уже забув про те, яким чином Шефле переграв

його на парламентських виборах, виступав проти «зміни політичної рівноваги шляхом переходу владних важелів від заможних до бідняків». Поляки в такій ситуації втрачали більшу частину своєї провінції, Галичини, що належала русинам. Лише дехто з клерикалів вірив, що церква зможе контролювати такі вибори, як це практикується в багатьох політичних системах. Найнадійнішою опорою Таффе були старочехи, які на виборах 1891 року просто розвіялися. Молодочехи, доля яких залежала від голосів буржуазії, були готові створити спільну партію навіть із німецькими ліберами для того, щоб спільно протистояти загрози.

Коаліція проти Таффе здобула підтримку її, найімовірніше, організував Кальнокі. Два роки після падіння Бісмарка були роками розквіту панування Габсбургів на Балканах. Англія та Австро-Угорщина трималися разом як найближчі союзники, але Англія не входила до відомого «Четверного союзу». Німеччина дотримувалася «нового курсу»: за характером антиросійський, він полягав у тому, що Німеччина пропонувала Австро-Угорщині безпосередню підтримку на Балканах. У 1889 році німецький кайзер Вільгельм II сказав Францові Йосифу: «День мобілізації Австро-Угорщини за будь-якого сценарію розвитку подій співпаде з днем мобілізації Німеччини». Плани Бісмарка знехтували. Наслідки цього були такими, які він і передбачав: Німеччина виявила бажання втрутитися до подій на Балканах, і центр ухвалення рішень пересувався з Берліна до Відня. Тверда позиція Кальнокі захиталася, оскільки Гладстон у липні 1892 року повернувся до уряду. Ліберальний уряд відмовився визнати середземноморські угоди і поставився до Австро-Угорщини з підозрою. Гладстон ніколи не зрікався поглядів, висловлених ним у 1880 році: «На карті немає жодного місця, про яке, вказавши туди пальцем, можна було б ствердити, що Австрія зробила тут щось корисне». Така позиція тільки підсилювала підозри лібералів та існуючу відчуженість. Відхід Англії від балканських справ змусив Кальнокі звернутися до Німеччини. Оскільки сам він не мав впливу на рішення британських властей щодо участі у війні, то сподівався вплинути на Німеччину, щоб та якимось чином спонукала Англію зайняти активнішу позицію. Однак якщо не вдасться переконати Англію, тоді Австро-Угорщина потребуватиме силової підтримки Німеччини на Балканському півострові.

Німецький уряд у цей час перебував у дивовижному, але нетривкому стані демократичної ейфорії. Капріві, що вважався послідовником Бісмарка, шукав опори серед німецьких прогресистів та соціалістів. Навіть те, що він допоміг Австро-Угорщині на Балканах, не стало перешкодою для його повернення до великонімецького

радикалізму 1848 року. Відень та Берлін не могли так просто «розлучитися», попри декларації про незалежність, підписані обома країнами. У 1848 році падіння Меттерніха похитнуло прусську монархію. У 60-х роках паннімецькі настрої Шмерлінґа змусили Бісмарка стати німецьким націоналістом. У 1879 році його розрив з націонал-лібералами підготував шлях для Таффе. Тепер, за Капріві, дружні стосунки між берлінським урядом та демократичними партіями створили умови, неможливі для виживання Таффе як віденського політика. Кальнокі не міг розраховувати на німецьку підтримку, якби австрійський уряд залишився відверто консервативним, клерикальним і антинімецьким. До того ж, Капріві був єдиним міністром Німеччини від 1848 року, який підтримував дружні стосунки з поляками. Цей факт свідчив не на користь Таффе. Кальнокі зовсім не цікавила проблема німецьких австрійців, він був занадто заклопотаний пошуком союзників для Німеччини. Оскільки Капріві так наполегливо домагався підтримки радикалів, то Кальнокі теж почав проводити таку роботу у Німеччині. Зрештою, це була гра, в якій йому нічого було втрачати, оскільки, як це передбачав ще Бісмарк, німецький радикалізм, котрий ще не встиг стати великонімецьким, сприятиме Відню більше, ніж Берліну. Кальнокі, для забезпечення зовнішньополітичної підтримки, потрібен був все-таки ліберальний австрійський уряд, бодай уявно конституційний, а також прихильність німців та поляків. Утім, можливо, він не заперечував і проти того, щоб скинути австрійського прем'єр-міністра і продемонструвати в такий спосіб свою вагомість як найвищої після канцлера посадової особи.

Остаточного удару Таффе було завдано Францом Йосифом, бо в кінцевому підсумку він залежав від імператора, а не від «залізного кола». Франц Йосиф часто проводив суперечливу політику. Найбільше клопотів, на його думку, завдавали німці. Вони виступали в ролі головних опонентів, і імператора завжди обурювали спроби німців зазіхнути на монарші прерогативи. Однак він сам був німцем, представником династії, що панувала в Німеччині кілька століть. Спогадом, яким Франц Йосиф найбільше пишався, була зустріч князів у Франкфурті в 1863 році, а поразку 1866 року він згадував як найбільшу ганьбу. Імператор був пересічною особистістю, що, власне, і перетворило його на німецького *Biederkeit* (простодушну щиру людину), сутність якого Шніцлер визначив як поєднання дурості та хитрості. Свою німецьку пихатість він продемонстрував кількома характерними висловами, що випадково злетіли з його уст. Коли Францові Йосифу вперше запропонували звернутися до хорватів і запропонувати свою кандидатуру на хорватський престол,

він здивовано вигукнув: «Але ж я німецький князь!» А слова, бездумно кинуті на вітер під час подорожі до Чехії у 1866 році, звісно ж, не зблизили імператора з чехами: «Прага з вигляду є цілком німецькою», — мовив він, вважаючи, що говорить чехам комплімент. Франц Йосиф був радий бачити німецьких лібералів за межами уряду, радість його зростала ще й тому, що Таффе не міг впливати на них у стінах райхсрату. Однак імператора непокоїло те, що запровадження загального виборчого права знищить їх остаточно. Відмова молодочехів від угоди 1890 року означала загрозу як німцям, так і монархові.

У Франца Йосифа справи склалися не найкращим чином. Коаліція німецьких лібералів, поляків, молодочехів і великих землевласників створювалася тільки для того, аби не допустити впровадження загального виборчого права. Якщо б ця коаліція здобула перемогу, вона налаштувала б проти імператора «парламентський» уряд. Таффе намагався зробити все можливе, щоб не допустити формування такого уряду. В цьому він вбачав сенс свого існування. Але він нічого не міг зробити. Франц Йосиф мусив зосередити зусилля на пошуках інших засобів, коли зіткнувся з вимогами «історичних націй»: він почав погрожувати, що в разі зазіхань на його монаршу владу він звернеться за підтримкою до народу. Якщо парламентські лідери спробують налаштувати проти нього уряд, міркував імператор, він підтримає Таффе і сприятиме загальному виборчому праву; коли ж вони увійдуть до складу уряду на його умовах, то «виборча геометрія» залишиться незмінною. Але цим лідерам уже не потрібна була влада, вони бажали тільки одного — збереження привілеїв свого класу та своєї нації. Без зайвих запитань вони погодилися на умови імператора. Таффе було знято з посади у листопаді 1893 року. Коаліційний уряд, що став більш парламентським, і надалі існував, як колись уряд Таффе, повністю схилиючись перед волею імператора. Народу залишилися лише ілюзорні сподівання на рівність із вищими класами в далекій перспективі. Як це завжди траплялося, усі шляхетні пропозиції, що стосувалися поліпшення становища народу, були звичайними тактичними прийомами династії, яка прагнула тільки одного — втримати владу. Таффе подарував Австрії спокій на чотирнадцять років. Проте цим подарунком належно не скористалися. Востаннє династія та райхсрат отримали нову можливість, яка у випадку її реалізації добряче струснула б конституційну Австрію. Мине кілька років, і всі жалкуватимуть за спокійними часами «залізного кола» та політики «руху навмання», яку проводив Таффе.

Розділ 14.

РОКИ БЕЗЛАДДЯ: ВІД ТАФФЕ ДО БАДЕНІ
(1893-1897 роки)

Падіння Таффе породило невизначеність в австрійській політиці. Його система чудово пасувала до австрійських обставин, а тепер, після його відставки, ніхто не міг сказати, що буде далі. Парламентські групи, що звикли перед укладенням чергової угоди погрожувати Таффе, нарешті здійснили свої погрози. Імператор звільнив Таффе, не з'ясовуючи жодних причин і не маючи найменшого уявлення, хто б міг його замінити. Новий імператорський міністр (*Kaiserminister*) був приречений на те, щоб продовжувати політику Таффе, але цей міністр не мав тієї спритності, що була властива його попередникові. Імператорові не імпонувала інша політика, але опозиції було байдуже, її цікавило лише одне – якнайшвидше усунути Таффе від владних важелів. Саме ця мета і згуртовувала опозицію. Франц Йосиф, який фактично і був винуватцем відставки Таффе, перекладав усю відповідальність на райхсрат. Він міркував: оскільки райхсрат відмовився толерувати імператорський уряд, він натомість отримував псевдопарламентський кабінет, і не відомо, чи було це на краще.

Цікаво, що перебіг подій від 1893 по 1897 рік, як це не парадоксально, є повтором подій 1848 і 1849 років. Таффе був просто цинічним та примітивним Меттерніхом, повністю залежачи від ласки імператора, він зберігав імператорську владу шляхом балансування між національностями та класами. У листопаді 1893 року Таффе втратив підтримку імператора, політичну інтригу толерував двір, так само, як він заохочував «імператорську революцію» 13 березня 1848 року. Після відставки Таффе, як і після відставки Меттерніха, династія розгубилася і перекинула свої проблеми на підданих, ніби вони спричинили увесь цей клопіт. Зрештою, втрачаючи терпіння, вона і тоді, і тепер зверталася до людей, які найкращою політикою вважали насильство. У першому випадку на Шварценберга, у другому — на Бадені покладалися місія врятувати імперію та рішучими діями відновити порядок. Але це зовсім не тотожні випадки, оскільки події 1848 року були реальністю, а події 1893 та 1897 років – виставою, яку наперед спланували підібрані актори, котрі і не підозрювали, що відбувається насправді. За пустими фразами та

нікчемними людьми виднілося реальне тло: конституційна Австрія гинула в театрі парламенту, і це визначальним чином вплинуло на долі мільйонів людей у Центральній Європі та поза її межами.

Після Таффе до влади прийшов урядовий кабінет, що проголосив себе парламентським. Він складався з партійних лідерів і тому теоретично мав право називатися конституційним. Але насправді партії ніколи не ухвалювали конституції і не могли знайти підстав для спільних домовленостей. Кожна партія залишалася «групою за інтересами», яка свої особисті справи вважала пріоритетними і домагалася їх вирішення від міністрів, що змінювали одне одного мало не щодня, а потім голосували в складі урядової більшості з загальних питань. Між партіями не було нічого спільного: їх не об'єднувала ані лояльність до імперії, ані спільна позиція. Вони не спромоглися навіть на те, щоб узгодити опозиційну тактику. Поляки та великі землевласники засідали в райхсраті тільки для того, щоб мати гарантію недоторканності своїх привілеїв стосовно володіння Галичиною та великими маєтками. Німці, котрі були лібералами лише на словах, захищали винятково позиції німецької «державної нації». Молодочехи хотіли навмисне спровокувати зростання всіляких труднощів, поки єдність Богемії не буде визнана на чеських умовах. Жоден справжній уряд не міг би існувати, узгоджуючи настільки відмінні інтереси та безвідповідальні вимоги. Такий стан справ був характерною рисою австрійського конституціоналізму. Усе це заслуговує лише на одну назву – фарс: продажність партій була перенесена з парламенту до уряду. Партійні лідери увійшли до урядової «коаліції» і там продовжили зводити рахунки одне з одним, постійно погрожуючи відставкою та передачею свого голосу опозиції. Кожен дбав лише про себе. Жодних спроб виробити єдину програму чи вирішити ті питання, котрі так і не зміг розв'язати Таффе, не було. Політичний аукціон часів Таффе тривав, та вже не було аукціоніста, й торговці змагалися за те, щоб зайняти порожнє місце, звільнене невдахою-аукціонером Таффе. Уряд припинив свою діяльність, і, як і напередодні революції, його місце зайняла адміністрація. Слабкість та збентеження розглядалися державою як розкіш, якої вона не могла собі дозволити, тому намагалася утримувати порядок через посилення бюрократичної системи. В останні двадцять років Австрія як держава вижила лише як розгалужена бюрократична система. Бюрократія робила все, щоб продовжити існування держави після того, як політичне життя в ній завмерло. Те, що відбувалося з Австрією на початку ХХ століття, бентежило сучасників. Важко вірилося, що велике, міцне дерево є мертвим тільки тому, що на ньому вже не росте листя.

Протягом двох років при владі перебував псевдоконституційний уряд. Ці два роки були наповнені безглуздими протиріччями; купівля та продаж голосів для урядової коаліції стали звичним явищем. Усі спірні питання мав вирішити один із політичних диспутів. На цьому вирішальному диспуті йшлося про початкову школу в Цельє. Порушення цієї проблеми викрило усі хвороби Австрії і всі хащі національних суперечностей. Провінція Штирія, де знаходилося Цельє, була заселена в основному німцями. На півдні торговельні міста були німецькими, а села – словенськими. Оскільки міграція населення з сільської місцевості у міста зростала, вони теж поступово набували словенського характеру. Словенці почали вимагати від міст задоволення своїх культурних вимог, зокрема, щоб у державних початкових школах навчальний процес відбувався як німецькою, так і словенською мовою. Усі ці вимоги сейм Штирії сердито відкинув, але це й не дивно, оскільки його контролювали здебільшого німці. Тому словенці вирішили провести свої вимоги через райхсрат, де їх підтримували чехи. 1888 року Таффе запровадив словенські класи у початкових школах Марібора — найбільшого міста південної Штирії. Це заохотило словенців вимагати словенських класів у початковій школі Цельє — невеличкому містечку, де перевага німців була доволі нетривкою. Втім, це містечко збудило цілий вир пристрастей, чого не міг збурити Марібор. Він був ще справді німецьким і залишався таким навіть тоді, коли б словенські діти здобували освіту рідною мовою. Однак коли б словенці здобували середню освіту рідною мовою в Цельє, німецька мова втратила б позиції мови культури, і німцям довелося б змиритися з втратою цього міста. Подібна боротьба тривала в численних селах та містечках Богемії між ворогуючими шкільними громадами чехів та німців. Цельє довелося стати містом, де зіткнулися інтереси німців та словенців Штирії, і таким чином воно стало символом конфлікту між слов'янами та німцями на теренах імперії.

Таффе купив словенські голоси, яких бракувало для ухвалення бюджету 1888-1889 років, обіцянкою запровадити словенські класи в Цельє. З дивовижною спритністю він ухилився від виконання обіцяного, і, коли Таффе відправляли у відставку, класи в початкових школах Цельє були ще німецькомовними. Потім до влади прийшов коаліційний уряд, який дістав підтримку більшості тим, що роздав купу обіцянок. Серед них була обіцянка, яку словенці отримали ще 1888 року. Коли уряд нарешті взявся за втілення обіцяного, проблематичність виконання словенських вимог стала очевидною. В разі їх запровадження, німці, і не лише представники Штирії, а й цілий німецький блок, покинув би лави проурядової коаліції. Коли б

обіцянки не було дотримано, з цієї коаліції вийшли б словенці, а за ними і чехи. Тож питання Цельє відіграло вирішальну роль в австрійській політиці упродовж 1894 року. Німці відмовилися «покинути напризволяще піонерів німецької культури на півдні», словенці, своєю чергою, не могли вдовольнитися пропозицією уряду дозволити відкриття початкової школи тільки у Словенії, бо вони хотіли цього і в інших містах, де німці не мали під ногами твердого опертя. Компроміс був неможливий. У червні 1895 року уряд провів через райхсрат вимогу словенців щодо початкової школи в Цельє. Німці у відповідь вийшли зі складу уряду, і парламентська коаліція розпалася. Так закінчилася остання спроба конституційного правління в Австрії. З цього часу Австрією керували імператорські представники. Дехто з них толерантно ставився до парламенту, але більшість відчувала зневагу.

Конституційна Австрія занепадала та гинула через безвідповідальність своїх політичних провідників. Більшість з них погоджувалася з необхідністю мати сильну імперію, і навряд чи можна було знайти когось, окрім німецьких екстремістів, хто хотів її загибелі, проте, не вірячи у власні сили, вони ніколи не вважали, що доля імперії залежить від них. Згадані провідники успадкували від попередніх поколінь політиків довіру до «влади», але втратили її, коли самі раптом стали міністрами, тобто «владою». Бути міністром, гадали вони, треба лише для того, щоб забезпечити сильну позицію для відстоювання власних інтересів. До того ж, Австрія заплуталася в трьох конституційних системах: Жовтневому дипломі, Лютневому патенті та «конституційних законах» 1867 року, які, нагромадившись одна на одну, породили нерозв'язні суперечності. Адміністративна автономія провінцій зростала з року в рік. Але її використали зовсім не так, як це планували феодалні патрони, які докладали всіх зусиль для того, щоб локалізувати національні проблеми в межах провінцій і не пустити їх на ширші терени. Але натомість центральна влада заохочувала національні групи переносити свої чвари до парламенту, щоб у такий спосіб вони її визнавали. Це стало наслідком того, що держава визнала інтереси національних груп у провінціях. Як і завжди, Габсбурзька держава пішла на це коштом власного ж розшматування. Німецька меншина Цельє закликала усіх німців Штирії до солідарності. Вони заручилися підтримкою богемських, віденських і навіть буковинських німців. Словенська більшість у Цельє в протистоянні з німецькою більшістю усієї Штирії просила допомоги у словенців Карніоли. Останні заручилися підтримкою чехів та русинських представників по той бік Карпат. Райхсрат забув про свої функції, перетворився на асамблею конфліктуючих національних груп і вже мало нагадував імперську

раду. Навіть великі землевласники, що вдавали австрійців, ототожнювали Австрію з великими маєтками. Безвідповідальність політичних лідерів захотила, навіть змусила імператора утримувати реальну владу в своїх руках. Їх могло привести до тями тільки одне – відчуття відповідальності. Національні конфлікти, що підточували Австрію, були свідченням загальної віри у те, що Австрія вічна. З року в рік імператор дедалі більше переконувався, що ділитися владою з безвідповідальними політиками не можна. Так само з року в рік політики потроху відмовлялися від частки своїх владних повноважень, поступово забуваючи, що таке відповідальність.

З іншого боку, австрійська держава постраждала від власної сили: сфера її активності ніколи не звужувалася протягом успішного періоду *laissez-faire*, тому щілини для розмноження національних конфліктів збільшилися. В Австрії не існувало приватних шкіл чи лікарень, незалежних університетів, держава у своєму неосяжному патерналізмі контролювала все: від ветеринарної служби до інспектування будинків. Посада кожного шкільного вчителя, кожного лікаря чи податківця була сигналом для національної боротьби. Приватна промисловість зверталася до держави з проханням звільнити її від тарифів та надати субсидії. В кожній країні існують «колоди, що самі котяться», націоналізм став ще одним важелем пересування цих колод¹. Німецька промисловість вимагала державної протекції з метою зберегти своє привілейоване становище. Чеська промисловість цього вимагала, щоб надолужити нерівноправність у минулому. Перше покоління національних суперників мало університетську освіту і боролось за посади на найвищому професійному рівні: вони змагалися лише за кілька сотень державних посад. Наступне покоління мало загальну початкову освіту і боролось за звичайну працю, яку надавала держава в кожному селі. Наприкінці століття в національні конфлікти були вже занурені широкі маси населення.

Для освіченої людини, що бажала зробити кар'єру, державна служба мала пріоритетне значення. Проте це не стосувалося журналістського і певною мірою юридичного фаху. Ці дві незалежні від держави професії найбільше залежали від націоналізму. Вони ініціювали національну боротьбу і жили нею. Обидві були винятково міськими професіями, а за часів старої Австрії німецькими настільки, що в Угорщині, якій бракувало освічених німців, їхнє місце мусили

¹ Автор використовує метафору «колод, що самі котяться». Мається на увазі така політика держави, коли вона намагається контролювати суспільство так, ніби без цього повсюдного і повсякчасного втручання держави суспільство не може існувати. Штовхати колоди, що самі котяться, – безглуздо. (Прим. перекл.)

зайняти євреї. Націоналізм вдерся в життя людей тоді, коли грамотні селяни забажали читати газети, і, коли в житті їх спіткала несправедливість, вони зверталися в пошуках правди до закону. До епохи національного пробудження честолобний словенець, що хотів стати журналістом, міг себе реалізувати лише у місцевій німецькій газеті, де він зазнавав дискримінації з боку своїх німецьких колег. Відтоді, як селяни та некваліфіковані робітники навчилися читати, їх стала задовольняти й другорядна словенська газета. Навіть колишні німці могли зробити кар'єру словенських письменників. Тому не дивно, що словенський лідер в Каринтії протягом життя одного покоління і навіть більше носив явно німецьке ім'я, а італійський лідер – словенське. Усі вони чимдуж дерлися вгору і заслуговували більше оплесків, ніж заслужили б у тому разі, коли б лишилися зі своїм народом. Націоналізм приніс багатство чи принаймні славу і юристам. Напівписьменний румунський селянин волів довірити хід судового процесу поганому юристу, що розмовляв румунською, ніж добре вишколеному юристу, до якого йому довелося б звертатися німецькою. Національний адвокат був осердям національного руху у кожному містечку: він єдиний міг дати своєму народові пораду і знайти суд, у який він міг би звернутися зі своєю справою.

Більшість професіоналів відзначалася сумнінністю та працелюбністю. Націоналізм відіграв роль притулку для невдоволених: фабриканта, що втратив прибутки, університетського студента, який провалився на іспитах, невмілого хірурга. Багато хто нарікав на життя, тому й піддався чарам націоналістичної ідеології. Промислові та сільськогосподарські робітники, але не багаті селяни, наприкінці XIX століття перебували біля «підніжжя» націоналізму. Вони поки що зберігали довіру до «влади», хоча й з більшим сумнівом, ніж за часів Радецького. Австрія ставала індустріальною країною: важка промисловість відсувала на другий план розвиток традиційних ремесел Богемії, а сталеварні заводи було встановлено в міжгір'ях Каринтії та Штирії. Фабрики почали символізувати смерть традиції та поваги. Селянин кланявся своєму панові і вважав імператора найбільшим паном, недосяжним у своїй величі. Попри зусилля Кудліха, 1848 року селянин, як і раніше, залишався «власністю». Фабрикант не гнув шию ні перед ким. Робітник, хоч і скидав капелюха перед працедавцем, не був його власністю і мав змогу організувати профспілку для приборкання свавілля фабриканта. Міста і села були невибагливими, повсюдно відчувався брак поваги. Австрійські народні маси вже не були несвідомими австрійцями, але вони не були ще й свідомо націоналістичними, але, можливо, вони пристали б на бік Австрії, коли б та могла запропонувати їм щось принадне.

Традиційними «австрійськими» класами були територіальна знать і чиновництво — вороги, що нарешті замирилися. І перші, і другі за становищем та світоглядом стояли далеко від народу. Знать розглядала австрійський народ як власне селянство, яке мало лише один обов'язок — забезпечувати розкішне життя аристократам. Чиновники сприймали народ тільки як об'єкт реалізації влади, а питання про австрійський дух народу їх цікавило не більше, ніж дух власних столів. Крім того, «австрійські» класи єднала лояльність до імператора, і вся їхня енергія спрямовувалася на боротьбу проти лібералізму, що розцінювався як загроза цісарському абсолютизму. Сам Франц Йосиф не вагався у виборі політичних засобів. Найкращим із них він вважав політику маневрування між національностями і навіть заохочував суперництво. Він ставив перед собою одну мету: не допустити втручання війська чи іноземних сил, бо тоді про лібералізм годі було думати. Врешті-решт у дев'яностих роках стало зрозуміло, що треба зробити для перемоги над лібералізмом: аби не допустити переходу Габсбурзького війська під парламентський контроль, буржуазію було втягнуто в національну боротьбу, і ця боротьба тепер загрожувала існуванню австрійської держави та її війська. Знать була відданою верховному головнокомандувачу, у війську якого служила на офіцерських посадах; чиновники були відданими, бо збирали податки на утримання війська; неписьменні селяни віддано служили йому як прості вояки. Але подібних почуттів не було у промислової буржуазії, інтелігенції, робітників та селян, що мали початкову освіту.

Франц Йосиф був безідейним імператором. У цьому полягала його сила, це часто давало змогу вижити. Однак до кінця XIX століття саме ідеї творили та зберігали державу. Оскільки Габсбурзька монархія не могла перетворитися на національну державу, як це зробила династія Гогенцоллернів, «австрійську ідею» треба було винайти. Втім, завдання стояло, але до його практичної реалізації так ніколи і не доходило. Династія трималася лише на одній традиційній ідеї, попри те, що Йосиф II її відкинув, — це союз із Католицькою Церквою. Контрреформація врятувала Габсбурзьку династію від передчасної загибелі, тому Австрія зберігала вірність універсалістським цінностям папства. Франц Йосиф вчасно скористався зі своїх абсолютистських повноважень для того, щоб скасувати рішення Йосифа II і відновити союзницькі взаємини з Католицькою Церквою. Він покладав надії, що Церква стане союзником у боротьбі проти лібералізму. Тому Таффе пішов на відновлення цього союзу після антиклерикальної політики, яку здійснював попередній буржуазний уряд. Проте союз виявився недосконалим. Князі Церкви були «австрійцями», і німецькі сільські священники могли налаштувати

своїх селян проти ліберального Відня. Однак Церква не могла дозволити собі відчужувати від себе інші народи, особливо зважаючи на той факт, що православна та уніатська церкви були національними. Церква існувала до того, як з'явилися Габсбурги, і нікуди б не зникла, коли б раптом їх не стало. Тому, хоч вона і сприяла династії, мусила дедалі більше замислюватися про власне майбутнє.

Так чи інакше, «австрійська ідея» в її останній версії, ідея, що пережила династію та імперію, була продуктом Римо-Католицької Церкви. Християнсько-соціальна партія, організована Люегером, була першою реальною спробою Церкви виступити разом із народними масами. Ця партія була демократичнішою та демагогічнішою, ніж її головна німецька копія. Християнський соціалізм звертався до традиційної релігійності селянина, обіцяючи водночас свободу від поміщика. Більше того, незважаючи на ворожість селян до міста, він намагався втягти їх у союз із крамарями та ремісниками, яких обурювало зростання великої промисловості. По суті, християнсько-соціальна партія ставала австрійським різновидом радикальної партії, що діяла у Франції (чи навіть аналогом радикалізму Ллойд Джорджа в Англії). Її відмінність полягала в тому, що вона співпрацювала з Церквою, замість того, щоб боротися проти неї. Партія поставила за мету захищати «маленьку людину» від компаній та профспілок, від банків та великих універмагів, а також від великих маєтків та механізованого хліборобства. Вона намагалася спрямувати народний запал, що постійно зростав та політизувався, у безпечне для Церкви русло. Політичні емоції Церква дозволяла вихлюпувати в антиліберальних, антиюдейських, антимарксистських та антикапіталістичних акціях. Лідери цього руху точно знали, чого хочуть: хоч вони й апелювали до низьких пристрастей, особливо до антисемітизму, але робили це з упевненістю, що завжди зможуть контролювати пристрасті. Люегер заявив так: «Я вирішую, хто є євреєм», захищаючи того єврея, який тримався осторонь від ліберальних та марксистських ідей. Пізніший лідер Зайпель висловився про свій партійний антисемітизм так: «Він існує для низів». Цей діяч не мав навіть найменшого уявлення про те, що низи одного разу можуть вбити його наступника. Християнський соціалізм — це спроба торкнутися дьогтю і лишитися чистим. Як партія «маленької людини», вона була імперською «за призначенням»; ті, що її підтримували, усвідомлювали цінність традиції ерцгерцога. Традиційно налаштовані австрійці спочатку були шоковані демагогією християнсько-соціальної партії.

У дев'яностих роках, коли здіймалася національна буря, в Австрії утвердився інший великий універсалістський рух, що приніс неочікувану підтримку універсалістській імперії та її династії. 1889 року

Віктор Адлер об'єднав розпорошених марксистів Австрії в австрійську соціал-демократичну партію. Цього ж року було створено II Інтернаціонал, і марксизм помандрував зовсім не в тому напрямку, який планувався його засновником. Політична стратегія Маркса відштовхувалася від поразки 1848 року. Володіючи гострим проникливим розумом, він бачив, що німецькі ліберали не мали бажання брати на себе відповідальність урядування. Це небажання він пояснював страхом перед можливістю втрати власності, вірячи, що робітничий клас, який не має власності, буде вільний від такого страху і забажає перебрати владу. Маркса можна розглядати як першого та останнього революціонера. Він не проповідував революцію для того, щоб досягти соціалізму, він став соціалістом для того, щоб досягти революції. Хоч Маркс і визнавав, що соціалістична партія повинна завоювати довіру мас, допомагаючи їм виборювати платню та кращі умови праці, але метою партії проголосив пошук моменту, коли соціалісти зможуть прийти до влади і нав'язати старому суспільству вирішальний бій. Німецькі соціал-демократи, що сформували найбільшу «марксистську» партію у світі, незабаром відклали план захоплення влади на невизначене майбутнє. Австрійські соціал-демократи орієнтувалися на німецький взірець. Хоч вони й засуджували за це лібералів, але самі ж таки ухилилися від відповідальності і залишили династію розв'язувати проблеми, з котрими не могли впоратися самі. Як і християнські соціалісти, що полюбили розводити демагогію, соціал-демократи були революціонерами тільки на словах.

Марксистський соціалізм був у теорії вченням універсалістським: він проповідував єдність робітничих класів, котрі не визнавали Батьківщини і уявляли соціалістичну Європу без міждержавних війн та національної ворожнечі. Для нього, як і для традиційних правлячих класів, націоналізм був породженням буржуазії. Національні конфлікти марксизм розглядав як засіб капіталістів, які намагалися використати державну владу проти іноземних конкурентів. Націоналізм нібито був потрібен буржуазії ще й для того, щоб відвернути увагу робітничого класу від боротьби зі справжнім ворогом. Маркс перебував у полоні революційної психології 1848 року: він визнавав лише вимоги історичних національностей. Історичними вважалися революційні народи німців, поляків, італійців та мадярів¹.

¹ Але навіть вимоги «історичних» народів, окрім німців, сприймалися з застереженням. Італія «завжди перебуватиме під визначальним впливом Німеччини». Сподівання Угорщини на допомогу справдилися, чого Відень так і не дочекався у жовтні 1849 року. Відновлення Польщі вимагалось для того, щоб спровокувати революційну війну з Росією, яку Маркс вважав необхідною умовою об'єднання

Слов'янський націоналізм він розтлумачував як реакційне ошуканство і вельми схвально сприймав твердження поляків про те, що русини Галичини «винайдені» Габсбургами як зброя проти революційних поляків. Маркс поділяв думку Енгельса, що чеський та хорватський рухи в 1848 році мали суто династичний і феодалний характер і що слов'янські народи Австрії, «яким бракувало первинних умов національного існування», були приречені на поглинення революційною соціалістичною Німеччиною. Російська інтервенція в Угорщину 1848 року підтверджувала слухніть його ототожнення слов'ян із реакцією. В шістдесятих роках панславіст Бакунін кинув виклик марксизмові і зрештою вирвав з-під впливу Маркса I Інтернаціонал. Після цього ворожість Маркса до слов'ян зміцнилася ще більше. Ця ненависть привела Маркса та Енгельса на дивні стежки. Займаючи фанатично антиросійську позицію, вони самі себе переконали у тому, що Турецька імперія була ідеальною державою, яка могла б крокувати до соціалізму без проміжного періоду капіталістичного розвитку. Вони викрили плани Гладстона стосовно балканських народів як шахрайство англійських капіталістів і навіть підтримали Дізраелі як борця за свободу та соціалізм проти царизму. Отже, соціалістична Європа, якою мавив Маркс, виявилася німецькою Європою, в якій мадяри, турки і, можливо, поляки могли розглядатися як партнери.

Цей погляд підтримували німецькі ліберали та, що теж важливо, Габсбурзька монархія в її чинній дуалістичній формі. Мадьярам, полякам, боснійським туркам вона теж імпонувала, бо усі вони мали частку привілеїв «державної нації». Оскільки промисловість була найрозвинутішою в німецьких районах, перші соціал-демократичні лідери в Австрії були німцями і навряд чи визнавали факт існування національної проблеми. Поки що вона відігравала роль гасла, з яким некваліфіковані робітники, чехи або словенці, протистояли німецьким профспілкам, котрі вважали їх штрейкбрехерами. Більше того, оскільки марксизм не мав власної соціалістичної теорії міжнародної торгівлі, австрійські соціал-демократи розглядали Габсбурзьку монархію з наївним кобденізмом і вітали її як «зону вільної торгівлі». Зрештою, амбітний секретаріат профспілки волів бачити своїх членів у Львові та Триєсті, від Карпат до Альп, ніж обмежуватися одним Віднем і кількома сусідніми містами. Оскільки

Німеччини. Однак у разі виникнення революції в Росії Маркс та Енгельс пропонували розділити Польщу між Росією та Німеччиною. 23 травня 1851 року Енгельс написав: «Якщо в росіян відбудуться належні зрушення, треба укласти з ними союз і тиснути на Польщу, щоб та відійшла з дороги та пропустила Росію».

Габсбурзька імперія принесла процвітання великим віденським капіталістам, це автоматично призвело до поліпшення життя робітників Відня, які працювали на цих капіталістів. Тож провідний соціалістичний письменник, що писав на національну тематику, Карл Реннер засуджував тих, хто симпатизував Угорщині з її вимогами повної незалежності, бо «угорський ринок є незрівнянно важливіший для австрійського капіталу, ніж марокканський ринок для Німеччини». Німецькі соціал-демократи принаймні чинили опір імперіалістичним планам Німеччини в Марокко. Натомість австрійські соціал-демократи підтримували віденський економічний імперіалізм під час першої німецької війни: «Занепад німецької промисловості міг би спричинити занепад німецького робітничого класу». Пізніше британський секретар профспілки, який став міністром закордонних справ, захищав британські імперські володіння в Східному Середземномор'ї та Перській затоці. Втрата Британією цих володінь негативно позначилася б на матеріальному становищі британських робітників. Якщо робітник домагався своєї частки в нагробованій здобичі свого господаря, то він міг розраховувати також і на те, що може зазнати збитків та розорення разом зі своїм господарем.

Однак поки що соціал-демократичні політики підтримували єдність Габсбурзької імперії і таким чином заперечували національні вимоги народних мас; вони боролися за національну свободу лише для себе. Маркс сподівався, що лідери робітничого класу збережуть пролетарський світогляд, насправді ж робітник та чиновник профспілки, по суті, були такими самими буржуазними інтелектуалами, як учитель чи службовець. Соціалістичні лідери мали певний освітній рівень та інтелектуальні здібності. Але вони були такі ж відірвані від виробництва, як і сам Карл Маркс, і тому, подібно до інших представників свого класу, не могли не піддатися впливу націоналістичних ідей. Коли робітники ненімецьких національностей почали створювати свої організації, вони висунули своїх лідерів – речників, які мали такий самий рівень національної свідомості, як і їхні колеги-інтелектуали. В результаті австрійські соціалісти поділили профспілки і навіть свою партію на національні секції, яких, крім назви, ніщо більше не поєднувало. При розподілі посад у партії та профспілках застосовувалися суто національні критерії, але соціал-демократи заперечували ці критерії як загальноприйнятні. Соціалісти інших національностей, звичайно, зважали на німецьке забарвлення марксизму, який вони сповідували, і в цьому розумінні австрійська соціал-демократія розширила «австрійську ідею». Партія була найпотужнішою у Відні, і столиця

забезпечувала її мислителями та письменниками. Вони поєднували в суто віденський спосіб сміливі аргументи та покірні висновки; використовували революційні гасла, щоб поширити на території всієї імперії погляди віденських робітників, які жили за законом великих «австрійських» землевласників та капіталістів.

І християнський соціалізм, і соціал-демократія в дев'яності роки мали вигляд підривних сил. Проте поразка урядової коаліції 1895 року змусила Франца Йосифа відмовитися від політичної системи, в якій він працював дотепер – чи то в ліберальній, чи то в консервативній формі з 1867 року. Партії не змогли сформувати уряд, тому не було з ким торгуватися. Єдиним виходом з цього становища здавався пошук сильної людини, рятівника, який би був здатен підкоряти своїм авторитетом. Новим рятівником і, як це пізніше з'ясувалося, останнім мав стати Бадені, губернатор Галичини, на якого покладалися великі надії. Бадені, як справжній поляк, умів робити все. Він був шляхетним та вірним слугою імператора і водночас ліберальним, поміркованим антиклерикалом. Як і всі поляки, Бадені мав нахил до централізму. Проявивши себе активним, успішним губернатором, він здобув славу людини з цілком сучасним рівнем політичної культури. Спритність, з якою новий прем'єр-міністр взявся за вирішення проблеми загального виборчого права, збила з пантелику парламентських політиків. Нарешті, прийнявши закон, Бадені запевнив усіх, що він нікому не завдасть шкоди. У 1896 році п'ятикласова система виборчих округів витіснила існуючу «куріальну» систему, і відтепер сімдесят два депутати мали обиратися на основі загального виборчого права. З аристократичною легковажністю Бадені гадав, що демократичні депутати будуть задоволені і тим, що постійно перебуватимуть у меншості.

У будь-якому випадку для Бадені це було лише розвагою. Як багато хто до і після нього, він був переконаний, що йому вдасться залагодити конфлікт між чехами та німцями. Безпосередньо Бадені найбільше переймався досягненням компромісу з Угорщиною. Прем'єр сподівався на допомогу в цій справі «ліберального» блоку поляків, німців та примирених із ними чехів. Поза тим, він прагнув відродити австрійську міць і водночас нав'язував нові умови угоди з Угорщиною. Події, що відбувалися за кордоном, раптом розв'язали Бадені руки. Австро-Угорщина вже не була панівною силою в Європі з усіма позитивними та негативними наслідками, що з цього випливали. Звернення Кальнокі до ліберальних почувань німців у 1893 році залишилося без відповіді. Капріві до 1894 року став обачнішим; він не пропонував німецької підтримки проти Франції, про що постійно мріяв Кальнокі, щоб схилити Англію до участі в акції на Близькому

Сході. Натомість Капріві, заклопотаний зовсім іншим, відтіснив Англію від центральних ролей у змаганні за Долину Ніла. Восени 1894 року Капріві покинув кабінет. Новий німецький канцлер Гогенлоге повернувся до консервативної політики Бісмарка, намагаючись відновити дружні стосунки з Росією. Він припинив тактику сприяння полякам. Закордонна політика Кальнокі та австрійська коаліція втратили підтримку Німеччини. Кальнокі вважав, що його шанс повернутися залежить від того, чи повернуться Солсбері до складу англійського кабінету 1895 року. Британський флот останнім часом готувався увійти до Протоки. Але така політика була позбавлена реальних підстав. Це було технічно неможливо зробити, оскільки існував франко-російський союз, до того ж, на заваді стояла вчинена турками різанина вірменів. На кінець 1895 року Англія фактично відмовилася захищати Турецьку імперію. Австро-Угорщина залишилася сам на сам, втративши свого останнього, хоч і слабого союзника, коли Італія, на своє нещастя, вдерлася до Абіссинії. Кальнокі у розпачі кинувся шукати ласки Ватикану, що розглядався ним як єдина надія проти франко-російського союзу. Щоб догодити Ватиканові, він спробував втрутитися в угорську політику, протидіючи антиклерикалізмові, який пізніше став слугувати прикриттям мадярського шовінізму. Проте Кальнокі під тиском угорського протесту мусив піти з уряду. Ізоляція та наближення катастрофи в Нівденній Європі була тим спадком, який дістався наступникові Кальнокі – Голуховському. Здавалося, Росія має намір окупувати Босфор. Ні Німеччина, ні Англія не могли допомогти Австро-Угорщині перешкодити планам Росії. Раптом наприкінці 1896 року небезпека зникла. Франція наклала вето на дальше просування Росії. Але Росія була надто заклопотаною далекосхідними проблемами, де її вабили принади, легше доступні та більші за масштабами.

Таким чином, 1897 року Голуховський досяг, хоч і не доклав до цього жодних зусиль, угоди з Росією, яка цього постійно уникала ще з часів Меттерніха. Голуховський як поляк ставився до Росії підозріло і вороже. Лише ізоляція та тиск Німеччини змусили його прийняти російську пропозицію. В квітні 1897 року Австро-Угорщина та Росія формально уклали домовленість. Росії вона розв'язувала руки для дій на Далекому Сході, а Австро-Угорщина пішла на це *faute de mieux*: це була єдина форма, в якій цю угоду могла укласти Габсбурзька монархія, угода, за допомогою якої вона відклала питання в дуже глибоку скриню. Висловлюючись по-сучасному, його «заморозили» і, попри усі сподівання, воно перебувало у такому стані протягом десяти років. Австро-російська домовленість принесла Австро-Угорщині велике полегшення, але і чималу

небезпеку. Їй уже не треба було боятися війни з Росією, не треба було шукати союзників. Вона припинила практику потурання італійським інтересам і не цікавилася німецькими проблемами. З іншого боку, з усуненням російської небезпеки вона втратила рештки своєї «європейської місії». Зовнішня небезпека не призвела до вгамування пристрастей. Німці та особливо мадяри, дві «державні нації», найбільше налякані російським просуванням, тепер могли повернутися проти Габсбурзької монархії, що завдало б їй майже такої шкоди, як і 1848 року. Австро-російська домовленість започаткувала тривалий кризовий період австрійської монархії, період внутрішніх криз. Оскільки ці кризи не вдалося подолати, вони ослабили монархію більше, ніж будь-коли. Зовнішньополітичні кризи, що розпочалися 1908 року, застали державу зненацька.

Великий хід Бадені збігся з подоланням балканської небезпеки. Вперше було продемонстровано значення австро-російських домовленостей. 5 квітня 1897 року Бадені зважився на оприлюднення декрету, що затверджував чеську та німецьку мови мовами «внутрішнього вжитку» в Богемії¹. На перший погляд, цей декрет проголошував рівність, але насправді він дав чехам перевагу в національній боротьбі, тобто в боротьбі за чиновницькі посади. Усі чехи вивчали німецьку як мову міжнародного спілкування. Німецьким школам у Богемії заборонялося декретом сейму від 1868 року навчати «другої місцевої мови», тобто чеської. Оскільки знання обох мов було умовою доступу до державних посад у провінції, в Богемії чехи отримували можливість їх монополізувати. Бадені видав свій декрет без будь-якої підготовчої стадії: як і люди Жовтневого диплому, він не міг собі уявити ні опору народу, ні його підтримки. Австрійське дворянство, стурбоване долею Австрії, та імператор стояли перед невирішеною проблемою: імперія могла б вижити, заручившись підтримкою народів, що її населяли, народів, примирених між собою, які хотіли покласти край аристократичним привілеям та імператорській владі.

Декрет Бадені спричинив обурення німців, яких розгнівало послаблення їхнього монопольного становища, що відбувалося, починаючи з 1879 чи навіть 1866 року. Німці Богемії звернулися за підтримкою до німців Австрії та Німеччини. Обставини склалися сприятливо для Шенерера. Німецька націоналістична партія, заснована ним у 1885 році, хоч і була дрібненькою, викликала забагато галасу. Тепер Шенерер взяв на себе повноваження лідера німецького

¹ Німецьку мову використовували для зносин з іншими провінціями та центральним урядом. Вона залишалася мовою військової адміністрації, пошти, телеграфу та державної скарбниці.

руху, що ставив за мету поновлення єдності імперії на німецькій основі. Сам він, проте, переслідував іншу мету: Шенерер вірив у те, що та несамовита лють, яку він викликав, знищить імперію та прокладе шлях для виникнення Великої Німеччини. Німецькі націоналісти, представники «державної нації», поводитися так, ніби вони захищали інтереси пригнобленої меншини. Вони займали другорядне становище порівняно з поміркованими німцями, навіть німецькими соціал-демократами. Розробляючи тактику, націоналісти брали за зразок ірландську обструкцію у Вестмінстері. Але цю паралель не можна вважати тотожною. Ірландці прагнули лише одного – розірвати зв'язок з Англією, а німці, принаймні на словах, воліли зберігати сильну імперію. Тактика німців виглядала нелогічно. Це те саме, коли б, наприклад, члени англійського парламенту вдалися до обструкції як засобу тиску на ірландців. Німці з райхсрату, до того ж, не володіли тією кмітливістю та щирістю, яка була властива ірландцям. Вони поводитися як оскаженілі хулігани і своїми вчинками ганьбили «державну націю». Націоналістично налаштовані члени райхсрату годинами горлопанили та тупотіли, ламали столи і жбурляли чорнильніці в головуючого. Це тривало доти, доки не прибула поліція і не припинила пародію під назвою «представницький уряд».

Шенерер та його друзі перенесли свої гасла з парламентської зали на вулиці. Відень, Грац, Зальцбург заповнили натовпи багатих, поважних громадян, що мітингували з диким шаленством зголоднілих зграй, так само, як і 1848 року. По всій Німеччині проходили мітинги, завойовуючи дедалі більше прибічників. Відомий історик та шляхетний ліберал Моммзен писав: «Чехи не могли збагнути глибинних підстав боротьби, але знали, як треба боротися. Вирішувалося питання життя та смерті». Криза засвідчила, що Бадені не впорався з роллю рятівника Габсбурзької монархії. Він звик чути лише невдоволене бурмотіння русинських селян, а проти натовпів добре вишколених, відгодованих німецьких бунтівників він нічого не міг вдіяти. Проти капіталістів імперії не можна було використати військову силу, не можна було звернутися від імені буржуазії до народу, який прислухався до християнських соціалістів та соціал-демократів, ще не цілком охоплених націоналістичною люттю. Бадені завжди гадав, що має справу з мовчазними селянськими масами зразка вісімнадцятого століття. Він ніколи не замислювався над тим, що народ може опиратися його волі аристократа. Здрігалася вся Австрія. В листопаді 1897 року Франц Йосиф позбувся людини, на яку колись покладав високу місію спасіння імперії.

Масові заворушення, що призвели до звільнення міністра, не мали аналогів після 1848 року. Німецьких націоналістів вразив власний

успіх. Вони лякали натовпи, що йшли за ними. Коли б Шенерер повністю задовольнив свої амбіції та відновив повалену «владу», німецька буржуазія постраждала б найбільше. Шенерер планував знищити Габсбурзьку монархію та приєднати її територію до складу Німеччини Гогенцоллернів. Проте такі плани не збігалися з прагненнями багатьох німецьких австрійців. Віденські натовпи домогалися того, щоб Відень став столицею великої німецької імперії, а не звичайним провінційним містом. Рух проти Бадені був кульмінацією німецьких протестів, яких було більш ніж достатньо для ліквідації Габсбурзької монархії. Німці не були сильними настільки, щоб зберегти Австрію як німецьку національну державу. Але вони не могли дозволити їй бути ненаціональною державою. Їм бракувало сил для того, щоб підкорити династію, але скинути її вони не наважувалися. Єдине, на що вони були здатні, це заважати династії в той момент, коли вона намагалася зробити щось конструктивне.

Звісно, династія заслуговувала на поразку. Лише цього слід було сподіватися після того, як вона намагалася досягти національної злагоди за допомогою польської аристократії, не застосовуючи дієвих засобів. Франц Йосиф заховався за політичною безвідповідальністю народів та їхніх провідників. Але цей захист був ненадійним, оскільки народи не отримали права на самостійний політичний досвід. Франц Йосиф керувався добрими намірами, турбувався про те, щоб зберегти імперію, і навіть намагався піклуватися про своїх підданих. Чого він не міг зробити, то це поділитися своєю спадковою владою. Велика австрійська система була збудована довкола династії Габсбургів. Її могло врятувати лише скасування монополії на владу. Ось так можна пояснити факт занепаду Австро-Угорщини. Декрет Бадені був останньою спробою вгамувати національні конфлікти в Австрії, через які вона опинилася у безвиході. Хоч відтоді не бракувало реформістських планів, Франц Йосиф уже не сподівався на якісь позитивні зміни і боровся тільки за те, аби не стало ще гірше. Усі схеми та зусилля, що поставали на початку двадцятого століття, мали оборонний характер. Габсбургам залишилося захищати лише власну труну.

УГОРЩИНА ПІСЛЯ 1867 РОКУ: КОЛОМАН ТІСА ТА МАДЯРСЬКЕ ДВОРЯНСТВО

На початку ХХ століття політичні кризи, що охопили Австрію та Угорщину, дійшли критичної позначки. В обох випадках винуватцем усіх бід став націоналізм – ідеологія буржуазії. В Австрії загострення кризи спричинив розвиток промисловості; в Угорщині – занепад сільського господарства. Поступки Франца Йосифа, зроблені Угорщині у 1867 році, мали парадоксальний ефект: малярське середнє дворянство досягло значних політичних успіхів якраз під час економічної руїни. Скасування панщини в 1848 році, що стало наслідком зусиль гусарів Баха, стало початком занепаду дрібного дворянства. Розвиток залізничного транспорту та конкуренція американської пшениці прискорили цей процес. Маєтки дрібного дворянства передавалися магнатам, які виграла від скасування панщини. Крім того, маючи всі необхідні капіталістичні засоби, вони змогли витримати тиск світової конкуренції. Понад сто тисяч вільних земельників зникло між 1867 і останніми роками ХІХ століття. Понад третина території Угорщини перебувала в руках магнатів і одна п'ята країни належала трьомстам родинам.

Дворянство, що втратило землю, врятувалося від «вимирання» за допомогою нового характеру угорської держави. До 1848 року угорський державний апарат складався з угорського канцлера у Відні і кількох чиновників у воєнному департаменті Будапешта, котрі переписували його постанови та розсилали їх у 63 графства – автономні провінції, якими керувало земельне дворянство, ніби задля «розваги». Держава, створена Францом Йосифом у 1867 році, стала великою бюрократичною організацією, збудованою для угорців за австрійським зразком: із державними залізницями, державною поштою, державними медичними установами та державною освітою. І ця держава, створена гусарами Баха, тепер наймала на службу безземельних «дворян». Хоч графства і добилися повернення історичної автономії – цього було замало. Єдиною самостійною функцією, яку вони виконували, було встановлення та стягнення земельних податків. Колись це було основним джерелом прибутків, але тепер, як і в інших країнах, простий засіб виживання. Типовим представником дворянства початку ХІХ століття був

неосвічений фермер, що розумівся лише на практичному традиційному загальному праві і який ніколи не виїжджав за межі свого графства, за винятком, можливо, одного разу в житті, коли як депутат парламенту вирушав до Братислави. Типовий представник дворянства початку ХХ століття – це вихований державний слуга, який мешкає в Будапешті, володіючи щонайбільше фамільним будинком і маючи на нього історичні права. Коло будинку немає землі, але, мабуть, зарплатня та «збори» дають йому можливість утримувати якийсь неприбутковий маєток. Таким чином, дворянство, яке вважалося історичним противником централізованої держави, на цей момент ідентифікувало себе з нею. Тож на початку ХХ століття бюрократичний апарат знайшов спосіб використання чверті мільйона малярських дворян.

У дворянства виявилось небагато адміністративного досвіду в управлінні графствами; в чиновницькій роботі їм допомагала суто малярська вдача. Як і в Австрії, національне питання вилілося в боротьбу за місце в чиновницькій ієрархії країни, але перемогу було здобуто ще до початку боротьби. Зіткнувшись із небезпекою національного протистояння, малярське дворянство не наважилось виконати положення закону про національності 1868 року. З іншого боку, щоб полегшити собі роботу, вони вимагали знання малярської мови від усіх мешканців Угорщини. Національні меншини не мали жодної державної початкової чи середньої школи. Словацькі середні школи закрили вже у 1874 році. Малярська мова запроваджувалася примусово у всіх без винятку школах країни. Найпоказовішим проявом такої політики став закон «Про освіту», виданий Аппоньї в 1907 році, який вимагав від усіх учителів спеціальної присяги вірності: їх звільняли, коли виявлялося, що учні не знають угорської мови. Подібним чином малярське дворянство розправлялося з будь-яким політичним виявом невдоволення різних національностей. Їхніх представників – членів парламенту – проганяли з парламентських залів і забороняли їхні організації. Керуючись такими методами, малярське дворянство здобуло перемогу і відтепер отримало монополію на призначення та звільнення державних службовців, особливо працівників освітньої та культурної сфер. На початку ХХ століття 95% державних службовців, 92% службовців у графствах, 89% лікарів та 90% суддів були малярами. 80% газет виходило малярською мовою, а решта 20% – переважно німецькою. Трьом мільйонам румунів із 20% немалярських газет належало 2,5%, двом мільйонам словаків – 0,64%, трьомстам тисячам русинів – 0,06%. Згодом експансивні дії малярського дворянства перекинулись на Хорватію. З того часу, як уряд країни потрапив під

контроль мадярських правителів, хорватський парламент став безпорадним. Залізнична система, підпорядкована Будапештові, забезпечувала перевезення чиновників до всіх закутків Хорватії, що посилювало беззахисність країни: угорська адміністрація доклала всіх зусиль для того, щоб не існувало залізничного зв'язку між Загребом та Віднем, та змусила хорватське залізничне управління заснувати штучну центральну контору у Будапешті. Навіть повноваження хорватського сейму було частково зменшено в 1887 році, коли його змусили надати право голосу службовцям, які тимчасово перебували в Хорватії, хоча постійно проживали і голосували в Угорщині.

Мадярський націоналізм не був чимось винятковим: угорські політичні сили вміли досягати поставленої мети. Усвідомлюючи, що мадяри були меншиною в Угорщині, мадярське дворянство прагнуло не допустити розвитку інших національностей, контролюючи незначні прошарки «національної» інтелігенції. Вони докладали всіх можливих зусиль для того, щоб запобігти посиленню словацької та румунської буржуазії. Ця проблема турбувала їх більше, ніж розвиток власної мадярської нації, і вони мало переймалися освітнім рівнем мадярських селян. Урешті-решт, навіть незалежна мадярська селянська партія могла виступити проти монополії дворянства. Мадярський правлячий клас рекрутував людей різних національностей, головним чином німців та євреїв. Німці, що не знайшли собі місця ані у Відні, ані в Німеччині, відігравали тут провідну роль у комерції та промисловості. Євреї, що виходили з гето, як колись дворянство вийшло з комітатів, були найпершими прихильниками асиміляції і внесли в розквіт літератури й мистецтва той блиск, на який угорське дворянство не спромоглося.

Жодна з національностей Угорщини не мала сил чинити організований опір. Румуни Трансильванії завжди отримували певну підтримку від Бухареста; серби, які проживали на півдні, теж отримували допомогу, що правда, дуже незначну, проте й вони знали про незалежну Сербію. З іншого боку, Румунія після російсько-турецької війни 1877-1878 років побоювалася Росії. Сербія ж із 1881 по 1903 роки була залежною від Відня. Словаки та русини на півночі Угорщини перебували у значно гіршому становищі, оскільки не мали національної державності за межами угорських кордонів і їм не було на кого сподіватися. Словаки на той час були відокремлені від чехів більше, аніж будь-коли за всю свою історію. Спробу створити спільну «чехословацьку» мову було відкинуто. Лише дехто зі словацьких протестантів ще симпатизував чехам. Однак словацьке лютеранство, вороже до мадярів, більше сподівалося на підтримку Німеччини, ніж

Праги. Кілька словацьких представників були католицькими священиками і, укладаючи союз з угорською клерикальною партією, зробили антисемітизм основною складовою словацького націоналізму. В такий спосіб словаки, як здавалося, підтвердили тезу мадярського та німецького лібералізму, що словаки – реакціонери, клерикали, антисеміти і слуги Габсбургів. Мадяри позбавили їх світської інтелігенції, і, як наслідок, серед народів центральної Європи словаки навіть після проголошення незалежності так і залишилися найбільш політично незрілими та безвідповідальними.

Закарпатські русини володіли ще меншою політичною свободою. Національне життя жевріло завдяки греко-католицьким священикам та уніатській релігії, яка, як і в Галичині, позбавляла цей народ зовнішньої підтримки. Вона віддаляла їх від поляків з одного боку, а з другого – від царської Росії. В Угорщині русини поводитися занадто пасивно і навіть не мріяли про незалежну Україну. Лише одне надихало і словаків, і русинів: вони знайшли нову національну Батьківщину (чи її сурогат) в Америці. Коли селянин покидав обжиту землю, він не хотів оселятися в місті, воліючи в пошуках кращої долі мандрувати за океан. У другій половині XIX століття словаки та русини принесли до Америки свою національну культуру, яку їм не давали змоги плекати вдома, у Європі. Як і всі емігранти, вони мали більше сентиментів до рідної традиції, ніж ті, хто лишився. Пізніше вони перетворилися на багатих «американських родичів», які або поверталися додому, щоб втілювати в національну політику американські методи, або спонсорували національно-визвольну боротьбу з-за океану. Більше того, словацькі емігранти в Америці вплинули на політичну позицію самої Америки: до давньої демократичної ідеї вони додали нову концепцію національного самовизначення незалежних народів і таким чином второвували шлях американській інтервенції 1917 року, що визначило долю Габсбурзької монархії. Коли до кінця дотримуватися такої логіки, то мадяри можуть претендувати на те, щоб вважатися основними винуватцями загибелі монархії.

Хорватія розглядалася як особлива проблема, де переплелися інтереси мадярів та самих хорватів. 1848 року і пізніше хорвати боролися не за національну свободу, а за історичні права своєї країни. Нетривалий ентузіазм Єлчача стосовно «Іллірійської» ідеї був одним із найнезвичайніших передбачень у той революційний рік. Хорватське дворянство розраховувало на імперський захист, і тепер, коли Франц Йосиф відмовився від стосунків із ними, вони не знали, що робити. У хорватському сеймі домінувала партія права, яка продовжувала вимагати «державних прав» для Хорватії. Ця партія

жила в світі середньовічних законів, від яких угорці вже відмовилися. Партія права мала клерикальний, консервативний і прогабсбурзький характер. Націоналізм цієї партії знайшов вияв хіба що у ворожості до сербів, які після пересунення «воєнних кордонів» у Хорватію почали становити четверту частину населення. Найбільшою втіхою для класу чи нації, які зазнають утисків, є відчуття переваги над тими, хто зазнає ще жорстокіших утисків; тому мадярські правителі в Хорватії навмисне краще ставилися до сербів, аби налаштувати проти них хорватів. В той час, коли деякі члени партії права ще вагалися, чи варто ворожість до сербів перетворювати на єдину політичну мету, більшість членів цієї партії утвердили себе як партії «чистого права», тобто чистого від будь-якого впливу теперішнього стану речей. Найфанатичнішими прихильниками такого жорсткого «патріотизму» стали «перевертні»: Франк, лідер партії «чистого права», був євреєм, який під впливом клерикального завзяття перетворився на хорвата.

Хорватія, яку штучно ізолювали від Австрії за допомогою міцних угорських кордонів і якій не дозволялося контролювати навіть власний порт у Рієці, залишалася відсталою аграрною країною аж до початку ХХ століття. Та все-таки в Загребі формувалася професійна буржуазія, суспільний клас із сучасними поглядами та сучасною освітою. Хоч і не такого рівня, як у Празі, університет в Загребі був заснований в 1874 році, й інтелігенція нарешті сформувала кращу і послідовнішу національну політику, ніж реалізація концепції історичних прав, яку обстоювало дворянство разом із відставними офіцерами, що, як вважалося, становили «хорватську націю». Лідер цього нового руху Штросмаер, загребський єпископ, син селянина, здобув високе становище при церкві та навіть при дворі до того, як присвятив своє життя національним ідеям. Штросмаер був справжнім творцем південнослов'янської ідеї і міг би стати батьком південнослов'янської нації, якби така коли-небудь утворилася. Гай, засновник ілліризму, наголошував тільки на спільній мові. Штросмаер, крім того, акцентував і на культурній спільності та на спільності історії. Цей акт віри був інтелектуальним *tour de force* високого порядку, хорвати та словенці були чітко розділені своєю історією та політичними вподобаннями; відрізнялися вони щодо культури та релігії. Етнографам та історикам потрібно було ще довести спільність слов'янського почуття цих народів. Тому такої актуальності набувають археологія та «народні музеї», покликані плекати почуття південнослов'янської єдності. Сербі були православні, з великим, хоча й дуже давнім візантійським минулим. Хорвати і словенці – католиками. Хорватія мала свою «історичну» державу;

словенці вважалися частиною об'єднаної Австрії і мали своїх представників у райхсраті. Сербі, попри утиски з боку турків та угорців, все-таки мали свою незалежну державу, хоч слабку та маленьку. Сербі завжди боролися за свою свободу і тепер не збиралися припиняти національної боротьби з турками та угорцями. Хорвати теж були борцями, проте боролися вони на боці Габсбургів і сподівалися на відновлення своїх прав, знову здобувши протекцію Габсбурзької імперії. Хорвати зневажали варварів сербів та їхні балканські традиції. Але насправді сербська інтелігенція орієнтувалася на культурні традиції Парижа, які вона брала звідти безпосередньо, в той час як хорвати свою культуру отримували через Німеччину у спотвореному та огрубленому вигляді.

Жодні інші народи не відрізнялися настільки своїм минулим. «Південнослов'янська» ідея була витвором інтелектуалів, а не наслідком національних рухів. Штросмаер був людиною габсбурзького світу, хоч і збунтувався проти нього; розчарувавшись у слабкості династичної ідеї, він і далі шукав якусь конструктивну та сильну ідею. Його метою було об'єднання народів, а не їхнє розмежування на національні держави. Досягти цього, на його думку, можна було за допомогою вироблення спільної культури. Коли хорвати під його керівництвом заснували академію, — а це була сильна зброя в національній боротьбі, — вони назвали її південнослов'янською академією. До того ж, Штросмаер заповів академії свою унікальну колекцію ранніх італійських картин. Це справило значний вплив на інтелектуальну еліту південнослов'янського руху: Штросмаер покладав надії на людей, що мали звичай відвідувати художні галереї, і вважав, що вони зможуть перейнятися південнослов'янською ідеєю, споглядаючи його італійські експонати. Ці сподівання справдились. Інтелектуали середнього класу Загреба визнали лідерство Штросмаера, і Загреб став місцем народження південнослов'янського руху. Хорватія не могла домінувати в південнослов'янському союзі, до того ж, хорватські «державні права» ніяк не поєднувалися з південнослов'янським націоналізмом, як, наприклад, «державні права» Богемії поєднувалися з чеським націоналізмом. Таким чином, загребські інтелектуали стали південними слов'янами в простому значенні цього слова. З іншого боку, серби вже мали свою державу, й ідеї Штросмаера та його італійські картини їх не дуже приваблювали. Вони прагнули передусім розширити територію Сербії. А південнослов'янську ідею розглядали лише як другорядний засіб досягнення своєї мети. Як представники справжньої національної держави, вони хотіли збудувати південнослов'янський союз, забезпечений сербською династією, історичними цінностями та

культурою. У союзі, вимріяному сербами, не було місця для культурних цінностей Хорватії. Це, звісно ж, перетворювало хорватських патріотів на найбільших противників південнослов'янської ідеї та закладаło підвалини непередбачуваної навіть Белградом ворожечі. Тож Загреб став одночасно і осердям південнослов'янського руху, і центром опозиції до нього.

Якоїсь практичної співпраці між сербами та хорватами не існувало. У Сербії взагалі не було хорватів. У Хорватії ж постійно тривав конфлікт та суперництво між цими двома народами. Нормально співіснувати вони могли лише в Далмації. Адже цей край не був батьківщиною ані сербів, ані хорватів, і обидва народи втішалися тут ліберальними цінностями австрійського конституціоналізму. Далмацькі хорвати не бажали возз'єднання з Хорватією, бо це автоматично перевело б їх під владу Угорщини. Серби Далмації, відрізані від Сербії територією Боснії та Герцеговини, не могли сподіватися на возз'єднання зі своєю національною державою. Таким чином, обидва народи в Далмації змогли об'єднатися і як «південні слов'яни» виступити проти італійців. Отже, сербсько-хорватський союз, якого так боялося нове покоління австрійських урядовців, народився з австрійської політики і ніколи б не виник, якби існували тільки Сербія та Хорватія. Він був створений людьми, вільними від традицій та інтересів своєї батьківщини, як, наприклад, «Чехословаччина» була утворенням чехів та словаків Моравії, ще віддаленішим прикладом можуть бути Сполучені Штати. Теоретично південнослов'янська ідея охоплювала і словенців. Але практично вони були відрізані від неї угорськими кордонами. До того ж, Відень знаходився ближче до словенців, ніж Белград чи навіть Загреб. Тож словенці потребували об'єднаної австрійської держави для того, щоб зберегти цей союз. Південнослов'янське питання залежало від взаємин між хорватами й сербами. А ці народи неможливо було б примирити, попри всі благородні наміри Штротсмаера, крім як у Далмації, якби не грубі помилки та національне насильство мадярів¹.

Націоналістичний запал мадярського дворянства був спрямований не тільки на те, щоб зберегти монополію на управління державою і відсторонити від цього меншини; націоналізм, крім того, був вирішальною та новою зброєю в боротьбі, яку дрібна шляхта завжди вела проти магнатів. Магнати, ці космополітичні царедворці з величезними маєтками, позитивно ставилися до угоди з Габсбургами

¹ «Південнослов'янська» ідея Штротсмаера стосувалася також і болгарів. Це тема окремого дослідження, що не має прямого стосунку до габсбурзької проблематики, але було б цікаво з'ясувати, чому в Болгарії ця ідея так і залишилася суто культурною і ніколи не вирішувалася в політичній площині.

відтоді, як було укладено Сатмарський мир; шляхта, що не бачила далі своїх комітетів, завжди відкидала будь-які зв'язки з Габсбургами. Фактично, повторювалися події 1848 року: більша частина дворянства підтримала Кошута, а магнати, за деякими винятками, як, наприклад, Андраші, навпаки, були настроєні проти нього. Типовою така ситуація була також для періоду, що передував дуалізму: магнати, включно з Андраші, та інтелігенція зі шляхетського класу підтримали Деака, але більша частина дворянства пішла за гаслами Коломана Тіса. Після 1861 року ситуація стала протилежною. Магнати, замість того, щоб домагатися великих маєтків підлабузництвом при дворі, стали просто незалежними сільськими капіталістами значного масштабу. Шляхта ж, замість того, щоб нудитися в комітатах, стала державними чиновниками, повністю прив'язавши себе до державної служби. Тепер уже шляхта потребувала налагодження зв'язків із Габсбурзькою монархією для того, щоб зберегти велич Угорщини як держави. Водночас вона боялася втручання Габсбургів, які могли б заволодіти її країною, й були готові заплатити за свою свободу відновленням прерогатив монарха у військових та закордонних справах. Коломан Тіса став символом змін і справжнім творцем нової Угорщини. Він об'єднав свою партію з послідовниками Деака й був призначений головою уряду у 1875 році. Відтоді Тіса перетворився на вірнопідданого Франца Йосифа, і жоден угорець не був таким «дуалістичним» та слухняним у зовнішньополітичних справах, як він – колишній лідер опозиції будь-якому компромісові. І справді, під час болгарської кризи 1887 року Тіса захищав зовнішню політику імперії від нападів Андраші.

Тіса та його шляхта, звісно ж, не могли завоювати популярності, відстоюючи тільки власні інтереси: вплив Кошута був надто глибоким, і національні почуття зміцнювалися завдяки спогадам про тяжкі випробування періоду 1849 та 1867 років. Безперервна кампанія проти інших національностей була потрібна як доказ того, що Тіса та його «мамелюки» залишились добрими мадярами, незважаючи на їхнє підлабузництво перед Францом Йосифом. Та навіть оперування мадярськими шовіністичними гаслами не дало очікуваного результату: виборці центральної Угорщини, де мешкали переважно мадяри, залишилися вірними Кошуті до кінця. У боротьбі проти таких настроїв Тіса використав складну «виборчу геометрію». Виборчі округи, населені мадярами, були величезними і часто налічували по десять тисяч виборців; виборчі округи національних меншин були невеличкими, часто не більше як по 250 виборців. Оскільки ж мало хто з них розумів мадярську мову, то голосувати їм «допомагали» мадярські чиновники. Таким чином, механізм

мадярського панування було збережено завдяки так званім гнилим містечкам, де жили немадярські народи. Ця хитра виборча система підірвала позиції магнатів. Вони гадали, що дуалізм забезпечить їх славою та великими прибутками. Як і англійські віги, магнати вважали, що будь-які урядові призначення повинні відповідати їхнім інтересам. Але посади діставалися бідним дворянам, стараннішим та менш вибагливим. Тому магнати перестали володіти урядовими портфелями. Жоден із них після відставки Андраші в 1871 році не обіймав посаду прем'єр-міністра. Втім, і Тіса не наполягав на тому, щоб міністром закордонних справ після падіння Андраші у 1879 році став угорський магнат. Ролі помінялися. Магнати сподівалися на співпрацю з дворянством для того, щоб знайти спосіб впливати на імператора; дворянство ж, у свою чергу, співпрацювало з імператором для того, щоб мати змогу тиснути на магнатів. Магнати не знали, що їм робити. Вони не могли використати свій традиційний метод впливу на двір: через них же Франц Йосиф категорично відмовився від прямої влади в Угорщині і в будь-якому випадку він віддав перевагу Тісі, а не пихатим та безвідповідальним магнатам. Крім того, економічна політика змусила їх зайняти ворожу позицію щодо Габсбургів: їм потрібне було високе мито на зерно для того, щоб захистити великі надходження зі своїх маєтків, і вони розпалювали угорську ревність щодо Австрії кожні десять років, щоразу як поновлювалася тарифна угода. Необхідність застосування протекційних заходів у сфері сільськогосподарського виробництва перетворила угорських магнатів на мадярських націоналістів, так само, як прусських земельних магнатів вона перетворила на німецьких націоналістів. Тож угорці, не кажучи вже про австрійців, musiли їсти дорогий хліб задля національної «справи».

Таким чином, магнати, виховані в дусі космополітизму й, історично, зрадники незалежної Угорщини, musiли змагатися в націоналістичному запалі з кальвіністським поміщиком Тісою, який був набагато істиннішим мадяром, хоча не могли змагатися з ним у «внутрішньому» шовінізмі. Ніхто не міг перевершити Тісу та його «мамелюків» у їхній боротьбі проти інших національностей. Єдиним слабким місцем Тіси була його прихильність до євреїв. І саме нею скористався граф Аладар Зіхи, лідер клерикальної антисемітської народної партії. Проте безуспішно: єврейський крамар і лихвар, який прийшов з Галичини, мав більший вплив на словаків та русинів, ніж на мадярів, тож антисемітський запал Зіхи, зрештою, перетворив його на героя в очах словаків. Утім, на цьому шляху годі було здобути прихильність мадярів. Нічого не можна було досягти, керуючись планами більш ідеалістичними, ніж ті, що пропонував

Тіса, та виступаючи за політику національної співпраці. «Мадярська нація» складалася з державних службовців, сільських поміщиків та заможних селян. Інтелігенції тут місця не знайшлося, і тому завдання свого культурного розвитку «мадярська нація» переклала на євреїв, а ті, як це властиво «перевертням», виявили не меншу національну нетерпимість. І навіть поміркованість Деака виявилася суто тактичним кроком. Цю тактику більшість мадярів сприйняла схвально. Мадярський націоналізм був надто закоріненний в історію й суспільні обставини, щоб його могла очолити інтелігенція. Тому в цей час він не міг народити людину лицарського духу на зразок Штросмаера чи Масарика. Коли імперія доживала свої дні й Міхал Каролі, останній із магнатів, почав проповідувати доктрину національної рівності, він домігся тільки одного – його почали вважати ворогом Великої Угорщини.

Таким чином, магнати у своїй боротьбі проти Тіси не мали іншого виходу, як здійснювати політику «зовнішнього» шовінізму. Оскільки вони не могли виграти змагання в політиці «мадяризації», то musiли виявляти свій патріотизм у зовнішньополітичних справах. Так, Андраші в 1887 році буквально накинувся на Кальнокі за те, що той не розв'язав війну проти Росії на боці Болгарії, як відмовився захищати Туреччину в 1878 році. Для Кошута Росія була другорядним ворогом. Головним ворогом була династія. Магнати, вороги Кошута в 1848 році, тепер підхопили його боротьбу проти династії. Це була єдина боротьба, в якій Коломан Тіса не міг змагатися. Тіса та дрібне дворянство стали захисниками дуалізму. Андраші — нащадок творців дуалізму, Аппоньї — нащадок поколінь габсбурзьких дипломатів та Міхал Каролі — нащадок творців Сатмарського миру, стали прибічниками «персональної унії», вимагаючи окремого угорського війська та самостійної зовнішньої політики. Кошут, перебуваючи на вигнанні, вже давно відмовився від цієї програми і виступав за створення Дунайської Конфедерації без Габсбургів. Але це не зупинило магнатів. Вони полонили Кошута вже після його смерті в 1894 році. Його тіло з тріумфом привезли до Будапешта, а його нічим не примітний син, що також повернувся, був обраний лідером партії Незалежності. Мадярський патріотизм був розбурханий аграрною кризою, яка досягла апогею на кінець століття. Під загрозою селянських повстань і під тиском профспілки сільськогосподарських робітників магнати зуміли повернути невдоволення селянських мас проти Габсбургів, а причину всіх бід Угорщини знайшли в тому, що німецька мова застосовувалася як мова наказів та розпоряджень у війську. Крім того, австро-російська мирна угода квітня 1897 року усунула безпечний клапан із російської політики. На півдні Європи

російської небезпеки не існувало. Таким чином, династія прийняла на себе всі удари патріотизму магнатів.

Крах конституційного уряду в Австрії з відставкою Бадені знищив залишки невпевненості магнатів у своїх силах. Їм уже не треба було боятися, що об'єднана Австрія виступить проти них. Більше того, в умовах, коли райхсрат перебував поза межами їхнього впливу, навіть тарифна угода, яку мали відновити 1897 року, не могла набути чинності, тому застарілі пункти угоди діяли аж до 1903 року. Така ситуація вимагала реверансів у бік Угорщини та нових словесних поступок. Франц Йосиф перестав бути імператором-королем в одній особі, а став і імператором, і королем ніби в двох особах. Нестабільність у самій Австрії не давала можливості Францові Йосифу відбивати напади на дуалізм. До того ж, кампанія проти спільного війська набрала шалених обертів. Тож через тридцять років після досягнення компромісу конституційний уряд в Австрії зазнав поразки, й дуалізм одразу став об'єктом критики з боку непохитної більшості в угорському парламенті. Австрійська криза відчинила двері для кризи в усій імперії. Німці, що вважалися «державною нацією», спричинили першу кризу; друга «державна нація» – маляри – стали причиною другої кризи. Ці привілейовані нації мало усвідомлювали, що третя криза визріває в головах малочисельної хорватської інтелігенції. Визрівала вона тому, що династія просто покинула Хорватію напризволяще, а маляри нещадно її визискували. Вже через десять років південнослов'янське питання затьмарило як австрійський конституційний безлад, так і малярські заворушення. А через двадцять років південнослов'янський виклик спричинився до ліквідації Габсбурзької династії, німецького панування та Великої Угорщини.

Розділ 16.

ГРА В ДЕМОКРАТІЮ: БАБИНЕ ЛІТО ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ (1897-1908 роки)

Падіння Бадені в Австрії, агітація проти спільного війська в Угорщині – усе свідчило про кінець партнерських відносин із німецькою буржуазією та малярською шляхтою, що їх династія започаткувала в 1867 році. Коли зникла зовнішня небезпека, «державні народи» отримали змогу повернутися до програм 1848 року і пародіювати їх. Реакція династії була повільнішою, ніж у 1849 році, але, зрештою, ефективнішою: «державні народи» потребували династії, щоб підтримувати свою велич, і їх можна було легко привести до послуху реальною загрозою. Франц Йосиф довго не наважувався на такий крок: він ні на що ніколи не покладався, крім воєнної сили, а тепер не покладався навіть на неї. За часів недоумкуватого цисаря Фердинанда люди рахували місяці до початку правління Франца Йосифа, молодого, енергійного імператора, якого вважали спроможним урятувати Австрію. А тепер, уже за Франца Йосифа, люди з нетерпінням чекали, коли він помре, знову сподіваючись, що Австрію врятує молодий та енергійний спадкоємець. Першим претендентом на рятівника був Рудольф, син Франца Йосифа: критично оцінюючи тодішній стан справ, він мав намір порятувати імперію через посилення німецького лібералізму та співпрацю з Фрідріхом III, котрий мав подібні плани стосовно Німеччини. На щастя для себе й інших, Рудольф наклав на себе руки. Новим рятівником, який почав свої критичні заходи наприкінці століття, був Франц Фердинанд, небіж імператора. Жорстокий, реакційний та свавільний, Франц Фердинанд зумів поєднати божевільну наполегливість у відстоюванні чистоти династичної влади зі шлюбом із жінкою не королівської крові, що вважалось порушенням принципу династичного правління. Клерикалізм визначав його політичні проекти. Втім, притаманна Францові Фердинанду деспотична агресивність не завадила йому запропонувати співпрацю з християнськими соціалістами проти німецької буржуазії, а словацьким та румунським селянам – проти малярської шляхти. Пізніше він заявив про свої симпатії до федералізму: в його інтерпретації це було не більше,

ніж розширення автономії провінцій, оновлення Жовтневого диплому, але не стосувалося системи національної свободи. Бо, як і всі його консервативні попередники, Франц Фердинанд починав ненавидіти національні рухи, як тільки вони демократизувалися. Він відчував ворожість до чехів і навіть до хорватської інтелігенції, втім, так само, як і до німецької. Франц Йосиф терпіти не міг, коли той втручався в управління державою й ігнорував його плани, однак постійна критика зрештою підштовхнула і його до спротиву, зокрема малярським вимогам.

Після Бадені Австрія пережила три роки безвладдя, коли різні міністри намагалися всілякими трюками зібрати до купи ті рештки, які Бадені розтрощив навіки. Так само, як Бадені був би радий повернутися до опозиції Таффе, так і міністрів, які прийшли після Бадені задовольнило б повернення до порівняно спокійних часів, коли національні партії сперечалися про право відкриття початкової школи в Цельє. Міністри більше не мріяли про «вирішення» національного питання; їхньою найвищою метою було домогтися, щоб депутати більше не кидали чорнильниці у голову чого. Жодне розв'язання цієї проблеми було неможливим: німці підняли б бунт, якби декрет Бадені залишався чинним, а чехи повстали б у разі його скасування. На початку 1898 року австрійський уряд спробував досягти компромісу: чеська та німецька мови мали бути мовами «внутрішнього вжитку» лише в змішаних округах Богемії й знання обох мов вимагалось тільки від чиновників, котрі там служили. Проте це не влаштувало ні чехів, ні німців. Перші наполягали на єдності «історичної» Богемії. Другі ж боялися, що змішані округи опиняться в руках чехів. Компроміс було відкинуто. Чехів декрет Бадені цілком влаштував. Але він не мав практичного значення, оскільки знання обох мов можна було вимагати тільки від тих, хто тільки-но починав служити. Німці заспокоїлися після того, як їх запевнили, що декрет буде переглянуто чи скасовано ще до набуття ним чинності.

Переважаюча більшість німців середнього класу, попри увесь свій палкий націоналізм, були вражені тим, що несподівано для себе підтримали курс Шенерера. Справді, Шенерер ніколи не зміг повторити успіху, якого досяг у 1897 році. Він та його невеликий гурт прихильників зайняли відкрито ворожу позицію щодо Габсбургів та всього, що асоціювалося з династією; вони виступали за розчленування Габсбурзької імперії та агітували проти римо-католицизму, який був релігією династії. Словенці дедалі більше схилилися на бік Габсбургів, тому що мали ще одного ворога в тилу — італійців прибережних провінцій.

Конфлікт, що спалахнув між ними, став класичним прикладом будь-якої національної проблеми. Такі три провінції, як Горіца, Істрія

та вільне місто Трієст, були об'єднані не історично, а лише географічно. Словенці становили селянський прошарок населення, а італійці були заможними міщанами. Навіть у Трієсті більшість населення мала словенське коріння, хоч і розмовляла італійською. З плином часу та розмиванням відмінностей між історичними та неісторичними народами, безсумнівно, Трієст став би словенським, так само, як Прага стане чеською, а Будапешт — малярським. Проте доля усміхнулася словенцям трохи запізно. Італійці, свідомі того, що їхня перевага була фіктивною, нетривкою, вдалися до аргументів, що застосовувалися німцями у Богемії: це аргументи багатой та вищої культури. Зрештою, італійців мало хвилювала національна справедливість; про свою вищість вони оголосили навіть у Далмації, протиставляючи себе сербо-хорватам, хоч становили там всього 3 відсотки населення.

Конфлікт між італійцями та словенцями у Трієсті завдав чимало клопотів династичним політикам. Італійці були історичним народом, але, як і у випадку з іншими панівними народами, династія заперечувала їхні національні прагнення. Однак тепер італійці почали застосовувати цю практику стосовно інших народів¹. Утім, хоча італійська національна держава досягла миру з Габсбурзькою монархією в Троїстому союзі, італійці відігравали другорядну роль. Династія не могла укласти з ними такого ж союзу, який вона уклала з поляками: Трієст, хоч і не був частиною Італії ні в географічному, ні в економічному відношенні, розглядався разом із південним Тиролем як об'єкт італійського ірредентизму. Династія була змушена толерантно ставитися до словенців для того, щоб утримати рівновагу, тому складалося враження, ніби династія крокує демократичним шляхом. Зрештою, династія мала намір уникнути небажаного союзу шляхом залучення Трієсту, що доти належав до німецької сфери впливу. Задум полягав у тому, щоб прокласти залізницю до Трієсту через словенську територію, що було остаточно зроблено в 1907 році. До того, як прийти до цього істинно «австрійського» рішення, династія дуже неохоче дбала про словенців. Словенці ж без підтримки династії були безпорадними. Їхній національний рух мав респектабельний вигляд і був клерикальним та консервативним за своєю суттю. Його можна вважати останнім відлунням союзу між династією та селянами, що проектувався ще за часів Жовтневого диплому.

Підходячи з універсальними мірками до вирішення національних локальних проблем, виняток було зроблено лише для однієї

¹ Це була істинна правда стосовно Трієста. Цей порт, обачно збудований імперською владою, був італійським за своїм характером, оскільки італійська мова була приморською «державною мовою» на початку XIX століття.

провінції. Галичина все ще перебувала в сфері польського владарювання, попри те, що там пробуджувався націоналізм русинів. Одночас, коли райхсрат обирався на основі вільного волевиявлення, русини фактично не мали права голосу. Після зміни, внесеної у виборче право 1907 року, русини отримали змогу оскаржити своє становище у Відні, склавши конкуренцію політиці обструкції, до якої вдалися німці та чехи. Однак те, що русини вимагали подіпшення свого політичного становища в Галичині, не означало, що вони виступають проти Габсбурзької монархії, їх не приваблювала перспектива включення своєї землі до складу чи то царської Росії, чи то національної польської держави. Більшість населення Австрії перебувала в аналогічному становищі не відчуваючи особливої симпатії до Габсбурзької монархії, їх лякала ймовірність краху імперії. Чехи боялися перспективи опинитися в складі Великої Німеччини; словенців не влаштовувала можливість включення до Німеччини чи Італії; більшість же німців остерігалася підпорядкування Берлінові та втрати імперських позицій. Тільки італійці були не проти того, щоб відколотися від Габсбургів, але навіть вони виступали за те, щоб імперія (без них) залишалася буфером між Німеччиною та Італією. Більше того, відродження провінцій, яке тривало з часу Жовтневого диплому, дало бажаний ефект: у провінціях існувало чимало чиновницьких посад, які могли б обійняти націоналістично налаштовані інтелектуали і, приймавши їх як компенсацію, зняти з порядку денного свої вимоги. Але поки що в провінціях панувала імперська адміністрація.

У Богемії національні проблеми лишилися невирішеними. Чехи не зовсім попадали під категорію пригніченої національності: вони мали власний університет та культурне життя, здобували дедалі більший вплив в управлінні Богемією. Ситуація в Богемії не була занадто тяжкою, і розв'язання національної проблеми тут могло бути ще простішим, ніж у Моравії. Однак конфлікт у Богемії був іншим засадничо: він мав великий вплив на характер усієї Габсбурзької монархії. Цей конфлікт не був спричинений боротьбою чехів за поліпшення умов життя; це був конфлікт між двома націями, кожна з яких намагалася утвердити свою історичну традицію, конфлікт між королівством святого Вацлава та Священною Римською імперією німецької нації. Цей конфлікт виключав мирне врегулювання. Чехи вже не вдовольнялися дозволом користуватися рідною мовою, до того ж, це була узвичаєна практика. Вони проголошували і мусили проголошувати про свої наміри мати власний національний дім. У разі реалізації цієї вимоги німці Богемії перетворилися б на толеровану меншину і перестали б бути «державним народом». Піджив німецьких позицій у Богемії мав призвести до втрати німецького

впливу на рівні цілої монархії, Австрія утратила б характер німецької держави. Більше того, поразка одного «державного народу» означала поразку інших. Тож панування поляків, мадярів, навіть італійців залежало від того, як буде розв'язано національний конфлікт у Богемії. Словенці та русини, не кажучи вже про національності, що населяли Угорщину, могли досягти свободи в межах монархії тільки в тому випадку, коли б чехи перемогли в Богемії. Тож німці інших земель Австрії, підтримані поляками, підбурювали німців Богемії¹, а чехи Моравії та словенці, хоч вони і були заклопотані власними проблемами, підтримували чехів у конфлікті з німцями. Врешті-решт, існували і важливіші речі, ніж урегулювання локальних питань. Габсбурзька монархія функціонувала як імперська організація, тому вона мусила тепер визначитися з характером свого політичного ладу.

Стара Австрія, Австрія Меттерніха спиралася на династію і ухилялася від того, щоб перетворитися на національну державу. Ця Австрія загинула в 1866 році. Австро-Угорщина була символом миру між двома провідними націями — угорцями та німцями, династія виступала гарантією цього миру. Австро-Угорщина досягла свободи дій на зовнішньополітичній арені, надавши мадярам право внутрішнього суверенітету та право на подібну свободу дій в «австрійських» справах, але з умовою, щоб ці дії не шкодили інтересам Німеччини. Незважаючи на розмови про «австрійську місію», Габсбурзька монархія проводила зовнішню політику та утримувала велике військо; сила, а не благодіяння були основою монархії. Цей суттєвий момент забувся через тридцять років після укладення миру на Берлінському конгресі. Поки Німеччина залишалася мирною державою, династія не виявляла своєї двозначної позиції, але тільки-но вона повернулася до «світової політики», народи Габсбурзької монархії вирішили стати на бік Німеччини і допомогти їй у боротьбі за європейське панування. Очевидним попередженням можна вважати марокканську кризу 1905 року, коли Німеччина вперше спробувала поставити Францію та Росію під свій контроль, погрожуючи, що 1905 рік був роком кризи не лише для Австро-Угорщини,

¹ Улюбленим винаходом німців, перше, що вони зробили на початку ХХ століття, був декрет, ухвалений сеймами німецьких провінцій, що забороняв викладання чеської мови в усій провінції. В тих провінціях, де взагалі не було чехів, наприклад в Зальцбурзі, декрет мав просто характер образи; він завдавав великих прикросів чехам, що жили на кордонах Нижньої Австрії, і тисячам чехів у Відні. Хоч імператор і наклав вето на цей декрет, як такий, що суперечить конституційному принципіві національної рівності, але фактично він залишався чинним. У Відні чехи (близько 130 тисяч) були позбавлені навіть своїх приватних шкіл.

а й усієї Європи. Цей рік позначений останньою спробою династії зберегти свою владу. Але чи могла Австро-Угорщина, династична держава, проводити незалежну від Німеччини зовнішню політику. Такою була реалія, навколо якої оберталися усі дискусії щодо «австрійської проблеми». Усі схеми федералізації Австрії не мали жодного сенсу, поки вони торкалися питань конституційного механізму¹; насправді, проблема полягала в тому, чи зможе династія втекти від своїх партнерів 1867 року і нав'язати німцям, а тим більше мадярам, федералізм.

Безпека Угорщини була гарантована дружбою Габсбургів із Німеччиною, яка від самого початку перебувала під контролем Бісмарка. Династія не могла проводити політику балансування між національностями, оскільки могла спричинити невдоволення німецького райху. Тож позбавлення Угорщини її привілеїв слід було обґрунтувати з протилежних міркувань, що й робили чисті «австрійці», лояльні до імперії, які бажали, щоб імперія вирвалася з-під контролю панівних націй. Ця програма імпонувала також тим, хто бажав повернути Габсбурзькій монархії характер німецької держави. Зрештою, «імперія сімдесяти мільйонів» керувалася програмою Великої Німеччини ще з часів Брука і Шмерлінга. Обмеження прав Угорщини домагався такий несамовитий німецький націоналіст як історик Фрідюнг. В антиугорській кампанії взяли участь навіть соціалісти: в такий спосіб вони могли перемогти підвладні народи, не зрікаючись німецького націоналізму. Більше того, акцентуючи увагу на Угорщині, вони могли оперувати революційною фразеологією і уникати нападів на династію, вони були готові навіть стати її союзниками. Карл Реннер, їхній провідний автор, що присвячував свої праці національним проблемам, говорив про пріоритет Габсбурзької монархії щодо національних держав² і закликав династію очолити народи Австрії у їхній боротьбі проти Угорщини. Професор Сетон-Вотсон, що з прихильністю спостерігав за всім, що відбувалося, висловився у своїй книзі так: «Це можна визначити як соціалістичну версію відомої лінії Грілльпарцер, «Wann steigt der Kaiser zu Pferde?» (Коли імператор осідлає свого коня?)». Реннерові не спало на думку, ні що головною метою соціал-демократії мало б бути стягти імператора з коня, ні що імператор сидить на спині свого народу зовсім не заради народного блага. Реннер вимагав кампанії

¹ Вони двічі не мали сенсу, коли, за планами Франца Фердинанда та його ближніх, пропонувалося накинути федеративний устрій існуючим провінціям, адміністративний поділ яких був штучним.

² Те, що Карл Реннер негативно висловлювався щодо національних держав, не завадило йому вітати політику Гітлера, спрямовану на національне об'єднання німців, завершене в 1938 році.

проти Угорщини тільки для підсилення імперії. Отто Бауер був настроений революційніше і вимагав від династії: Угорщину слід потрактувати за законами воєнного часу для інституалізації загального виборчого права та формування профспілок для сільськогосподарських робітників.

Німецький Biederkeit породив чимало дивних моментів в австрійському питанні; найбільше вражало те, що габсбурзьке військо, військо Контрреформації та антиякобінізму, тепер крокувало під знаменами демократії та соціалізму. Як і ліберали попереднього покоління, соціал-демократи претендували на те, щоб знайти в особі династії захисника доктрин, для утвердження яких самотужки їм бракувало сміливості та щирості переконань.

Франц Йосиф не прийняв революційне запрошення, великодушно запропоноване йому Реннером та Бауером. Імператор був єдиним, хто пережив стару Австрію, і, незважаючи на образи та поразку, знав, що події 1866 року не можуть бути анульовані. Бісмаркова поміркованість, а не габсбурзька сила, дала змогу монархії вижити; саме тому, що Німеччина проводила недостатньо активну політику, народи Габсбурзької монархії могли користуватися обмеженою свободою. Але їхні долі були визначені в Берліні, а не у Відні; коли німецькі правителі припинили опиратися ідеї Великої Німеччини, Габсбурзька монархія вже нічим не могла допомогти своїм народам. Німеччина ніколи не погодилася б на відродження Габсбурзької монархії як дійсно незалежної держави; це стало б відмовою від плодів перемоги під Садовою. Більше того, Габсбурзька монархія не могла існувати без німецької підтримки, особливо з часу відсторонення Англії від балканських проблем. Це було не так очевидно між 1888 та 1907 роками, коли ці проблеми перебували в «замороженому» стані; звідси впливала відносна свобода дій, якою могла вдовольнитися Габсбурзька монархія. В 1905 році Росія зазнала поразки на Далекому Сході і хоч-не-хоч мусила повертатися до Європи. Так само 1905 рік був кризовим роком Габсбурзької монархії. Це були останні дні, коли вона ще могла претендувати на якусь самостійність у політиці.

Події, а не політичні розрахунки, підштовхнули Франца Йосифа до дій: хоч він і виступив проти угорської конституції, робив це для того, щоб зберегти дуалізм, а не підірвати його. Активність Франца Йосифа стимулювалася безвідповідальною агітацією угорських магнатів проти спільного війська. В 1903 році угорський парламент відмовився затвердити дозвіл на набір особового складу війська, поки мадярська мова не стане «мовою команди» угорського рекрутування. Франц Йосиф відповів публічним попередженням, що

конституція Угорщини залежала від виконання обіцянок 1867 року. Нова сильна людина біля керма влади змушена була б запровадити дуалізм в Угорщині, і Франц Йосиф знайшов таку людину у Стефанові, синові Коломана Тіси, котрий, як і його батько, був переконаний, що мадярське дворянство не може вижити без Габсбурзької династії. Стефан Тіса зважився на дуже сміливий хід: усвідомлюючи неспроможність перемогти магнатів одними тріскучими фразами, він вирішив знищити їх політично, перекладаючи на них всю відповідальність. Він відмовився від системи урядового впливу та корупції, що було властиво правлінню його батька; в січні 1905 року він взяв участь в єдиних вільних виборах, які будь-коли відбувалися в дуалістичній Угорщині. Тіса та партія прибічників дуалізму зазнала поразки, більшість, що виступила проти спільної армії, пішла зворотним шляхом. Франц Йосиф прийняв виклик. Він порвав із конституційною практикою і призначив головою уряду Феєрварі, генерала, який разом із групою безликих чиновників відстоював спільне військо. Проте одного попередження виявилось не досить: парламентська коаліція продовжувала наполягати на мадярській армії як умові свого служіння династії. В лютому 1908 року угорський парламент розігнали солдати, і конституція була тимчасово скасована. Після сорока років конституційного життя Угорщина повернулася до абсолютизму Баха та Шмерлінга.

Це був час, коли не було помітно ані опору, ані обурення. Конституційна Угорщина була централізованою, бюрократизованою державою; чиновники, хоч і були дворянами, не хотіли ризикувати своїми посадами та пенсіями. Шляхетський опір, що складав фундамент угорської свободи, втратив свою силу: графства покривали лише малесеньку частинку адміністративного поля, і чиновники в графствах увесь свій час присвячували державній службі, а не власним маєткам. Ці шляхтичі-чиновники схвально поставилися до агітаційних гасел магнатів, розуміючи їх як відлуння ідей Кошута. Але вони вагалися, йдучи на ті жертви, які Кошут вимагав від їхніх дідів. Мадярська преса, хоч і була безтямно патріотичною та «ліберальною», перебувала в руках німців та євреїв, які стали угорцями, щоб бути в таборі переможців, і які тепер з тієї ж причини підтримали королівських уповноважених. Отже, було легко скасувати конституцію, але нелегко було знайти правильне рішення. Франц Йосиф просто повернувся до тимчасової диктатури «гусарів Баха», так само, як австрійський уряд повернувся до «тимчасового» абсолютизму Шварценберга. Постало питання, з яким свого часу не зміг впоратися Шмерлінг: чи зважиться династія на союз із селянством Угорщини проти угорських магнатів? На цій програмі наполягав

Франц Фердинанд з його традиційною для Габсбургів підозрілістю до угорських привілеїв. Феєрварі вдався до погроз: він почав підбурювати профспілки і в жовтні 1905 року оголосив про намір свого уряду запровадити загальне виборче право. Це був подвійний виклик «мадярській нації», тобто її національним та класовим привілеям. Загальне виборче право могло б поставити мадярів як меншину в опозицію до інших національностей; шляхта опинилася б в меншості проти селян та міських робітників. Це було загрозою також і для імперського генерала, який до того ж був мадярським аристократом. Як і попередні погрози, що лунали за часів правління Франца Йосифа, цю погрозу можна порівняти з пістолетом з закритим запобіжником. Зрештою, як показав приклад Франца II, програма союзу між імператором та селянами була після 14 липня 1789 року застарілою. Ідея аграрних реформ та профспілок для сільськогосподарських робітників значною мірою перевищувала плани Феєрварі, а міські профспілки не дуже перешкоджали, коли не поширювалися. До них ставилися толерантно навіть за часів Хорті. Союз зі словаками та румунами, попри злісні намовляння Франца Фердинанда, знов став важливим для мадярського генерала. Лише хорватський рух мав респектабельний вигляд, і саме хорватська позиція визначила наслідки кризи, хоча це не означало, що ці наслідки мали для хорватів сприятливий характер.

Коли б «хорватська нація» залишалася тільки нацією відставних польових офіцерів, Феєрварі знайшов би ідеальних союзників. Такий союз був можливий у 1848 році і, за останній час, у 1866 році. Нові хорватські лідери були інтелектуалами середнього класу, що відгородилися завдяки своєму ліберальному світогляду від послідовників прикладу Єллачіча і пішли на союз із династією; їх не приваблювала дружба з імперським генералом та мадярським аристократом. Ці хорватські ліберали знали свою історію та пам'ятали подвійне дезертирство династії в 1849 та 1867 роках; крім того, хорватські націоналісти з середнього класу бажали загального виборчого права не більше, ніж угорські чи австрійські. З іншого боку, саме через свій лібералізм хорватські націоналісти стали жертвами позірної благопристойності мадярів: зрештою, угорська шляхта нав'язувала міф ліберальної Угорщини всій Європі, що вводило в оману значно досвідченіших парламентаріїв, ніж хорватські початківці. Лідери угорської коаліції проголошували боротьбу за національну свободу від Габсбургів і обіцяли, що перемога Угорщини принесе також свободу південним слов'янам. Хорватські ліберали, реагуючи на чистий династизм партії Чистого Права, були переконані, що свободи можна досягти в співробітництві з Угорщиною,

а не в боротьбі проти неї. Починаючи з жовтня 1905 року, в той самий момент, коли Феєрварі проголосив курс на запровадження загального виборчого права, хорватські ліберали зустрілися з хорватськими представниками в Істрії та Далмації в Рієці (Fiume). «Фіумські рішення» вимагали повторного об'єднання Далмації з Хорватією; учасники конференції домовилися підтримувати мадярську опозицію взамін на лояльне ставлення до хорватів. Незабаром представники сербів у Хорватії та Угорщині зустрілися в Задарі й ухвалили цю програму, яка, таким чином, стала базою для сербсько-хорватського союзу.

«Фіумські рішення» жодним чином не загрожували існуванню Габсбурзької монархії, навіть імпліцитно ці рішення такої мети не містили, вони вимагали лише національної свободи для більшості народів Австрії, хорватів в Істрії та Далмації. Єдина «корпоративна» вимога стосувалася не створення південнослов'янської держави і навіть не південнослов'янської єдності в межах імперії: вимагали тільки розширення Хорватії шляхом включення до її складу Далмації, вимога, яку хорвати висували в 1867 році і раніше. Хорватські лідери нічого не знали про Сербію і майже не усвідомлювали факту її існування. Задарське рішення містило невиразний південнослов'янський сентимент — «хорвати та серби — один народ»; обережна політика мадярів, спрямована на розпалювання ревностей між хорватами та сербами, вже не приносила належних результатів, їхній союз ставив високі вимоги перед сербським та хорватським народами. Національна злука є можливою тоді, коли нації несвідомі; так обережний «чехословацький» сентимент у гаслах празьких екстремістів 1848 року був свідченням незрілості і чехів, і словаків. Тепер подібного досвіду набували серби та хорвати. Сербія розпочинала період національного відродження з падінням династії Обреновичів у 1903 році; Петро Карагеоргієвич, новий король, був утіленням національної довіри і довгоочікуваним національно свідомим монархом. У Хорватії південнослов'янський ідеалізм Штросмаєра не мав широкого кола прихильників, загребські інтелектуали дедалі більше аграризувалися. Свідченням цього була Хорватська селянська партія, створена Стефаном Радічем. Партія проголошувала національну винятковість хорватів та поводитися вельми агресивно, так само, як і шляхетська Партія Чистого Права, попри те, що декларувала соціал-демократичний характер своєї програми.

Південнослов'янська ідея мала незначний відгук серед південнослов'янських народів, навіть для тамтешніх інтелектуалів вона була не більше ніж риторичним гаслом. З іншого боку, на неї зовсім по-іншому зреагували династия та мадяри. Для них невинні фрази,

висловлені в Задарі, були ніби голосом долі. Імперські та мадярські державні мужі втратили здатність раціонально мислити; вони відмовилися від політики компромісів та інтриг, яка раніше приносила чимало користі, і не змогли вигадати нічого кращого, ніж почати репресії. Звісно, сербсько-хорватський союз прискорив процес примирення між Францом Йосифом та угорськими магнатами. Угорська опозиція злякалася загрози надання виборчого права широким верствам населення Угорщини; магнати ж власних селян боялися більше, ніж бунту підкорених народів. «Національна боротьба» проводилася для примирення глибокого класового антагонізму. Крім того, магнати нарешті усвідомили, що перемога їхньої власної програми могла їх знищити: коли б Угорщина «унезалежнилася від Австрії», австрійський споживач міг би відмовитися купувати угорську пшеницю, закупаючи дешеві харчі за кордоном.

Франц Йосиф, зі свого боку, мав підстави поспішати. Габсбурги проводили власну зовнішню політику, незалежну від Німеччини, і конфлікт з Угорщиною міг би ще більше посилити Габсбургів; так само, як Шмерлінг планував підкорити Угорщину для того, щоб підготуватися до війни з Пруссією. Але очікування не справилися. Навіть навпаки, цей конфлікт ослабив монархію більше, ніж будь-коли. В лютому 1906 року на конференції Австро-Угорщина повністю підкорялася німецьким інструкціям: тобто вона посварилася з Англією та Францією через Марокко; не підлягало сумнівам, що навіть Італія трималася більш незалежного курсу. Франц Йосиф несподівано змінив своє рішення. Він знову почав турбуватися про досягнення компромісу з Угорщиною, як це було в 1867 році, хоч тепер він це робив, керуючись антинімецькими мотивами: оскільки конфлікт з Угорщиною не посилив монархію, не підготував її для боротьби з Німеччиною, то тепер очікувалося, що замирення з Угорщиною зміцнить позиції монархії. Але ці сподівання теж виявилися марними, як і за часів Байста: магнати розуміли, що їхні привілеї мають бути гарантовані німецькою підтримкою, тому вони були готові протистояти намірам Франца Йосифа проводити справді самостійну зовнішню політику. Компроміс тепер більше відповідав інтересам угорських магнатів. За влучним висловом Вільгельма II, який у такий спосіб хотів принизити Габсбурзьких політиків, Австро-Угорщина була «другим діамантом на рингу змагання».

У квітні 1906 року Франц Йосиф та угорські магнати відновили угоду, яка була тіснішою, ніж будь-коли з часів Сатмарського миру. Магнати полишили «національну» справу; Франц Йосиф лишив у спокої угорські маси. Угорщина вже не виступала проти спільного війська та Тарифного союзу з Австрією. Франц Йосиф відмовився

від ідеї запровадження загального виборчого права та призначив конституційний уряд. Загальне виборче право залишалося програмою цього уряду, як, утім, і кожного угорського уряду до 1918 року; причини для невиконання цього пункту урядової програми завжди знаходилися. Аж до падіння Великої Угорщини в 1918 році виборче право постійно перекручувалося та обмежувалося. Обіцянки, надані сербсько-хорватському союзу, були проігноровані. В 1905 році Франц Кошут так відповів на Фіумську пропозицію про співпрацю: «Ми чекаємо на Вас з любов'ю та надією». В 1907 році Франц Кошут, який тепер став міністром Габсбургів, розробив законопроект про перетворення мадярської мови в єдину мову угорських залізниць, навіть на території Хорватії; Аппоній, «великий старець» угорського лібералізму, видав Освітній акт, за яким інші національності позбавлялися права мати навіть приватні школи. Ці мадярські патріоти, що тепер були при владі, повинні були втілювати той самий курс, що й обидва Тіси, батько та син: аби приховати свою капітуляцію перед Габсбурзькою монархією, вони демонстрували свій угорський націоналізм відповідним ставленням до національних меншин і повернули прихильність шляхти обіцянкою збільшити штат державних службовців.

Залізничний акт Кошута, а зовсім не «Фіумські рішення», вперше дав можливість сербсько-хорватському союзові реалістично оцінити те, що відбувалося. Він врятував сербсько-хорватських інтелектуалів від ідеалізму та змусив їх мислити владними категоріями. Вони мали стати далекогляднішими, ніж хорватське дворянство, яке забагато сподівань поклало на династію. Але сталося навпаки — вони виявилися ще наївнішими. Ці інтелектуали шукали зброю, якою могли скористатися чи радше погрожувати, династії та мадярам; такою зброєю міг стати лише союз із незалежною Сербією. В 1907 році спочатку лунали хитрі фрази про те, що Сербія є «Г'ємонтом південних слов'ян». Такі заяви спричинили паніку у Відні: це завдало рани, яка ніколи так і не змогла загоїтися, і нагадувало жакливі події 1859 року, що передвіщали загибель старої Австрії. Всі політичні помилки Габсбургів між 1907 та 1914 роками походять від хибного ототожнення таких явищ, як італійський та південнослов'янський рухи. Італійський націоналізм був дійсно непримиренним; південнослов'янський націоналізм теж вважався таким. Здавалося, що силу можна застосовувати тільки проти італійського націоналізму, а тепер усе більше до застосування сили зверталися в боротьбі проти південнослов'янського націоналізму. Але переважна більшість хорватів і навіть більшість сербів могли б підтримати монархію в обмін на толерантне ставлення до своїх культурних вимог. Реальною перешкодою

був не південнослов'янський екстремізм та непримиренний націоналізм, а безжальна «мадяризація», яку здійснювали угорські правлячі класи, що з ними Франц Йосиф відновив угоду 1906 року. В 1905 році Франц Йосиф отримав шанс анулювати капітуляцію 1867 року; в 1906 році, як і в 1867, імператор не пішов на співпрацю з народами та національностями і втратив історичний шанс. Це був останній щабель на шляху до загибелі.

Угорська криза призвела до неочікуваних результатів в Австрії. Династія не змогла провести загальне виборче право через парламент і тепер протистояла йому при вирішенні інших питань. У листопаді 1905 року навіть російський царизм під впливом революції погодився запровадити загальне виборче право. В Угорщині проти нього виступила тільки «мадярська нація»; в Австрії, в Державній Раді, єдності не існувало навіть серед тих партій, які могли б постраждати від загального виборчого права. Приклад організованої опозиції подали поляки, котрі вимагали — і захищали — збільшення чисельності польських депутатів за рахунок упослідження русинів. Загальне виборче право в Австрії було впроваджене під тиском імператорської волі. Франц Йосиф (він був людиною допитливою, але повільно мислив) раптом визнав слушність тих аргументів, які виклали перед ним Штайнбах і Таффе в 1893 році; ці аргументи його повністю переконали, і він не хотів більше зволікати. В Угорщині загальне виборче право завжди було не більше ніж тактикою погроз; в Австрії це право здавалося шляхом уникнення конфліктів з буржуазією неавстрійських націй. З іншого боку, австрійські народні маси, робітники та селяни, досягли певної політичної зрілості. В Угорщині Франц Йосиф був змушений стати «селянським імператором». В Австрії демократизм Франца Йосифа відчував загрозу з боку Карла Люегера та Віктора Адлера, двох поважних літніх джентльменів, австрійців та віденців, як вони себе називали. Франц Йосиф відчував глибоку ненависть до лібералізму. Виступаючи проти нього, він висловлював свої симпатії націоналістичним ідеям. Це було раніше, а тепер він використовував демократичну ідеологію в боротьбі і проти лібералізму, і проти націоналізму, дозволяючи собі більшу свободу дій, ніж будь-коли, починаючи з 1867 року. В парламенті 1907 року християнські соціалісти були найбільшою партією, соціал-демократи були другою; це можна оцінити як тріумф імперської ідеї. Християнські соціалісти та соціал-демократи мали намір зберегти Габсбурзьку імперію, попри маніпулювання демократичними гаслами. Хоч вони й боролися одне з одним, гру *rouge et noir* було зіграно на імперській шахівниці. Демократичний парламент фактично забезпечив підтримку урядових

заходів: бюджет було ухвалено в конституційній формі, і скромний компроміс з Угорщиною нарешті показав свої позитивні для Австрії сторони. Прем'єр-міністр Бек, який провів закон про загальне виборче право через райхсрат, протягом кількох місяців відновив призабуту конституційну практику, включив парламентських лідерів до складу уряду. Але, як це часто траплялося, Франц Йосиф саме в момент успіху змінив ставлення до свого міністра. Він вимагав швидких результатів, а вони не були ще безсумнівно задовільними: національні партії продовжували існувати, націоналістична ідеологія утверджувалася навіть у середовищі «проімперськи» налаштованих християнських соціалістів та соціал-демократів. Християнські соціалісти, попри свій радикалізм, виступали за виключно німецький характер Відня. Соціал-демократи розкололися на різні національні розгалуження, а чеські соціалісти працювали з іншими чеськими партійними групами стосовно всіх національних питань. Вважалося, що робітники та селяни ще не охоплені націоналістичними ідеями, але така думка була справедливою в часи суцільної неписьменності. Тепер Австрія мала загальну початкову освіту, і кожна людина, що вміла читати та писати, стояла перед необхідністю зробити свій політичний та ідеологічний вибір.

Франц Йосиф втратив довіру до Бека і дозволив йому залишити кабінет у листопаді 1908 року. Пояснювати відставку Бека лише домашніми обставинами — це те саме, що повторювати помилки сучасників, які обговорювали лише внутрішню «австрійську проблему» і помилялися в тому, що її суть вбачали в ролі, яку відігравала Габсбурзька монархія як велика держава. Австро-російський союз на Балканах дав Габсбурзькій монархії перепочинок для відновлення можливостей проводити самостійну зовнішню політику; але в 1907 році перепочинок скінчився. Використати за призначенням його не спромоглися. Австро-Угорщина могла стати незалежною державою лише за умови, коли б виник справжній «австрійський» патріотизм, який би знайшов відгук у серцях простих людей. Клерикалізм та династична відданість уже не могли служити основою величчю імперії. Однак Франц Йосиф скоріше дав би імперії загинути, ніж поділився б хоча б частиною своїх повноважень із народом. Відставка Бека свідчила про те, що спроба «революції згори» закінчилася поразкою, а ідея такої революції була публічно відкинута. В жовтні 1908 року Франц Йосиф відкинув шістдесят років компромісів і поступок та знову поклав свої сподівання на збройну силу, з чого його правління, власне, і почалося. Про існування Габсбурзької монархії нагадувала лише австро-угорська армія. Переживе ця армія війну чи на неї чекає катастрофа — було питанням майбутнього.

РОЗДІЛ 17.

ДО ПОРОЗУМІННЯ ЧЕРЕЗ НАСИЛЬСТВО
(1908-1914 роки)

Карл Реннер поставив питання: «Коли імператор осідлає свого коня?» Суть питання полягала в тому, що у Відні в цей час панували прагнення до дії, бажання, яке не могло сприяти ані конституційному конфлікту з Угорщиною, з його банальним завершенням, ані запровадженню загального виборчого права, вплив якого на національні партії виявився незначним. Наче старий дід, що дедалі більше знесилювався, Габсбурзька монархія шукала шляхів оновлення, всіляко намагаючись продемонструвати свою дорослість і зрілість. Прагнення до дії виявляли люди, які вірили, що «австрійська місія» підвищить культурний рівень та моральні життєві норми; поштовху до дій вимагали соціалісти, виступаючи за створення профспілок та земельну реформу; німецькі націоналісти, що намагалися відновити німецький дух монархії. Франц Фердинанд теж уже не міг стримувати свого нетерпіння. Свої вимоги висував Конрад фон Гетцендорф, який в 1906 році очолив генеральний штаб. У війні він вбачав ліки проти слабкості імперії та війська. У внутрішній політиці розрекламована кампанія проти Угорщини закінчилася нічим; тому імперія переорієнтовувалася на зовнішню політику. На підставі особистих домовленостей Еренталь змінив Голуховського на посаді міністра закордонних справ у 1906 році. Він був останнім із тих багатьох «чаклунів», котрі обіцяли відродити монархію за допомогою дипломатичної магії. Самовпевнений та пихатий, послуговуючись зухвалим солдатським жаргоном, він зневажав усіх своїх попередників, починаючи з Андраші, і виступав за відродження величчю Австро-Угорщини, якою вона втішалася на Берлінському конгресі. По суті, коли б Еренталь та монархія протрималися довше, початок ХХ століття був би відомий в історії як ера Еренталя.

Так чи інакше, обставини, що склалися у Європі, виявилися сильнішими за нього. Габсбурзька монархія почувалася приниженою через те, що їй відвели роль прислужниці під час конференції у справах Алжиру. Голуховський, без сумнівів, був на все здатний заради блага Галичини. Інші ж народи, навіть німці, були невдоволені результатами його політики. Еренталь, маючи досить слабе уявлення про внутрішньополітичні обставини, пропонував триматися більш

незалежної політичної лінії. Перебуваючи у Санкт-Петербурзі як посол, він тішив себе думками, що зможе відродити Союз трьох імператорів чи навіть Священний союз. Тож Еренталь, як і Меттерніх, передбачав, що Німеччина стане молодшим партнером у тому випадку, коли Росія та Австро-Угорщина підпишуть перемир'я на ґрунті щирого консерватизму. Стосовно австро-російських взаємин він мав ще більше впевненості та честолюбства, ніж свого часу Меттерніх. Останній прийняв як належне російську миротворчу політику на Балканах, як запоруку дружніх стосунків. Еренталь дійшов висновку, що Туреччина та Росія не дуже бажані в балканській політиці, особливо після поразки Росії на Далекому Сході. Але замість того, щоб організувати спротив Росії, він запропонував їй співпрацю. Відкинувши позицію Меттерніха, Еренталь прагнув відродити політику Йосифа II, у той час, коли Габсбурзька монархія ще зазіхала на Балкани. Меттерніх та всі його наступники боялися, що коли Османська імперія розпадеться, то всі її уламки впадуть на їхні голови. Еренталь тепер навіть був готовий підштовхнути Туреччину до розпаду.

Але насправді Еренталь не був настільки незалежним у своїх вчинках, як хотів показати. Він мусив коритися цілому ряду обставин. Відновлення угоди з Угорщиною 1906 року призвело до виникнення «сербської проблеми». Внутрішня сербська проблема постала у вигляді сербсько-хорватського союзу, який являв собою оманливе та нікому не потрібне утворення, — і саме на Сербію лягала основна провина за це. Більше того, все це призвело до економічного конфлікту з Сербією. Високі тарифи, спрямовані проти сербської сільськогосподарської продукції, особливо свиней, — це частина ціни, яку сплачували угорським магнатам за згоду на спільне військо. Сербія погодилася бути союзником Австрії, оскільки підпорядковувалася династії Обреновичів. У 1906 році вона ствердила свою економічну незалежність, відмовилася від австрійських позик, збрала гроші в Парижі і, з явно провокаційною метою, закупила зброю у Франції, а не на заводах «Шкода» в Богемії. До того ж, Сербія знайшла шлях її транспортування — через турецьку територію до Салонік. Німеччина, втрачаючи вплив на Балканах і бажаючи розлютити Еренталя, забезпечувала Сербію ринком, який більш ніж достатньо компенсував їй втрати ринку в Австро-Угорщині. Еренталь, хоча й з запізненням, все ж таки намагався досягти перемир'я і в 1907 році запропонував Сербії комерційну угоду, вигіднішу за попередню — 1906 року. Але вона виявилася занадто вигідною, тому і райхсрат, і угорський парламент угоду відхилили, а Еренталь мусив приховувати своє розчарування, приписуючи свою невдачу згубній ворожості сербів.

Таким чином, великий удар зовнішньої політики мав стати ударом проти Сербії; поразка «південнослов'янської змови» поклала початок швидкому вирішенню інших проблем Габсбурзької монархії. Еренталь мріяв про розчленування Сербії разом із Болгарією. Цей план не можна не визнати абсурдним, оскільки в цьому випадку слід було очікувати загострення південнослов'янської проблеми. Його практичною метою було анексувати Боснію та Герцеговину — дві турецькі провінції, які перебували під габсбурзькою окупацією з 1878 року. Ця анексія мала покласти край сербським сподіванням загарбати Боснію та Герцеговину після розпаду Османської імперії. Це мало б розплутати клубок законодавчих протиріч, що його створило керівництво молодотурків у парламенті в липні 1903 року. Та найголовніше — анексія проклала шлях для реалізації «австрійської місії». Навіть найпалкіші прибічники «вільної торговельної імперії» мусили визнати, що тридцять років австрійського правління не принесли жодної користі мешканцям двох провінцій: не було системи медичного обслуговування, залізничної колії необхідної довжини, бракувало загальноосвітніх шкіл, самоврядування навіть у селах. Усі прорахунки приписувалися «аномаліям» окупаційного режиму. Коли б ці дві провінції стали частиною Габсбурзької монархії, вони б отримали земельні сейми, школи, профспілки, була б проведена земельна реформа, збудовані дороги і залізниці, тобто все те, що віденські професори та письменники вкладали в поняття «австрійська ідея». Еренталь і сам говорив мовою «австрійської ідеї» і навіть спроектував навесні 1908 року залізницю через турецьку територію до моря. Але ця залізниця вважалася непрактичною, і її ніколи б не збудували. Єдине її значення полягало в тому, що вона мала засвідчити, якою прогресивною людиною був Еренталь.

Приєднання Боснії та Герцеговини спричинило революцію в балканській політиці Австро-Угорщини. Андраші ставив на карту все заради збереження Турецької імперії, тому наполягав на окупації. Еренталь був готовий дозволити Турецькій імперії відійти та планував ризикнути і укласти угоду з Росією. Це сталося у вересні 1908 року. Извольський, міністр закордонних справ Росії, на цей час теж був готовий до дій, аби досягти швидкого успіху заради найголовнішого — відновлення престижу царської Росії. Він погодився з анексією обох провінцій, але з умовою, щоб Еренталь натомість підтримав відкриття Гібралтарської протоки для російських кораблів. Ця угода Бюлова являла собою останній безпорадний дипломатичний хід двох імперій, що перебували на межі загибелі. Еренталь гадав, що розв'язав балканську суперечку з Росією, зробивши Габсбурзьку монархію залежною від Німеччини; Извольський думав, що Константинополь, який

був об'єктом зазіхань російських царів, тепер входив до сфери його впливу, також маючи схвалення своїх дій Росією, Еренталь 5 жовтня 1908 року проголосив анексію двох провінцій, внаслідок чого вибухнула «Боснійська криза».

Однак все складалося зовсім не так, як це планували Еренталь та Извольський. Англія та Франція відмовилися відкривати для Росії Гібралтарську протоку. Російський прем'єр-міністр Столипін наголосив на тому, що російська громадськість не має хвилюватися за Гібралтар і, більше того, за слов'янські народи на Балканах. Такий настрій голови російського уряду не imponував ані Извольському, ані більшості росіян. Лише тоді, коли Еренталь почав принижувати сербів на їхній землі, росіяни почали їм співчувати. Тож російське втручання в балканські проблеми можна вважати справою рук Еренталю. Самі серби у Сербії не надто опікувалися долею сербів в Австро-Угорщині, Боснії та Герцеговині. Еренталь навчив сербів почуватися південнослов'янами. Це почування прищепив сербам один політичний хід Еренталю, котрий жодним чином не стосувався південнослов'янської проблеми. Сербі не могли протистояти зростанню впливу сербів та хорватів Боснії, особливо тоді, коли під тиском Извольського мусили приховувати його власні прорахунки. «Боснійська криза» не принизила Сербію, хоча призвела її до поразки; вона поставила в принизливе становище Австро-Угорщину. Повторювалася ситуація боротьби з П'ємонт — підвищився статус Сербії, а Австро-Угорщина вирішила приписати всі проблеми Габсбурзької монархії «П'ємонту південних слов'ян». До того ж, «Боснійська криза» не поклала край залежності Австро-Угорщини від Німеччини. Габсбурзька дипломатія могла б заплутатися в пошуках рішення, коли б Німеччина в березні 1908 року не змусила Извольського нарешті відмовитися від претензій до Сербії. Австрійські урядовці мали всі підстави бути невдоволеними таким німецьким заступництвом: тепер увесь світ розглядав їх як підопічних Німеччини.

Еренталь, попри німецький ультиматум, висунутий Росії, надалі продовжував війну з Сербією, ніби єдиною його метою було приниження цієї країни. Коли він почав втілювати свою мету, зіткнувся з питанням, на яке не міг відповісти, — чого він досягне, воюючи з Сербією, навіть коли ця війна завершиться перемогою. Анексія призвела б до змішання народів монархії з бунтівними південними слов'янами; коли б Сербія не була анексована, вона стала б центром невдоволення, про що постійно твердила габсбурзька пропаганда. Чим успішнішою була політика Еренталю, тим фатальніші наслідки вона приносила монархії; чим повніше вона втілювалася, тим більше виникало проблем. Утім, Еренталь таки ухвалив рішення, подібне до тих, що

приймалися кожним міністром закордонних справ Габсбурзької монархії від Меттерніха до Андраші та Кальнокі: Австро-Угорщина не могла тепер анексувати Балкани і мала підтримувати там статус-кво, хоч це викликало спротив Росії. У лютому 1909 року, коли Австро-угорська армія вже була мобілізована, Еренталь вирішив не розпочинати війну. Франц Йосиф, який критично сприймав військову спроможність своїх збройних сил, підтримав рішення Еренталю. Навіть Франц Фердинанд виступив проти війни. Він хоч і хотів принизити Сербію, але ще більше хотів робити все, щоб не догодити угорцям. Конрад, прибічник війни, раптом побачив, що лишився самотнім. Він мав втішатися тільки тим, що його військо є боездатним, принаймні мобілізованим.

Отже, усе це закінчилося нічим. Винятком можна вважати незначні законодавчі зміни в становищі двох провінцій. Консервативний союз із Росією виявився нетривким, але остання знов почала виявляти інтерес до балканських проблем і проводити антиавстро-угорську політику. Сербів вдалося переконати, що війна відбудеться, але згодом, тому вони теж підключилися до антиавстрійської політики. Час від часу сербське керівництво, усвідомлюючи велику відповідальність, робило спроби примирення, проте Еренталь зі зневагою їх відкинув. Практично, «австрійська ідея» в обох провінціях зазнала поразки. «Економічного зростання» не було помітно, нові концепції ніколи не повстали, лише розростався бюрократичний апарат та збільшувалася окупаційна армія. Провінції отримали земельні сейми за австрійською моделлю, оскільки ж провінційні сейми мали тепер значні адміністративні повноваження, постало завдання підтримати представництво великих землевласників. Тому, попри те, що вибори до райхсрату проводилися вже на підставі загального виборчого права, сеймові вибори проводилися за старою «обмеженою» системою та системою «куріальних» виборчих округів. Боснія та Герцеговина теж були включені до цієї «куріальної» системи. До того ж, три «курії» (великі хутори, міста та сільські громади) були поділені пропорційно між трьома конфесіями: православною, католицькою та мусульманською. Проводячи вибори у такий заплутаний спосіб, «магометанські» землевласники набирали вдвічі більше голосів. Таким чином, Габсбурзька влада утверджувала соціальну приниженість сербсько-хорватської більшості. «Австрійська ідея» дуже багато обіцяла двом провінціям, але, як це часто бувало, обіцянки лишилися невиконаними, і після 1909 року віденські теоретики вже не звертали уваги на становище бідних та неписьменних селян Боснії та Герцеговини.

«Боснійська криза» лишила по собі важкий спадок: під час кризи приводом до війни стали звинувачення лідерів сербсько-хорватської

коаліції в Хорватії у державній зраді, тепер ці звинувачення мали постати перед судом громадськості. Першим його виявом став судовий фарс у Загребі. Сфабриковані докази дискредитували тільки угорських правителів Хорватії. Звинувачені, офіційно проголошені винними, відразу ж дістали помилування від Франца Йосифа. За п'ятдесят років після революції 1848 року по всій Європі утвердилася «сила закону». Це не стосувалося Російської та Оттоманської імперій, але навіть Габсбурзька монархія почала орієнтуватися на західноєвропейські стандарти. Загребський суд став першим очевидним відходом від принципів цивілізованої, справедливої держави, початком періоду безчестя, політичних судилищ, який згодом охопив Європу. «Угорська нація», попри свій показовий лібералізм, поводилася як піонер варварського триумфу.

Що найгірше, Еренталь, цей пихатий дурень, утягнув усю монархію у це безчестя. Він схвально поставився до кампанії проти сербсько-хорватських лідерів і заручився підтримкою журналіста Фрідюнга, великого історика, радикального німецького націоналіста, що перетворився на прибічника Габсбургів. Ні Еренталь, ні Фрідюнг не переобтяжували себе вивченням доказів, які вони наводили: статті, які писав останній, мали виправдати війну проти Сербії, і ніхто не докопувався б до причин війни, коли вона почалася¹. Коли Еренталь вирішив виступити проти війни, він дозволив сербсько-хорватським лідерам провести наклепницьку акцію проти Фрідюнга у віденських судах. Було доведено, що документи, надані міністерством закордонних справ Австро-Угорщини, звичайні фальшивки. Більше того, за «справу Фрідюнга» взявся знаменитий чеський професор Масарик, який на зборах Делегацій звинуватив того у фальшуванні доказів. Еренталь навіть не намагався захищатися. Він дискредитував себе як невдалого фальсифікатора в очах усієї Європи і ніколи вже не міг відновити втрачену репутацію. Дійсно, загребський суд та «справа Фрідюнга» продемонстрували моральний розклад Габсбурзької монархії. Всім стало зрозуміло, що порядність та цивілізованість були лише личиною, яка приховувала щось протилежне. Тепер монархії лишався один вихід — вдатися до насильства.

Хоч як це абсурдно, Еренталь мав чим захищатися. Масарик звинуватив австрійське посольство в Белграді у виробництві підробних документів. Насправді посольство, провина якого (державна зрада)

¹ Рішення про війну було прийняте за день до появи першої статті, її опублікування можна було не допустити, як це склалося щодо пізніших статей. Чиновники міністерства закордонних справ не повністю реалізували підбурювальний дух статей, але дехто з них все ще сподівався на війну. Передусім, австрійська система була неспроможною на швидку реакцію.

вже була очевидною, виявилось, зрештою, легкою жертвою спритного наклепу, і документи, за допомогою яких Масарик доводив провину, — наступні продукти тієї ж фальсифікації. Міністерству закордонних справ Австрії це було відомо: володіючи більшим обсягом інформації, ніж Масарик, вони застерегли Еренталья щодо «справжніх» документів Фрідюнга. Еренталь мав забагато пихи, щоб визнати власну недбалість. Більше того, він не хотів визнати некомпетентність Форгача, белградського міністра, постійні помилки якого могли привести Еренталья на будь-яку високу посаду в дипломатичному відомстві. Така поведінка Еренталья виявила справжню суть Габсбурзької монархії. Вона не була тиранічною чи жорстокою, просто її охопили виродження та загнивання. Монархія могла стерпіти звинувачення у бездіяльності, недостатній енергійності та неспроможності діяти, але не могла визнати справжні причини своєї слабкості та власні помилки. Еренталь міг тішитися зі своєї дотепності, з якою він підробляв документи Фрідюнга; в 1914 році Берхтольд волів бачити себе в ролі творця війни, а не нікчемної маріонетки в руках конаючої системи.

Богемська криза з її неприємним та не зовсім зрозумілим завершенням вичерпала останні сили Габсбурзької монархії. Як у зовнішніх, так і у внутрішніх справах період ініціатив минув. Австрійській урядовці вже навіть не чекали на зміни. Єдине, на що вони сподівалися, це те, що наявний стан речей так ніколи і не зрушиться з вигідної для них мертвої точки. Еренталь повернувся до миролюбної політики своїх попередників: відновив нормальні стосунки з Росією, припинив реагувати на провокації сербів та італійців. Найпершим кроком у його політичній тактиці була спроба встановити теплі стосунки з Францією. Протягом марокканської кризи 1911 року Еренталь не хотів надавати Німеччині підтримку, хоч та допомогла йому під час боснійської кризи. Еренталь просив, хоч і марно, французьких кредитів для австрійських та угорських позик. Консервативне партнерство між Францією та Австрією було можливим у часи Меттерніха та Гізо; останній імпульс таким відносинам між двома країнами надали Байст та Наполеон III у 1867-1870 роках. Після великих перетворень 1870 року ні Франція, ні Австрія більше не були великими державами, здатними міцно триматися на ногах. Франція потребувала підтримки Великобританії, щоб протистояти зазіханню Німеччини; Австро-Угорщина не могла обійтися без допомоги Німеччини у протистоянні з Росією на Балканах. Шансу, змарнованого на початку правління Бісмарка, вже не можна було повернути. Еренталь не бачив альтернативи агресивній політиці, від якої він теж відмовився. Конрад, перебуваючи в ізоляції, вбачав

засіб порятунку у випереджувальній війні проти Італії, Сербії і проти будь-кого. Ніхто не поділяв його впертої войовничості, і таке настановлення коштувало йому посади, якої він був позбавлений на рік. Проте Конрадові вдалося представити війну як чинник позитивної політики, і такий курс він проводив протягом свого тривалого урядування. Війна проти Італії могла б надати Габсбурзькій монархії переможного духу; до того ж, Італія була всього лише блідим спогадом про минулу державну велич, яка тепер могла справити враження хіба що на професійних дипломатів та поціновувачів літератури. Тут знову тінь Бісмарка затьмарила шлях: незалежна Італія була складовою Бісмаркових планів, і її розпад міг лише прискорити час, коли німці цілковито запанують у Габсбурзькій монархії.

У внутрішніх справах Габсбурги також втратили реальні важелі влади. Райхсрат збирався і, як і раніше, не міг затвердити бюджет, а потім, коли бюджет затверджували за допомогою надзвичайного указу, він просто закривав на це очі; виголошувалися промови, ухвалювалися резолюції, у той час, коли імперська машина перетворилася на безпрецедентну купу паперу. Чесько-німецькі відносини в Богемії залишалися об'єктом нескінченних переговорів: пропонувалися, обговорювалися, коригувалися і врешті-решт відкидалися нові схеми. Бінерт, жалюгідний писака-бюрократ, який у 1908 році змінив Бека на посаді прем'єр-міністра, запропонував створити чеські та німецькі міністерства без портфелів для того, щоб забезпечити інтереси обох сторін, так само як польський міністр без портфеля захищав інтереси Галичини; німці ж запідозрили у цьому замах на свої інтереси у Богемії і тому змусили Бінерта відмовитися від цієї ідеї. Штюрк, інший чиновник, котрий став прем'єр-міністром в 1912 році, розробив свої плани вирішення територіальних питань і в 1914 році висловив думку про те, що чехи та німці роз'єднані стіною «товщиною з аркуш паперу». Але він не бачив, що цей папір зроблено з надзвичайно цупкого матеріалу: це вже була навіть якась філософська проблема, конфлікт двох історичних вимог, які неможливо було примирити. Тепер німці діяли з більшою самовпевненістю, утверджуючи свою могутність у самій Німеччині; чехи ж були занепокоєні своїм обов'язком боротися на німецькому боці у війні між німцями та слов'янами. Найбільше прибічників ідеї зробити обструкцію у райхсраті знайшлося серед русинів, які були обурені привілейованим становищем поляків у Галичині. На знак слов'янської солідарності їх підтримали чехи та словаки.

Німці, в свою чергу, застосували той самий метод обструкції у сеймі Богемії: розпався навіть комітет сейму, що контролював адміністрацію краю. В 1913 році Штюрк скасував конституцію

Богемії на невизначений час. Автори плану сподівалися, що імператорський уряд дасть позитивний приклад і правильні директиви, але все марно, невизначеність підірвала «творчі» сили Відня. Державна рада зібралася востаннє під час правління Франца Йосифа у березні 1914 року; за кілька днів русини зірвали її роботу. Коли у серпні 1914 року розпочалася війна, Державна рада знову тимчасово припинила роботу, і Австрія, не зазнавши жодних змін, повернулася до попереднього стану – «тимчасового абсолютизму», з якого і починалося правління Франца Йосифа.

Стара пісня почала лунати і в Угорщині. Угорські магнати ще не встигли отямитися після поразки 1905 року. Відновилися їхні напади на спільну армію. Вони вже не зверталися до дворянства, яке протягом усього періоду конституційної боротьби відчувало, що може втратити свої чиновницькі посади. Вищі посадовці виявляли свої здібності у насильстві та корупції, переслідуючи мету зруйнувати коаліцію на загальних виборах 1910 року; відновилася «мamelюцька» більшість. Стефан Тіса, що спочатку проводив закулісні інтриги, ставши в 1913 році прем'єр-міністром, виявив такі диктаторські здібності, якими навіть не володів його батько. Він змусив прийняти воєнний закон та повопився як щирий прихильник спільної армії. За це Тіса без жодних перешкод міг проводити кампанію проти немадярських національностей, тримаючи при цьому в покорі мадярські народні маси і не допускаючи їх до участі у політичному житті. Тіса проголосив: «Наші немадяромовні громадяни повинні передусім змиритися з тим фактом, що вони живуть в однонаціональній державі, державі, яка не є конгломератом різноманітних народів». Проекти виборчих законів тільки подавали до розгляду, а розширення виборчого права лише обіцяли. Проте причини невиконання обіцяного завжди знаходили. Законопроект 1914 року, який, безсумнівно, вплинув на раптовий спалах війни, став свідченням удаваності демократичної системи, яка і надалі панувала в Угорщині.

Угорська держава була монополією шляхти, класу, що втратив свою економічну незалежність і утримував владу тільки завдяки Габсбургам. Ця підтримка була хиткою та сумнівною; шляхта потребувала більшого, тому прагнула заручитися підтримкою німецьких та угорських капіталістів в Угорщині. Угорський націоналізм перебував під протекцією з того часу, як Кошут вперше відгукнувся на економічну доктрину Ліста. Митний союз з Австрією виявився такою ж поразкою для Кошута, як і спільна армія. Але цей об'єкт нападів був безпечнішим; навіть без відновлення митного бар'єру між Австрією та Угорщиною уряд багато чого міг зробити для піднесення

угорської промисловості. Угорщина подала приклад, якого дотримувалися усі держави, що постали після розпаду Австро-Угорщини. Оскільки Австро-Угорщина була економічно єдиною, Угорщина підірвала цю єдність задовго до 1918 року. Економічний націоналізм мав подвійну перевагу: він ніби виступав у ролі ще однієї загрози для спільної армії і, крім того, посилював ентузіазм «мадяризованих» євреїв та німців, які могли знову стати лояльними підданими Габсбургів. Німецькі капіталісти були потенційною «п'ятою колоною» в Угорщині від Меттерніха до Гітлера; тож вони потребували постійної економічної винагороди за приниження, яке вони вбачали в політичній підпорядкованості збіднілим дворянам, що були неспроможні працювати ні в торговельній, ні в промисловій сфері.

Перемога Тіси відсторонила магнатів від політичної влади. Промислове піднесення сприяло виникненню капіталістів-мільйонерів, котрі могли б кинути виклик економічним привілеям магнатів. Магнати могли відповісти на націоналізм Тіси лише зверненням до підлеглих народів; на економічний націоналізм вони могли відповісти лише демократичним зверненням до мас. Обидва курси були небезпечними. Їм лишалося або безпорадно мовчати, або самим зануритись у капіталістичні справи. Як «правлячий клас», який володів спадковою владою, вони обрали перше. Деякі магнати, сміливіші та незалежніші, відмовилися визнавати цей безглуздий вибір. Міхал Каролі, який колись був союзником Андраші, нарешті приєднався до програми, яку Кошут із запізненням оприлюднив, перебуваючи у вигнанні. Він виступив на захист національної рівноправності, аграрної реформи і розриву з Німеччиною. Демократична Угорщина, що підтримувала дружні зв'язки зі своїми слов'янськими сусідами, вже не мала потреби у підтримці ані Габсбургів, ані німецького війська. Програма Кошута вимагала величезних жертв із боку магнатів, налаштованих, утім, не так рішуче, як Карелі. Вона могла б бути реалізованою тільки після перемоги у війні та навіть тоді це було б запізно.

Мадярський екстремізм превалював також і в Хорватії. Мадярське дворянство розглядало усіх хорватів як сербсько-хорватських зрадників для того, щоб замінити їх на їхніх посадах. У 1912 році хорватська конституція припинила дію. Утвердилася диктатура правителя Угорщини, який мав велику кількість підлеглих. Південнослов'янський ідеалізм на цей час звузився до невеличкого гурту своїх прихильників серед інтелігенції. Хорватська шляхта та армійські офіцери, згуртовані у партію Чистого Права, хоч і вороже ставилися до Угорщини, ще більше ненавиділи сербів, тому вони повністю присвятили себе служінню монархії. Хорватська селянська партія,

вербуючи своїх послідовників серед народу, пішла тим самим шляхом, хоч з усї і її речників лунали промови з демократичним пафосом. Радіч, лідер партії, проповідував «австрійську ідею»; він говорив, що ідеєю монархії має бути щось «не німецьке, не мадярське, не слов'янське, а християнське, європейське та демократичне». Південнослов'янська ідея, утворена штучно, мала інтелектуальне забарвлення і полонила інтелігенцію, що отримувала задоволення, споглядаючи колекцію картин Штросмаера. Націоналізм народних мас у Хорватії, як і скрізь, виріс саме на ґрунті земельної проблеми та ненависті до найближчих сусідів. В Австрії запровадження загального виборчого права послабило національний фанатизм, але повністю його не знищило. У Хорватії загальне виборче право могло б знищити південнослов'янський рух, хоча відтак Католицька селянська партія стала б прихильною до Габсбургів та вороже настановленою до угорського правління. Однак мадярське дворянство, уникаючи загального виборчого права в Угорщині, не могло допустити його впровадження в Хорватії. Таким чином, вони самі відмовлялися від вирішальної зброї, і тепер їм лишалося наголошувати на загрозі від уявних ворогів, тобто від південнослов'янського руху.

До 1914 року всюди конституційна місія Габсбурзької монархії завершилася невдачею. Ще ніколи ніхто не був так упевнений у майбутньому Габсбурзької монархії, як за декілька років до її загибелі. І хоч тепер утвердився *rigor mortis*, різноманітних планів, як оживити мертву імперію, не бракувало. Виходили книжки соціалістів, що прославляли «наднаціональну імперію»; книжечки німців, де Австро-Угорщина трактувалася як зразковий носій німецької культури; французів, в яких Австро-Угорщина розглядалася як перешкода для німецького владарювання; армійських офіцерів, католицьких священиків, англійських лібералів; одну з таких книжок написав навіть румун. Усі автори відзначали слабкість імперії, бюрократичну кризу, конфлікт різноманітних національних вимог. Усі без винятку пропонували свої рецепти вирішення проблем. Зійшлися на тому, що це «вирішення» криється у понятті «федералізм», яке приваблює усіх, але кожен розумів його по-своєму. Для німців федералізм означав зрівняння Угорщини з іншими провінціями, з непривілейованими суб'єктами великої Німецької імперії. Для чехів така форма державного ладу означала домінування слов'янських інтересів в імперії, а становище німців та мадяр визначалося як становище «толерованих» меншин. Академічні віденські теоретики розглядали федералізм у річищі загального занепаду національних почувань. На їхню думку, націоналізм міг би звестися до особистісної характеристики — так оцінював це Реннер. Для іноземців — французів

та італійців — федералізм — це благочестиве бажання, це відмова прийняти жакливу альтернативу європейської війни, яка могла б початися в разі поразки Габсбурзької місії. Саме це лежало в основі федералістських міркувань: ніхто не хотів конфлікту, який би спалахнув після краху Габсбурзької «мумії», і натомість існувало сподівання, що люди якимось чином стануть такими ж поміркованими та розумними, як Карл Реннер та професор Редліх чи як Айзенманн та професор Сетон-Вотсон¹. Історія правління Франца Йосифа засвідчила, що рішення може бути простим: досить було лише винайти такі схеми, які створили б нормальні економічні умови для розвитку усіх народів імперії, та забезпечили стабільне національне життя. Але річ у тім, що це рішення сприйняли усі, проте одразу ж поставала інша проблема — чи зможе Габсбурзька монархія уникнути ролі «інструмента» німецького панування в Європі. Ця проблема залишилася невирішеною. Доля монархії цілком залежала від війни 1866 року. Вона мала завдячувати своїй незалежності лише милостивому ставленню Бісмарка, але зрештою втратила й це, тільки-но наступники Бісмарка переглянули його поміркований політичний курс. Планувалося внести зміни у позиції Габсбурзької монархії на європейській арені, змінивши передусім її внутрішню структуру, але насправді внутрішні зміни могли відбутися лише внаслідок зміни чи радше поразки європейських позицій монархії.

Тож усі плани довоєнної доби виявилися нереалістичними. Коли б монархія не зазнала поразки у війні 1866 року, коли б мадяри прийняли слов'ян як рівних, коли б народи імперії склалися лише з неписьменних селян, безмежно відданих династії, як за часів Контрреформації, коли б Габсбурги сприяли торговельним союзам та аграрній реформі — тоді проблему можна було й вирішити або вона б взагалі не постала. Це те саме, коли б люди біля помираючого промовляли: «Якщо б цей небіжчик міг дихати, йому було б добре». З цієї суміші прагнень впливав один логічний висновок: коли б Франц Йосиф помер, а його наступником став Франц Фердинанд, тоді б усі пропонувані «рішення», можливо, вдалося б реалізувати на практиці. Але ті, хто чекав на Франца Фердинанда, погано його знали: для них він був символом змін, але вони з наївністю керувалися переконанням, що будь-які зміни будуть змінами на краще. Франц Фердинанд був одним із найпотворніших породжень Габсбурзької монархії: реакціонер, клерикал, жорстокий, властолюбний, він

¹ Професор Сетон-Вотсон присвятив свою доповідь про Загребський та Фрідюнгівий судові процеси «урядовцю, котрий матиме достатньо здібностей та відважності для того, щоб вирішити південнослов'янське питання». Таким чудотворцем мав стати професор Редліх, віденський єврей.

часто втрачав контроль над своєю розбурханою люттяю. Йому не були властиві песимізм та здатність вагатися — якості, що перетворили Франца Йосифа на толерантного правителя. Постійним елементом політичних поглядів Франца Фердинанда була ворожість до дуалістичної системи. Жодною мірою не симпатизуючи народам, що перебували під мадярським гнітом, він плекав династичну ревність до угорської свободи і мріяв про перетворення Угорщини на пересічну провінцію монархії. Франц Фердинанд виявив вороже ставлення до чехів та німецьких лібералів, але не до німецького націоналізму. Його ідеалом був абсолютний мілітаризм, створений Шварценбергом у 1849 році. Але такий мілітаризм колись був ідеалом і Франца Йосифа, поки непередбачувані життєві обставини не змусили його змінити свої погляди.

У ті часи багато писали про конструктивні плани, що їх мав втілювати в життя Франц Фердинанд, прийшовши до влади. Він відмовився від титулу короля Угорщини, поки існувала угода 1867 року; і це зрозуміло, але плани так і лишилися планами, не більше. Франц Фердинанду був до вподоби клерикальний націоналізм словаків, він співчував румунам, але найбільше вітав династичний націоналізм хорватської партії Чистого Права. Зрештою, Франц Фердинанд був ще й «федералістом». А це означало відновлення Королівства Хорватії, відрізаного від Угорщини і залежного безпосередньо від імперії. Франц Фердинанд не наважився запропонувати об'єднання сербських земель Угорщини з Хорватією, оскільки це могло б сприяти поширенню південнослов'янської ідеї. Свою «тріалістичну» систему він винайшов для того, щоб підірвати міць південнослов'янських народів, так само як наполеонівська Райнська Конфедерація підточувала силу німців. «Тріалізм» міг викликати безпрецедентне невдоволення південних слов'ян, призвести до активізації мадярської опозиції, а крім того, він міг не дати жодних позитивних наслідків для залагодження конфлікту між чехами та німцями у Богемії. У схемах Франца Фердинанда відносини між народами та загальний поступ описувалися за допомогою порожніх висловів та дешевих фраз старого консерватизму, зокрема, висловів про «історико-політичні індивідуальності». Франц Фердинанд, можливо, розірвав би зв'язки з мадярською шляхтою та німецькою бюрократією, на яких трималася імперія, але тоді він неминуче зіткнувся б з проблемою, яка не лишала в спокої кожного реформатора від Франца II до Бадені, — як міг Габсбург уподібнитися до Бонапарта, імператора селян? Союзниками Франца Фердинанда були професійні вояки та феодална шляхта, Консервативний блок Віндішгреца та Белкреді; сюди можна додати кілька клерикальних політиків,

на яких покладалося завдання засвідчити стан політичної незрілості народів, інтереси яких вони зголосилися репрезентувати. Жовтневий диплом найбільше відображав погляди Франца Фердинанда, диплом, що у 1860 році застарів на двісті років, не обновилося за п'ятдесят років свого існування.

Покласти свої сподівання на будь-кого з Габсбургів — значить, неправильно зрозуміти саму природу Габсбурзької монархії. Кошут нівелював усі свої помилки визнанням того, що падіння Габсбурзької монархії є головною умовою перебудови Центральної Європи. Міхал Каролі виявився єдиним угорцем, що прийняв наслідки перебудовчої доктрини. В Австрії люди імператора з таким благоговійним страхом ставилися до факту фізичної присутності імператора, що навіть не могли уявити Центральну Європу без династії: найпрогресивніші соціалісти мріяли про демократичний соціалізм на династичній основі; а ті німці, що не могли стерпіти правління Габсбургів, прагнули замінити їх на Гогенцоллернів. Лише один чеський професор Масарик вірив у підкорені народи і вважав, що кожен із них повинен мати власний досвід політичної відповідальності. Масарик був фанатиком інтелектуальної чесності, у той час, коли інші були фанатиками націоналізму. Професор образив чеських патріотів, висловивши думку про те, що їхні рукописи раннього середньовіччя — фальсифікати дев'ятнадцятого століття. Вчений викликав до себе ненависть як чеських, так і німецьких екстремістів, виступивши на захист єврейських традицій. Масарик вірив, що чеська нація зможе досягти свободи тільки на ґрунті правди, передусім правди про те, що «державні права» Богемії були вигадкою, вичерпаною традицією; він вірив навіть у те, що Габсбурзька монархія спроможна віднайти нові життєві сили, коли спиратиметься на чесність та народну волю, а не на інтриги та династичні інтереси. В той час, коли романтично налаштовані чехи проводили націоналістичну пропаганду (утім, до отримання ними урядових посад), Масарик визнавав незалежність Габсбургів і сподівався, що Габсбурзьку монархію ще можна реформувати. Масарик ненавидів лицемірство панславістської ідеології, він чудово розумів сутність Російської імперії, розумів він також і те, що панславізм означає протиставлення західній цивілізації. Натомість Масарик мріяв перетворити Прагу на центр демократичної слов'янської культури. Тому він підтримував дружні стосунки з сербсько-хорватськими лідерами, які перетворили його на головного героя у судових справах Фрідюнга.

У 1918 році Масарик та Каролі стали наступниками Габсбургів: як вороги династії, жоден із них не прагнув зруйнувати ту єдність

народів, яку створили Габсбурги. Кожен присвятив себе служінню своїй нації і втілював її найкращі риси. До того ж, ніхто з них не був фанатичним націоналістом і не виступав за створення націоналістичної держави. Каролі планував реформувати Велику Угорщину у федерацію рівноправних народів, хоч з угорським народом на чолі, Масарик також покладав надії на утвердження дружніх міжнаціональних стосунків, але в такій співдружності лідерами мали бути чехи. Кожен був справді незалежним від Габсбургів: Каролі не залежав від пихатих аристократів, а Масарик, хоч і був самотнім професором, мав сильний зв'язок із чеським народом. Нація розвивалася у культурній сфері, вона нарешті звільнилася від буржуазних та аристократичних політиків і користувалася в Європі повагою через свій інтелектуальний провід. Каролі надав Великій Угорщині єдиний шанс вижити, але ціна була занадто високою. У 1840 році «угорській нації» був властивий щирий, хоч дещо обмежений, ідеалізм. «Угорська нація» початку ХХ століття вірила лише у величезні магнатські маєтки та чиновницьку монополію шляхти. А звідси і результати: правління Каролі в Угорщині, що почалося 1918 року, тривало тільки шість місяців. Масарик, маючи підтримку чехів, збудував багатонаціональну державу, яка проіснувала двадцять років і де він, вміло регулюючи відносини між національностями та партіями, керував краще, ніж шляхетний цісар Франц Йосиф. Але в подіях напередодні 1914 року Каролі орієнтувався краще, ніж Масарик. До останньої миті Масарик очікував на якусь духовну зміну, яка б зберегла єдність Габсбурзької монархії. Хоча варто було визнати, що чекати такої зміни від Франца Йосифа, Еренталя чи Конрада — марна справа. Каролі розумів, що глобальні зміни мають відбутися саме на зовнішньополітичній арені, але без спалаху європейської війни на них годі було сподіватися.

Закостенілий організм Габсбурзької монархії не міг розпастися під тиском внутрішніх чинників. Поштовх, який звалив би цю велетенську систему, мав бути зовнішнім. Утім, зовнішні «поштовхи» не були б настільки ефективними, коли б «нутроці» системи не прогнили. Габсбурзька монархія могла пережити внутрішні заворушення чи навіть витримати зовнішнє суперництво, бо і в самій монархії та за її межами до неї ставилися як до європейської «необхідності», перебільшуючи її вагомість. Чого Габсбурги не могли визнати, то це власної непотрібності. Єдиним способом протистояти своїй «непотрібності» була сила, але чим більше Габсбурги погрожували її застосуванням, тим більше ця сила танула. Італійський націоналізм виявився тим біблійним Давидом, який звалив із ніг стару Австрію; сербський націоналізм став Давидом для Австро-

Угорщини. Помилки Меттерніха та Буола в Італії тепер повторювалися в боротьбі проти сербів. У боротьбі за власне існування Габсбурзькі урядовці часто діяли нерозважливо і втратили здатність маневрувати у великій політичній грі: Сербія стала для них нав'язливою ідеєю, як раніше Італія, і з кожним кроком їхні проблеми дедалі нагромаджувалися. «Боснійська криза» породила сербську небезпеку; кампанія проти сербсько-хорватських лідерів дала в руки Сербії могутню зброю. Незалежна Сербія, православна і, до того ж, тривалий час турецька провінція, не викликала великого інтересу у Габсбургів. Серби ж прагнули домогтися свободи для своїх співвітчизників, що ще залишалися під гнітом Туреччини, та повернути усі свої історичні землі. Плани сербів поширювалися і на територію Боснії та Герцеговини, але не дали. Сербі, звісно ж, не мали жодних підстав прихильно ставитися до хорватів, що були католиками, крім того, лояльними до Габсбургів та «західняками» у культурній сфері. Вони зі зневагою ставилися навіть до угорських сербів, котрі, на їхню думку, теж були надто «західними». Велика Сербська програма була прийнята сербами лише через рішуче наполягання Габсбургів; південнослов'янську програму вони завжди уявляли тільки як допоміжну зброю.

Збереження позицій Оттоманської імперії в Європі було головним пунктом зовнішньої політики Габсбургів з часів Меттерніха до Еренталя. В 1912 році Австро-Угорщина востаннє спробувала утвердити мир на Балканах, створивши коаліцію великих держав; цей крок підтримала Росія, схвильована наближенням балканської лавини, яку вона сама значною мірою і викликала. Відбулася остання поява на політичній арені консервативного альянсу в дусі Меттерніха, але вона була примарною та неефективною. Балканські держави знали, що Росія не застосовуватиме сили проти них, і були переконані, що зможуть завдати поразки Туреччині без російської допомоги. У жовтні 1912 року Оттоманська імперія в Європі, розхитана опора старого порядку, була розбита на шматки. Габсбурзька монархія залишалася самотньою та безпомічною, її власний крах був уже не за горами. Берхтольд, що став міністром закордонних справ після смерті Еренталя, зміг врятувати лише частину Албанії від поразки збанкрутілого політичного курсу. Албанія, на відміну від Сербії, була доказом того, що Австро-Угорщина як велика держава ще мала якийсь вплив на інші країни. Але те, що велика монархія підтримувала фальшиву незалежність Албанії з її бандитським керівництвом, свідчило про її деградацію. Навіть утворення Албанії вдалося досягти багаторазовими мобілізаціями, демонстраціями, на які витрачалося багато коштів — у результаті сила монархії

танула. Проте, незважаючи на Албанію, турки програли. Національна ідея перемагала на кожному клаптику великої Габсбурзької монархії. Пророцтва Гентца, Альберта Сореля та Андраші справдилися: Австро-Угорщина стала єдиним хворим органом великого європейського організму.

Балканські війни поклали край існуванню Габсбурзької монархії як великої держави. Балкани завжди вважалися сферою впливу Австро-Угорщини, але в кризовий період її вплив не приніс потрібних результатів. Навіть Албанію врятувала лише італійська допомога. Берхтольд намагався утримати Сербію під своїм контролем, налаштувавши проти неї Болгарію. Але цей хід зазнав невдачі, і Болгарія була переможена за кілька днів. Навіть коли б цього не сталося, все одно союз із Болгарією — це очевидний доказ слабкості Габсбургів. Австро-Угорщина зводилася до рівня Балканської держави. За рівнем озброєння, як і в політиці загалом, Австро-Угорщина вже не була великою державою. П'ятдесят років тому, за часів Шварценберга та Радецького, стара Австрія витрачала на озброєння такі ж кошти, як Франція чи Росія¹. У 1914 році Австро-Угорщина, хоч за кількістю населення поступалася тільки Росії та Німеччині, витрачала на озброєння менше за інші великі держави — четверту частину витрат Росії та Німеччини, третю частину витрат Великобританії та Франції і навіть менше, ніж Італія². «Военна монархія» Габсбургів фактично стала найменш милітаризованою державою в Європі. Країна мала чималий військовий досвід, вона володіла промисловими ресурсами, але їй бракувало національної єдності та патріотичного запалу.

Габсбурзька монархія існувала завдяки німецькій підтримці, однак ця підтримка була небезпечною. Німеччину, велику державу, не задовольняла політика опору, яку проводили Габсбурги, особливо, коли ця політика виявлялася нерезультативною. Німці, хоч і не досить виразно, окреслювали обриси нової Європи з центром у Берліні. В цій Європі Відень не відігравав головну роль. Австро-німецький союз завжди був гарантією непорушності старої Австрії і, по суті, виняткового партнерства Німеччини з Габсбурзькою династією та «Угорською нацією». Якось німці вже зреклися

¹ У XIX столітті Великобританія витрачала на озброєння більше, ніж будь-яка інша велика держава. Британці поклалися на свій величезний військово-морський флот та професійну армію, що виходило дорожче, ніж військо призовників, озброєних лише мушкетами.

² Через тридцять років після Берлінського конгресу, німецькі витрати на озброєння зросли в 5 разів, англійські, російські та французькі — в 3 рази, італійські — в 2,5 рази. Лише Австро-Угорщина не збільшила витрат на озброєння.

консервативного курсу Бісмарка, це «виняткове партнерство» їм не сподобалося. Зрештою, Балканські війни мали катастрофічні наслідки для Габсбурзької монархії, але не для Німеччини. Ці війни були тріумфом національних держав та потужним стимулом для Німеччини, рівень національної самосвідомості якої був найвищим. Після Балканських війн німці розпочали миротворчу політику щодо Сербії та Румунії, незважаючи на те, що це могло призвести до відокремлення Угорщини. Така політика, доведена до свого логічного завершення, посилила б Німеччину: Угорщина зменшилася б до своїх національних кордонів, а решта земель Габсбурзької монархії увійшла б до складу німецького райху. Німці дотримувалися такого курсу свідомо, бажаючи нарешті досягти омріяного панування в Європі. До 1914 року їх ще якось стримували «династичні» докори сумління і навіть поміркована позиція Бісмарка. В цьому сенсі Габсбурзька династія була геніальною перешкодою на шляху до німецького панування, але ця перешкода діяла тільки до того часу, поки вона сприяла розширенню Німеччини мирними засобами.

Обстоювання Німеччиною поступок Сербії можна було припинити шляхом розпалювання антислов'янських почуттів у німців: узовнішніх, як раніше у внутрішніх справах, Габсбурги використовували споконвічну ворожнечу між слов'янами та тевтонами для посилення власних позицій. Ця ворожнеча відповідала також і планам мадярів, які користалися німецькою владою для власної вигоди. Балканські війни пробудили національні амбіції румунів у Трансильванії, але тут чинити опір пронимецьким настроям виявилось складно. Вільгельм II та Франц Фердинанд і керувалися різними мотивами, змушуючи Угорщину йти на поступки. Стефан Тіса відповів упертим протистоянням. Перші спроби Німеччини втрутитися у внутрішні справи Угорщини возз'єднали останню з Габсбургами. Тіса, син противника дуалізму, став останньою сильною людиною Габсбурзької монархії. Він, як колись Андраші, побоювався, що війна може похитнути привілейоване становище Угорщини. З іншого боку, силу треба було показати, щоб засвідчити усім, що Габсбурги ще «живі». Хоч Габсбурзька монархія завжди становила небезпеку для Угорщини, її крах приніс би їй лише біду. Раніше Угорщина була головною перешкодою для проведення імперією войовничої політики, тепер вона, навпаки, спонукала монархію до активних дій. Ситуація, що склалася 1859 року, повторювалася. Тоді Австрія перевернула встановлену систему, від якої отримувала найбільші вигоди і від падіння якої вона нічого не виграла. В 1914 році Австро-Угорщина була єдиною з великих держав, яка не мала жодної користі від війни, але вона свідомо цієї війни прагнула.

Зазначимо одну деталь: за що б Габсбурги не бралися, завжди існувала прірва між метою та досягнутим результатом. Ні на що не здатна, Габсбурзька монархія могла зазнати невдачі у тому, щоб спровокувати війну до того, як відійти в забуття як велика держава. Тож у 1914 році центр світового конфлікту перемістився з Балкан до Малої Азії. За іронією долі, Франц Фердинанд після багатьох марних спроб подарував Габсбурзькій монархії останній шанс проявити свою змарнілу велич. 28 червня 1914 року в Сараєві його вбив один із фанатиків південнослов'янської ідеї. Це вбивство підштовхнуло династію до дії: навіть Франц Йосиф підтримав ідею війни, хоч і був розчарований її наслідком. Він полегшено зітхнув, адже смерть Франца Фердинанда відновила принципи династичної «чистоти», порушені фактом одруження Фердинанда. З іншого боку, вбивство загострило династичні сентименти Вільгельма II, і Німеччина поклала край своїм сумнівам. Війну спровокували австрійські дипломати. Ультиматум, поставлений перед Сербією, мав на меті зробити війну невідворотною. Цей ультиматум придумав Форгач, який був винуватцем злочинів 1909 року й ім'я якого навряд чи могло викликати довіру в європейських урядів. Але зміст ультиматуму багато не важив: головне, що він перервав стан політичного «застою», спровокував кризу і, таким чином, визначив долю Габсбургів.

Ті, що спровокували війну — Берхтольд, Конрад та інші — не мали жодного уявлення про те, чого вони прагнуть досягти. Існували різні схеми: каральна експедиція для того, щоб змусити відшкодувати збитки; анексія частини Сербії; розподіл Сербії між Болгарією та Румунією; включення Сербії як залежного королівства до складу Габсбурзької монархії (залишки «тріалістичної» ідеї Франца Фердинанда). Ці схеми розроблялися під керівництвом Тіси, єдиного політика, який мав перед собою чітку мету та був рішучим; відданий угорським інтересам, він погоджувався на війну тільки за тієї умови, що Австро-Угорщина не захопить жодного шматка сербської території. Війна, що не внесе змін, була єдиним порятунком для Великої Угорщини. Ця умова була нереальною, але Велика Угорщина все-таки змогла протриматися аж до XX століття. Незгода Тіси зробила б війну недоцільною, навіть коли б війна мала якусь мету. Власне, сама війна і була тією метою. Те, що відбувалося, можна назвати кінцем кінця. Нескінченні проблеми, які тривалий час лишалися нерозв'язаними, в цей час могли просто зчезнути. «Тимчасовий абсолютизм» став «абсолютизмом надовго»: більше ніхто не бачив в Угорщині виборчих бюлетенів, жодних угод між чехами та німцями, припинилися польоти чорнильниць заолою парламенту. Тіса та дворянські урядовці, Штюрк та його чиновники, старий

імператор та його апарат — ось хто керував тепер життям п'ятдесяти мільйонів людей. Проти війни ніхто не виступав, навіть не намагався це робити. Війна всіх влаштовувала: німці розуміли, що вона сприятиме відродженню їхнього згасаючого впливу в Австрії; мадяри, що з полегшенням зітхнули після смерті Франца Фердинанда, спробували застосувати німецьку силу в антислов'янській кампанії; поляки Галичини прагнули війни з Росією; хорвати, легко впоравшись із жменькою носіїв південнослов'янської ідеї серед інтелігенції, мріяли про війну з Сербією; навіть словенці сподівалися, що війна обернеться на шкоду Італії; лише чехи на той момент не були зацікавлені у війні. Війна не злякала фундаторів «австрійської ідеї»: навпаки, вони вітали її, так само, як анексію Боснії, і вважали, що коли війна призведе до якихось суспільних зрушень, то з ними неодмінно прийдуть реформи. І справді, війна трохи збурила спокій, наскільки це було можливим у Габсбурзькій монархії, але війна не змогла змінити дух. Війна здатна лише щось прискорювати чи підсилювати: вона перетворює диктаторську державу на супердиктаторську, демократичну на ще демократичнішу, у промисловій державі збільшує кількість промислових об'єктів, гнилу державу на ще гнилішу, що підтверджує приклад Австро-Угорщини. Чернін, один з останніх міністрів закордонних справ Австро-Угорщини, зробив справедливий висновок: «Ми були приречені на загибель. Нам дали можливість обрати спосіб помирання, і ми обрали найжахливіший».

Розділ 18.

ВІДПЛАТА ЗА НАСИЛЬСТВО:
КІНЕЦЬ ГАБСБУРГІВ

Оголошення війни проти Сербії мало на меті відновити позиції Австро-Угорщини як великої незалежної держави; натомість ця війна поклала край і величчю, і незалежності країни. Сила Габсбургів полягала в гнучкості та вмінні плести інтриги: відчуваючи небезпеку з боку оттоманських турків, Наполеона та інших ворогів, вони були здатні йти на «поступки». На що вони не могли наважитися, то це на безкомпромісну боротьбу не на життя, а на смерть, оскільки в такій боротьбі жодні інтриги допомогти не могли. В 1859 році Габсбурги замислили «знищити» італійський націоналізм; у 1914 році вони запланували «знищити» Сербію, хоча в обох випадках вони не мали для цього можливостей. Навіть коли б габсбурзьке військо отримало низку перемог, звернення до сили завжди закінчувалося провалом, що продемонстрували події 1859, та ще переконливіше — 1914 року. Агресія австро-угорської армії до Сербії зазнала поразки, більше того, серби вдерлися на територію Угорщини, оскільки вони, на відміну від італійців, були реальним, а не уявним народом, що володів справжньою військовою силою. Більша частина австрійського війська рушила зустрічати напад росіян; операція завершилася провалом. Росіяни окупували більшу частину Галичини і досягли карпатських коридорів, але утрималися від проникнення на територію Угорщини через перемогу Німеччини на півночі поблизу Танненберга. Для Габсбургів цей момент був сприятливим для укладання мирної угоди: можна було піти на певні поступки Росії, можливо, навіть Сербії, і Габсбурзька монархія існувала б і надалі.

Але сталося не так. Австро-Угорщину «врятувала» Німеччина; але це «врятування» означало реальний кінець Габсбургів. Вони віддали перевагу німецькій альтернативі як більш прийнятній для них, однак ця альтернатива перестала подобатися, коли німці підпорядкували собі Австро-Угорщину у воєнному та політичному відношенні. На початку 1915 року німецькі війська та німецькі генерали витіснили росіян із Галичини. Наприкінці 1915 року німецькі генерали розпочали кампанію, наслідком якої стало зникнення Сербії як незалежної держави, центральні держави вийшли до Салонік. Німеччина оголосила свої претензії на європейське панування;

Габсбургам у цій справі відводилася роль помічників. Лише династичний сентименталізм Вільгельма II перешкодив німцям повністю підкорити Габсбургів: коли ж це справді сталося, Франц Йосиф мав не більше незалежності, ніж королі Саксонії чи Баварії. Думка австро-угорських дипломатів не бралася до уваги в переговорах, які передували вступові Італії у війну 1915 року. Німці сподівалися підкупити Італію обіцянками передачі деяких австрійських територій. З Віднем не консультувалися, його навіть не інформували. Але Італія не спокусилася на щедрі пропозиції: як і в 1866 році, Італія мала намір досягти національної єдності, здобувши воєнну перемогу, і тому готувалася до війни за землі, які вона могла отримати і без воєнних дій. Як і в 1866 році, вона отримала ці землі після поразки. Австро-Угорщина отримала останній шанс відновити свій престиж, але втратила його. Кампанія проти Італії в 1916 році, грандіозно спланована Конрадом, велася нерішучо і свідчила лише про занепад монархії — великої держави, яка тепер була нездатною впоратися навіть з італійцями. Ця держава вже ледве дихала. Тому німецькі війська та німецьке командування були змушені утримувати австро-угорський фронт.

Захищена від Росії, Сербії, навіть Італії німецькою силою, династія втратила простір для маневрів. Німецькі австрійці справді стали «державним народом»; німецький націоналізм та відданість Австрійській імперії нарешті злилися воедино. На Великдень 1915 року всі німецькі партії, крім соціал-демократів, підписалися під маніфестом, що підтвердив Лінцьку програму 1882 року. Але тоді це була вимога кількох націоналістичних фанатиків, а тепер — узгоджена воля всіх німецьких австрійців. Навіть тепер німецькі австрійці, перебуваючи в стані війни з Італією і далеко не мирних стосунках з поляками, готові були визнати вимоги «панівних націй» і пропонували віддати Галичину Польщі, а Далмацію — Італії. Передачею півмільйонного південнослов'янського населення Італії вони сподівалися обдурити італійців щодо південного Тиролю та Трієста. Позбувшись цього зайвого тягаря, Австрія мала стверджуватися як унітарна держава, з німецькою мовою як єдиною офіційною; Сербія повинна була знаходитися під воєнним та економічним контролем монархії; південних слов'ян треба було улестити перспективою південнослов'янської єдності в межах імперії, звісно ж, коли вони цього заслужать своєю поведінкою. Чимало німецьких австрійців лише вдавали, що вони пристали до політики співпраці між народами; гарні фрази зникли. Підстраховані відновленням німецького характеру Австрії, німецькі австрійці схилилися до німецького централізму Шмерлінга і навіть вважали, що Німеччина завоювала Сербію заради блага Відня. Як і за часів Шмерлінга, їхні

туманні обіцянки щодо національної автономії мало стосувалися народів, що жили під угорською зверхністю. Цей хитрий німецький трюк ігнорував реалії: мадяри зовсім не збиралися мовчки спостерігати за розчленуванням земель святого Стефана.

Мадярська політика та позиція в першій німецькій війні була найбільшим *toute de force* в історії Угорщини. Всі інші народи Габсбурзької монархії працювали на *le roi de Prusse*; а *Le roi de Prusse* працював на мадяр. Партнери Бісмарка та Малої Німеччини, мадяри, стали рівноправними переконаними союзниками Великої Німеччини та німецької армії. Вони пишалися, що змогли відстояти свою незалежність, тоді коли інші втратили її. Тіса за німецької підтримки став фактичним правителем Угорщини. Гордовитий та незалежний, він не покладався на слов'ян. На початку 1915 року, за пропозицією Тіси, було звільнено Берхгольда. Буріан, його наступник, був першим мадяром, що став із часів Андраші міністром закордонних справ. Він встановив приватний телефонний зв'язок з Тісою, щоб отримувати вказівки від справжнього начальника. Відмінність між туманною позицією згасаючої династії та силою непохитних мадярів була виявлена в 1916 році, коли німці спробували укласти з Румунією угоду, яку їм не вдалося укласти з Італією рік тому. Румунію можна було задовольнити лише передачею їй частини Трансильванії, що входила до складу непорушних земель святого Стефана. Тіса припинив ці переговори, тільки-но вони розпочалися. Мадяри були головними творцями дуалістичної системи. Тепер, будучи свідками загибелі династії, вони готувалися проголосити незалежність Угорщини. Незважаючи на поновлення Митного союзу, угорський уряд контролював експорт пшениці, допомагав Австрії зерном, забезпечував ним навіть Німеччину в обмін на політичні поступки. Самовпевненість угорців не знала меж. Будучи меншиною в межах Угорщини, вони займали домінуюче становище в Габсбурзькій монархії. Десятимільйонний народ декларував рівність із Німеччиною — сильною сімдесятимільйонною державою.

Отже, нарешті династія відчула, що її доля залежить від двох «панівних націй», німців та мадярів, котрі, по суті, зреклися династії на користь Великої Німеччини та Великої Угорщини. Однак династія продовжувала грати за старими правилами; Габсбурги, володарі імперії, що розкладалася на шматки, простягли свої безсилі старечі руки до Польщі з надією на порятунок. Польські члени Державної ради заявили, що підтримують війну, тоді як інші слов'янські депутати мовчали; група поляків на чолі з воєнним авантюристом Пілсудським сформувала Польський легіон, який підпорядковувався безпосередньо Габсбургам. Пілсудський розраховував знайти в Габсбургах

альтернативу росіянам та німцям; його мрія про Велику Польщу, незалежну державу в Східній Європі, була віджилою, як і самі Габсбурги. Політичні інтриги завирували, тільки-но російську армію було вигнано з Польщі. Німці планували визнати лише російську «конгресову» Польщу, навіть залишити її під контролем німецької військової адміністрації до кінця війни. Габсбурги побачили останній шанс зберегти престиж династії і винайшли так зване «австро-польське рішення»: «конгресова» Польща та Галичина повинні об'єднатися і сформувати третього партнера в Габсбурзькій імперії. Цей задум не сподобався мадярам, які негативно ставилися до ідеї появи третього партнера — чи то поляків, чи то південних слов'ян. Крім того, мадяри бажали, щоб Галичина залишалася в складі унітарної австрійської держави, щоб поляки склали противагу німцям. Німеччині теж не імпонував цей план, оскільки оновлена Польща неминуче порушила б питання про німецьку Познань і так званий «коридор». Тож австро-польський задум завис у повітрі. Він не міг бути втілений через протидію німців та мадярів. Габсбурзький план був лише кволим маревом минулих династичних амбіцій, маревом, що панувало протягом п'ятисот років у Східній Європі, і напередодні свого зникнення викликав ще більшу огиду, ніж колись.

Династія, однак, все ще була принадною для поляків, точніше, польських поміщиків. Вона нічого не могла запропонувати іншим підвладним народам, які тепер нарешті збагнули, що таке «культурний націоналізм» і що таке Австрія як «наднаціональна держава». «Австрійська місія» виявилася просто засобом притягнення слов'ян до боротьби за німецьке панування в Європі. До початку війни ще можна було мріяти про «федералізм», про скасування виняткових привілеїв мадярів, про спілку вільних народів. Тепер ці уявні можливості зникли, вони залишилися в головах кількох затятих клерикалів та безнадійних теоретиків. Незалежна Габсбурзька монархія щезала. Перемога Німеччини зберегла б хіба що її скелет, але насправді Німеччина утвердилася б ще більше в Австрії, а мадяри — в Угорщині, що й було закладено в радикальній програмі 1848 року. В 1848 році династія ще мала змогу вести діалог із підлеглими народами і навіть знайти справжніх «австрійців»; тепер в очах Великої Німеччини та Великої Угорщини все це було лицемірством. Слов'яни та румуни, які протягом тривалого часу домагалися Габсбурзької протекції, стали проти своєї волі ворогами Габсбурзької імперії.

Знищення Габсбурзької монархії не входило до планів союзників. Англія була причетною тільки до війни проти Німеччини і ставилася до Австро-Угорщини з такою ж прихильністю, як і за часів, коли Кошут був народним героєм: фактично, і Габсбурги, і угорці розглядалися

як такі, що потребують «порятунку» від Німеччини, французи розглядали Австро-Угорщину як важливу противагу в майбутньому розкладі сил проти Німеччини чи навіть як можливого союзника в невиконанні порожньої обіцянки, наданої 1915 року Росії щодо Константинополя та Босфора і Дарданелл. Царизм говорив щось непевне про королівство Богемії під владою великого князя. Про це йшлося під час успішних воєнних дій у Галичині в 1914 році. Але усі розмови припинилися, коли російська армія відступила. Вона не ставила перед собою серйозної мети, крім нагадування про російські претензії на чужі території. Союзники були, звісно ж, готові до нових територіальних розподілів, що Габсбурзька монархія зазнавала незрідка і раніше. Але це не становило загрози її існуванню: відтинання частин монархії не означало її загибелі. Серби сподівалися захопити Боснію та Герцеговину і, можливо, Південну Угорщину; їхні амбіції обмежувалися створенням «Великої Сербії», а до південнослов'янської ідеї вони ставилися не менш ворожо, ніж самі Габсбурги. Італія вступила у війну на боці союзників, спокусившись обіцянками передачі їй частини Габсбурзьких земель. Ці обіцянки були зафіксовані в Лондонській угоді 1915 року. Йшлося про південний Тироль, Трієст та північну Далмацію. Це був черговий страшний удар по південнослов'янській ідеї. Населення Далмації було переважно сербсько-хорватським; за словами італійського державного діяча графа Чіано, «лише каміння було італійським». Італійці вимагали, щоб їм належала вся Далмація: пункт про Далмацію в Лондонській угоді означав визнання сербських і, природно, заперечення південнослов'янських вимог. Про Рієку в угоді не йшлося. Припускалося, що Велика Угорщина, яка продовжувала домінувати в Хорватії, існувала б і надалі. Більше того, декларуючи свої претензії на Трієст, частину традиційної імперії, та на Тироль, де в південній його частині мешкало 300 тисяч німців, Італія провокувала розбурхування німецьких національних почувань. У результаті вона відчула, що потребує підтримки з боку Габсбургів чи навіть будь-кого. Італія шукала союзників і проти слов'ян, і проти Німеччини. Пізніші союзи Італії з Угорщиною та псевдонезалежною «Австрією», по суті, випливали з Лондонської угоди. Румунію теж втягнули у війну, пообіцявши їй Трансильванію; проте її відокремлення не було смертельним вироком для Габсбурзької монархії. Румунія більше, ніж будь-хто, балансувала між Сходом та Заходом; віддалена від райху, вона не мусила хвилюватися фактом німецького домінування над Габсбурзькою монархією. Вона хотіла захопити вищезазначену територію, що належала Габсбургам, і потім перескочити знову на антиросійський бік. Цю політику вона почала проводити ще майже зі своєї коліски.

Тож слов'янські народи, як і до початку війни, не мали союзників: їхнім єдиним союзником була війна сама по собі, війна, що виснажила розхитану габсбурзьку систему. Південнослов'янська ідея не могла стати дійсністю, тому сербсько-хорватський союз розпався; лише кілька далмаційських слов'ян підтримувало цю справу в екзилі. В мирний час політики мають справу з ідеями та дискусіями; у воєнний час — із вчинками. Хорватські маси «голосували ногами», беручи участь у велелюдних демонстраціях проти Сербії. Радіч у 1914 році сказав, що серби були «безсовісними ворогами августійшої династії, нашої монархії, і особливо хорватського способу життя». Цей гнівний пасаж не був випадковим. Навіть у 1917 році Корошець, лідер клерикальної партії, яка репрезентувала словенську більшість, промовив: «Наш хорватсько-словенський народ твердо і цілковито вирішив чесно та віддано служити монархії та правлячому Дому Габсбургів до самої смерті». Так само пізніше, в червні 1918 року, сейм Карніоли, що складався майже винятково зі словенців, осудив «зрадницьку» діяльність Трумбіча, головного речника південнослов'янської ідеї, що перебував у вигнанні. Ці декларації, безсумнівно, поширювалися з тактичною метою: хорвати були затиснуті між мадярами та італійцями, словенці — між німцями та італійцями; і перші, і другі сподівалися на Габсбургів як на менше зло. Південнослов'янська ідея, що була витвором інтелектуалів та буржуазії, не знаходила підтримки в середовищі клерикалів та селян. Так звані «південні слов'яни» ще довго сподівалися на Габсбургів, хоча «державні народи» їх зреклися.

Справжній виклик Габсбургам кинули чехи, народ, що в мирний час найбільше усвідомив свою потрібність Габсбурзькій монархії. Щоб утримати чехів, Палацький волів би «винайти» Габсбурзьку монархію, коли б вона не існувала насправді; з метою самозбереження чехи підтримали Габсбургів у 1848 році і уклали мир із Таффе в 1879 році. До початку війни вони були найзавзятішими прибічниками федералізму; з більшою щирістю, ніж будь-хто інший, чехи сподівалися відновити незалежність Габсбурзької монархії та її велич. Але свою незалежність Габсбурги втратили назавжди. Масарик, політик-реаліст, який прагнув реформувати Габсбурзьку монархію, тепер із такою самою наполегливістю намагався її знищити. З усіх слов'янських народів чехи мали тільки одного ворога. Полякам загрожували німці та російський царизм; хорватам загрожували мадяри, серби та італійці; словенцям — італійці та німці; русинам — мадяри та поляки; сербам — мадяри, хорвати та болгари і ще більше турки. Чехи відчували лише німецьку загрозу. Вони могли втратити все в разі перемоги Німеччини і нічого не втрачали у випадку її поразки. Вони не були пов'язані з Габсбургами релігією; їхня

римо-католицька віра мала унікальний гуситський характер, демократичний та національний. Коли чехи відмовилися від Габсбурзької монархії, вони прирекли її на смерть. Монархія могла вижити, коли б від неї відокремилися румунські, сербські чи італійські землі, але незалежна Богемія означала кінець імперії.

Взимку, як тільки почалася війна, Масарик зробив свій історичний висновок, що Габсбурзька монархія припиняє існування і що багатонаціональна «імперія сімдесяти мільйонів» починає своє політичне життя вже під керівництвом не Відня, а іншої столиці. Чеський народ прийшов до того самого висновку, що правда, не в такій свідомій артикульованій формі, як Масарик; чеські солдати переходили на бік росіян десятками тисяч. Масарик не був винен у «руйнації» Габсбурзької монархії, це зробили німці та мадяри. Масарик лише створив альтернативу чи принаймні шукав її. Він не мав жодних ілюзій щодо сили національних держав, які приписувалися йому його пізнішими прихильниками. Німеччина могла б залишитися великою державою, навіть незважаючи на поразку, і таким чином шість мільйонів чехів мали змогу обстоювати свою незалежність без будь-якої зовнішньої допомоги. Масарик не поділяв панславістських переконань Крамаржа, ніби чехи могли покладатися лише на Росію, він знав Росію краще, ніж будь-хто, і розумів, що коли мирне врегулювання залежатиме тільки від Росії, Європі загрожувала б велика небезпека. Масарик, спадкоємець Меттерніха та Габсбургів, мав довести, що його держава теж є «європейською необхідністю»; але коли Меттерніх проповідував боротьбу з «революцією», Масарик — «демократію», право закону та права людини. Цією ідеєю Масарик у 1915 році сподівався привернути на свій бік Англію, Францію і зрештою Америку.

Масарикова програма не обмежувалася національною автономією чи навіть незалежністю для чехів. Масарик теж був реалістом, як і Бісмарк; і теж вважав, що доля націй визначається залізом та кров'ю. Він мусив створити дійсно сильну державу, а не схематичну паперову вигадку, яка відповідала б смакам віденських професорів. Таку державу він хотів створити в Богемії, хоч на її території жило 3 мільйони німців. Національний поділ Богемії був можливий у межах Габсбурзької монархії; для незалежної держави всі стратегічні та економічні розрахунки вимагали єдності Богемії. Масарик припускав, що німці можуть визнати Богемію, принаймні для власного ж блага, так само, як чехи визнали потребу в Габсбурзькій монархії. Але помилився він не стільки в німцях, скільки в союзниках, гадаючи, що вони збережуть єдність, як і в 1915 році. Це був окремий пункт його програми. Він розумів, що поразка Габсбургів

має спричинити занепад Великої Угорщини; національна свобода не могла спинитися на угорському кордоні. З походження моравський словак, Масарик повинен був забезпечити майбутнє двохмільйонному словацькому народові, котрий мав ще менше політичного досвіду, ніж чехи. Масарик відродив радикальну ідею 1848 року і запропонував створити єдину «чехословацьку націю». Він небагато знав про словаків, але інші знали про них ще менше. В цьому полягала його сила, коли він мав справу з лідерами союзників, але словацька проблема лишалася нерозв'язаною. Малосвідомі словацькі політики прагнули лише до культурної автономії в межах Угорщини; живучи під тінню угорської влади, вони не уявляли собі зникнення угорського кордону. Крім того, не маючи ані власної промисловості, ані університетів, вони не підтримували ні економічних, ні культурних зв'язків із чехами. Вони прагнули неможливого — Габсбурзької монархії без німців та мадярів.

Масарик потребував часу для того, щоб переконати союзників у цінності чехословацької демократії. Найбільше, чого він боявся, — це укладення компромісного миру, який би дозволив німцям контролювати Центральну Європу. До кінця 1916 року війна здавалася всім суто воєнною справою: битви вигравалися і програвалися, укріплення ставали здобиччю сильнішого, кампанії завершувалися успіхом або поразкою. Раптом все змінилося, і політики почали надавати значення, крім суто військового, ще й іншому аспектові фронту: політика тіньової стратегії та тіньових рішень перейшла від генералів до народів. У кожній країні формувалися нові уряди і втілювалися нові політичні курси. Оскільки війна стала річчю серйозною, її вже не могли тримати на плечах одних лише солдатів, перед кожною країною постало одне й те ж питання: чи треба продовжувати боротьбу, ризикуючи зруйнувати структуру суспільства. Компроміс чи поразка — таким було питання, що стояло на тлі подій кривавої зими 1916-1917 року, приходу до влади Ллойд Джорджа, відставки Бетмана Гольвега, першої російської революції та французьких бунтів. А також на тлі змін, що відбулися після смерті Франца Йосифа в листопаді 1916 року. Старий імператор утримував владні повноваження до кінця. Навіть політичне вбивство Штюрка, австрійського прем'єр-міністра, якого доконав один з пацифістів, не принесло хоча б позірною втихомирення. Франц Йосиф знову закликав Кербера, який був головою уряду п'ятнадцять років тому, зайняти вакантне місце. Бруківка з доріг знову ставала зброєю, почався обвал. Разом із Францом Йосифом небуття поглинуло габсбурзький дух, який довго помирав, але тримався. Тепер від цього духу лишилися лише відлуння, привиди, порожнеча.

Новий імператор Карл був королем *emigres*, а не правителем реальної імперії. Фантастична відданість справі, наслідування стародавніх політиків, розрив із дійсністю — ось основні обриси портрета молодого претендента, графа Шамбордського. Імператриця Зіта, що надихала свого чоловіка, походила з династії Пармських Бурбонів, яка припинила своє існування п'ятдесят років тому. Радниками Карла були люди, на обличчях яких неважко було помітити вираз приреченості: солдати, що намагалися копіювати Радецького в перервах від виконання німецьких наказів, легковажні аристократи, рештки партії Франца Фердинанда, які все ще мріяли про Жовтневий диплом в епоху більшовизму та селянських революцій, Чернін, жалюгідне відлуння Меттерніха, зневірених та незграбний; професори Редліх та Ляммаш, які продовжували вигадувати кабінетні схеми примирення та обманювали самі себе, оскільки інших вони обдурити вже не могли, ідеєю австрійської «культурної місії». Вони представляли собою все, що лишилося від династії: живучи у Відні, почувалися вигнанцями і намагалися утримати в своїх руках стару зброю Габсбургів — переговори та угоди.

Габсбурзька монархія зазнала поразки у війні та внутрішній революції: 1809 та 1848 роки загрожували злитися в один страшний революційний морок. Карл та його двір були непричетні до перебігу німецьких перемог. Румунія була завойована взимку 1916 року; влітку 1917 року вийшла з війни Росія; Італія восени зазнала поразки в Капорежто; на початку 1918 року Людендорф зважився на останній хід заради перемоги над Францією. Але жоден із досягнутих успіхів не приніс миру — єдине, що могло врятувати Австро-Угорщину від економічної та політичної катастрофи. Карл спробував ухилитися від війни за допомогою переговорів з Англією та Францією. Посередниками в цій справі він хотів зробити своїх родичів — Пармських Бурбонів. Навіть тепер Габсбурзька дипломатія продовжувала чіплятися за свої віджилі плани, до умов миру вона, як і раніше, включала «австро-польську» схему та гегемонію над Сербією. Коли німці пропонували частину австрійських земель Італії, то тепер Габсбурги пропонували Ельзас-Лотарингію Франції, однак ця пропозиція не мала реального ґрунту. Втім, Карл не переймався питанням втілення цих пропозицій у життя. Політики Антанти, так само, як і сам Карл, все ще перебували в полоні ілюзії, що Австро-Угорщина існує як незалежна держава, тому переговори з нею тяглися до останнього дня її існування. Габсбурзьким військом командували німці, а економічне життя монархії було поглинуте Європою. Поки Німеччині щастило, Австро-Угорщина схилилася на її бік, а коли Німеччина зазнала поразки, союзники могли б втратити інтерес

до ідеї сепаратного миру. Таємні переговори 1917 року не мали жодних міжнародних наслідків, натомість знищили монархію: коли у 1918 році факт переговорів оприлюднив Клемансо, це розлютило німців та мадярів, таким чином, відбувся повний розрив стосунків між династією та колишніми «державними народами».

Спроби внутрішньої перебудови виявилися безплідними. Поведінка Карла являла собою слабе відлуння ворожого ставлення Франца Фердинанда до мадярів. Він намагався ухилитися від коронації в Будапешті, щоб уникнути присяги на угорській конституції і, більше того, присяги про єдність «земель святого Стефана». Тіса відповів на це погрозою припинити продовольче забезпечення Відня; і Карл, наляканий такою перспективою, виконав свою роль у виставі, що тривала вже тисячу років, — роль останнього монарха, що займав вільний престол. Карл відродив запліснявілий від старості проект загального виборчого права для Угорщини; і завдяки його наполяганням Тіса подав у відставку. Однак це був останній його успіх. В умовах кризи шляхта та магнати забули про свої сварки і відновили союз шістдесятих років, аби протидіяти спробам Габсбургів проводити незалежну політику. Через деякий час замість Тіси прийшов Векерле, мадяризований німець, який колись був кандидатом від магнатів у боротьбі проти Тіси і який тепер за його підтримки очолював уряд. Конституційна реформа повернулася до свого пересічного творця. Брак продовольства у Відні та промислових районах Австрії перетворив династію та її слуг на безпорадних прохачів мадярської милості. Дуалістична система могла захитатися лише від воєнної поразки, але ця система вже не була спроможна врятувати імперію Габсбургів.

Навіть у межах самої Австрії Карл нічого не зробив. Але намагався створити собі імідж миролюбного монарха: чеські лідери, засуджені за державну зраду, були виправдані. Райхсрат було відновлено і скликано 30 травня 1917 року. Представники різних народів висловлювали їхню волю; всі розуміли, що живуть в умовах революційної ситуації. Лунали ті ж самі вимоги, що містилися в програмах 1848 року.

Німці зберігали вірність маніфестові 1915 року, їх задовольняло фактичне підпорядкування Австрії Великій Німеччині, яка вже звикла до ролі сильної держави і була невдоволена спробами династії повернути політичну незалежність. Поляки поєднували дві речі: свободу для себе та підкорення інших; вони мріяли відновити монопольне владарювання в Галичині, яке втратили під час війни та воєнної окупації, і потребували допомоги габсбурзької армії, щоб відірвати українську територію від ослабленої Росії. Вони сходилися

з німцями в бажанні зберегти Австрію як унітарну державу, яка, звісно, включала б Галичину. Загострення польських амбіцій було спричинене русинами, які тепер поводитися дещо впевненіше, ніж 1848 року: вони вимагали поділу Галичини за національним принципом на польську та українську частини, більше того, вимагали, хоч і не досить наполегливо, великої української держави під Габсбурзьким сюзеренітетом.

Як і в 1848 році, альтернативу до програми «панівних націй» розробили чехи і підтримали словаки. Вони не піддавали сумніву священний угорський кордон, хіба що сумніви виникали в пік революційних заворушень. Але тепер сумнівів побільшало. Чехи висували вимогу об'єднання всіх чехів та словаків в «єдиній, демократичній державі Богемії». Південні слов'яни, особливо словенці та частина далмацьких хорватів, вимагали «об'єднання всіх земель монархії, заселених словенцями, хорватами, сербами, в єдину незалежну політичну структуру, вільну від іноземного втручання». Ця вимога була підсилена апеляцією до прав хорватської корони. Отже, і чехи, і південні слов'яни могли розшматувати історичну Угорщину та унітарну австрійську державу в ім'я націоналістичних ідей, проголосивши створення історичної держави Богемії та історичної Хорватії. Ця програма готувалася ще з 1848 року, коли династія володіла необмеженою владою і могла нацькувати Богемію та Хорватію на Велику Німеччину та Велику Угорщину. Великої помилки припускався той, хто вважав, що династія могла домогтися поступок від «панівних націй», ця помилка породжувалася вірою в можливість Франца Фердинанда і була чи не найбільшим прорахунком 1917 року. «Федеративна» перебудова Габсбурзької монархії була можливою лише як добровільна поступка з боку німців та мадярів. Міхал Каролі проповідував ідеї національного примирення жменьці своїх прибічників в Угорщині; але німці не мали свого Міхала Каролі. Німці та мадяри виграли і утримували своє панівне становище завдяки реальній силі, тому слабка династія мусила з цією силою рахуватися. Від початку і до кінця свого існування Габсбурги були історично приречені на партнерство з мадярами та німцями, хоч це партнерство і загубило Габсбурзьку монархію. Гегемонію «панівних націй» можна було захитати лише воєнним розгромом; але цей розгром неодмінно знищив би і саму династію.

Карл міг запропонувати чехам та південним слов'янам лише те, що він пропонував союзникам: безпредметні переговори. Він пропонував створити «уряд представників усіх національностей» на чолі з професором Редліхом, глибоким виразником «австрійської проблеми»; в такий спосіб династія погоджувалася «визнати» ці

національності і сама отримувала насагу для подальшого існування. Чехи та південні слов'яни все ще сподівалися схилити династію до визнання своєї мети, тому готові були визнати права династії, але в жодному разі не погоджувалися визнати Угорщину в чинних кордонах. До того ж, вони не увійшли б до складу уряду, бо не хотіли продовжувати війну; Німеччина, в свою чергу, не могла толерувати уряд, створений для укладення миру. До німецького вето додавалася угорська погроза припинити продовольче забезпечення Відня; разом узяті, ці обставини мали вирішальне значення. Професор Редліх повернувся до кабінетного осмислення «австрійської місії». Карл звернувся до Зайдлера, іншого сіренького чиновника, який вів розмови про «культурну автономію» — старе соціалістичне гасло, призначення якого — втихомирити народи, що не мали жодного впливу на загальноімперські справи.

Зусилля Карла, спрямовані на те, щоб розірвати союзницькі стосунки з німцями і ліквідувати гегемонію німців та мадярів у межах Габсбурзької монархії, як здавалося, були передсмертною конвульсією династії чи судорогою, що являла собою прелюдію завершення *rigor mortis*. Улітку 1917 року всі спроби закінчилися. Нічого не змінилося, оскільки нічого не могло змінитися без того, щоб розчавити порожню мушлю монархії... Можна було лише очікувати смерті. Останній раз у світовій історії Габсбурзька монархія заявила про себе на переговорах у Брест-Литовську з Росією разом зі своїм німецьким союзником. Чернін був ключовою постаттю на цих переговорах. Він запекло дебатував із Троцьким навколо питання, чи застосовується в Австро-Угорщині принцип національного самовизначення. Але в переговорному процесі він мав не більше свободи дій, ніж болгарські делегати, і ще менше, ніж турецькі. Він припинив переговори, коли їх перервали німці, робив висновки, коли німці їх робили, підписував, коли вони підписували, його єдиною метою була російська пшениця для голодного Відня; він вітав проголошення фіктивної «Української» республіки, яка на підставі укладеного миру відокремлювалася від більшовицької Росії. Це поставило австрійського дипломата перед необхідністю долати нові труднощі: щоб підлеститися до українців, він погодився на приєднання до їхньої держави Холмської області, хоча її західна частина була польською. Поляків обурював факт існування української республіки, яку вони планували інтегрувати до складу майбутньої Великої Польщі, але ці мрії зруйнували самі Габсбурги. Для австрійського уряду такий перебіг подій означав катастрофу, оскільки без польської підтримки він не міг створити навіть ілюзію контролю над райхсратом. Були спроби анулювати Холмську угоду, робилися

нові пропозиції Україні; щоб догодити полякам, ці пропозиції відкликалися, та все це зрештою було безладно закинуто, поляки стали незалежними, а українці нічого з цього не отримали.

Наслідком Брест-Литовської угоди було короточасне полегшення в умовах економічного хаосу в Центральній Європі. Імперська система розклаталася, і це було очевидно. Тисячі дезертирів, організованих у «зелені банди», нищпорили селами; виробництво зупинилося; ні вугілля, ні харчів, ні розпоряджень, ні контролю. Полонені повернулися з Росії і принесли з собою більшовицькі ідеї, принаймні зневагу до «влади», навіяну російською революцією. З ініціативи Отто Бауера, що сам повернувся з Росії, соціал-демократи полишили ідею «культурної автономії» і почали захищати принцип національного самовизначення. Тож династію покинули навіть її найвідданіші прибічники. Національне самовизначення, якого вимагали соціал-демократи, було самовизначенням для німців у Богемії, яке мало на меті уникнути ситуації підпорядкування богемських німців чехам. Соціал-демократи почали захищати принцип самовизначення для інших тільки в жовтні 1918 року, і навіть потім вони залишилися фанатичними прибічниками «єдності» провінції Каринтія, що суперечило національним вимогам словенців¹.

У 1848 році загроза соціальної революції змусила правлячі класи згуртуватися навколо династії; тепер усе було навпаки. Династія не мала сил спинити бурю, це завдання постало перед національними державами. Національні революції знайшли підтримку як заміники соціальної революції. Національною свідомістю прониклися навіть лідери крайніх соціалістичних течій; чим вищий був рівень їхньої освіти, тим більше вони симпатизували націоналістичним ідеям. У січні 1918 року чеські члени райхсрату та три «Богемські» сейми об'єдналися, щоб вимагати власної державності «в межах історичних кордонів земель Богемії та Словаччини». В цей революційний час не важило, що «Словаччина» в історії ніколи не існувала. Але ця програма означала реальний розрив чеських капіталістів та інтелектуалів із династією. В союзних країнах загроза краху в Центральній Європі сприяла успіхові лідерів *emigre*, які змогли переконати союзників, що тільки їм під силу протистояти більшовизмові. Масарик був першим, хто це зробив. На початку 1917 року

¹ Союзники збиралися надати особливого статусу «італійцям, південним слов'янам та румунам». Італійці висловили проти цього протест. Їх не влаштували «південні слов'яни», вони могли стерпіти хіба що «аморфних слов'ян»; французи додали сюди «чехословаків», аби програма мала конкретніший вигляд.

союзники до завдань війни зарахували «звільнення» чехословаків від «іноземного владарювання», але це сталося випадково¹. Через рік вони почали вважати за можливе поєднувати цю мету зі збереженням Австро-Угорщини. Вирішальним прийомом була організація Чехословацького корпусу в Росії. Цей корпус не був морально зіпсованим більшовицькою агітацією, він взяв участь у боротьбі проти більшовизму. Перед союзниками нарешті окреслилася небільшовицька альтернатива, тому їхньому ентузіазмові не було меж. Улітку 1918 року Масарик та його Національна Рада отримали визнання Англії та Франції як «опікуни майбутнього чехословацького уряду».

Події в Росії мали й інші доленосні для Масарика наслідки. Відвідуючи Чехословацький корпус у Росії після першої російської революції, він застав там і другу і був змушений повертатися до Європи через Владивосток та Америку. Президент Вільсон, фахівець у політиці, добре сприймався фахівцями з «австрійської місії»; натомість Масарик, більший фахівець, ніж вони, створив кращу за Вільсонову інтерпретацію національного самовизначення — інтерпретацію, що перетворила історичну Богемію в національну державу чехів та словаків. Більше того, Масарик знайшов прихильників серед словацьких та русинських переселенців в Америці. Ці емігранти з Північної Угорщини зберегли свою національну свідомість та стали можливими людьми. Але словаки та русини в Угорщині, що не володіли правом політичного голосу, не могли надати йому підтримку, а можливо, вони не підтримали б його, навіть коли б могли. Словацькі та русинські емігранти в Америці замінили Масарикові європейських словаків та русинів. Ті, що покинули Угорщину заради Нового Світу, тепер готові були зректися цього світу в ім'я Чехословаччини. Будучи слов'янськими острівцями в англосаксонському морі, вони відчували прихильність до чехів, хоча на батьківщині це почуття їх ніколи не охоплювало, їхня симпатія до чехів посилювалася через те, що Масарик пропонував їм, можливим американським громадянам, Чехословаччину, врятовану від більшовизму. Тож вони погодилися з ідеями Масарика: словаки, беручи за взірць політику своїх колишніх панів, сподівалися відіграти роль Угорщини в новій дуалістичній державі і вимагали федеративної рівності; русини, яких насправді не цікавила доля ані чехів, ані словаків, вимагали для себе такої ж автономії, якою володіла Галичина в складі

¹ Отже в 1945 році соціал-демократи прийняли владу з рук націонал-соціалістів в ім'я «вільної, неподільної Каринті».

Австрії¹. Масарик пояснював, хоч може і не надто наполегливо, що не може нести відповідальність за долю майбутньої чехословацької держави; усі вимоги він сприймав як пропозиції. Його хвилювала потреба створення єдиного чехословацького руху, яким можна було справити враження на союзників. Словаки та русини нізніше мали підстави скаржитися, що їх обдурили: оскільки Масарик був філософом, вони думали, що він ще до того і йолоп, — і вони помилилися. Трапилося так, що Масарик досяг своєї мети: з вересня 1918 року Сполучені Штати де-факто визнали його та Національну Раду урядом Чехословаччини. Альтернатива Габсбургам, таким чином, уже з'явилася до того, як формально Габсбурзька монархія припинила своє існування. Хоч Масарик і не міг творити події, він був їх активним учасником і формував їх загальний хід.

Південнослов'янський рух не мав такого свідомого керівництва; втім, авторитет Масарика був настільки великим, що цього політика можна вважати не лише засновником Чехословаччини і, значною мірою, Югославії. Дивно, але Югославія, «південнослов'янська держава», завдячувала своїм існуванням німецькому успіхові: в разі перемоги Сербії та Італії в 1915 році, ці держави зробили б усе можливе, щоб не допустити створення Югославії. Коли Сербія 1916 року була спустошена Німеччиною, сербський уряд став вигнанцем; а до шляхетних планів в екзилі завжди ставляться з більшою прихильністю. В липні 1917 року Пашич, прем'єр-міністр Сербії, Трумбіч, південнослов'янський лідер із Далмації, зустрілися в Корфу і нарешті дійшли згоди з приводу Королівства Сербів, Хорватів та Словенців під скіпетром династії Карагеоргієвичів. Італія стала поблажливо ставитися до південних слов'ян через Капоретто — останню перемогу австро-угорського війська; перебуваючи на межі катастрофи, вона чіплялася за будь-яку можливість нашкодити своєму ворогові. В квітні 1918 року Конгрес Пригнічених Народів зібрався в Римі. Італійці, які так знущалися над німцями в Тиролі та словенцями в Істрії, що на цьому тлі мадярське владарювання в його найгірших виявах могло здаватися ліберальним, на Конгресі зуміли репрезентувати себе як лідерів пригнічених народів. З того часу союзники толерували та заохочували південнослов'янський рух, хоч формально його і не визнавали.

¹ До програми Масарика згодом було додано пункт про здобуття русинських районів Північної Угорщини. Він вважав, що зі зникненням Габсбурзької монархії русини були б включені до складу Росії, тому він опікувався русинами, щоб передати їх Росії ще до того, як вона відвоює їх сама. Це опікунство було знято в 1945 році. Крім того, існував і стратегічний розрахунок: оскільки він не міг мати спільного кордону з Росією, що він вважав дуже важливим, він мусив натомість ретельно оберігати кордон із Румунією.

Чехословаччина існувала де-юре, Югославія — теж майже де-юре. Габсбурги були приречені: можливостей для переговорів не існувало, не було навіть предмету таких переговорів. У серпні 1918 року Німеччина зазнала поразки на західному фронті; у вересні Болгарія опинилася в катастрофічному стані і вийшла з війни. Габсбурзька дипломатія шукала миру на будь-яких умовах або й взагалі без умов: визнання союзниками її легітимності було єдине, чого династія тепер прагнула. Переговори розпочав Вільсон, Габсбурги виклали свої пропозиції чехам та південним слов'янам з єдиною надією почути хоч якусь відповідь, оскільки будь-яка відповідь автоматично свідчила, що династія ще існує. 4 жовтня Австро-Угорщина прийняла 14 пунктів Вільсона і звернулася до нього з проханням визначити форму майбутньої монархії. З цього приводу віденська газета писала: «Австрія має прем'єр-міністра, що живе у Вашингтоні. Його звати Вудро Вільсон», можливо, Вільсон і взяв би на себе роль своєрідного «прем'єра», і, таким чином, династія домоглася б визнання. Національних лідерів вже раніше запрошували до уряду національностей — це був час прем'єрства Ляммаша, іншого спеціаліста з «австрійської місії». Однак жоден національний лідер на це запрошення не відгукнувся, участь в австрійському уряді їх не цікавила. 16 жовтня династія зважилася погодитися на федералістичну програму, після тривалих дискусій, що тяглися сімдесят років: Австрія мала стати федеративною державою, з національними радами, що співпрацюють з імперським урядом, засвідчуючи в такий спосіб його легітимність. Але федералістична програма, й без того застаріла, насамкінець містила статтю, яка повністю перекреслювала всі попередні: «Федералістичні перетворення жодним чином не повинні порушувати єдності земель, що належать до Священної Угорської Корони». Тож навіть в останні хвилини свого життя Габсбурги musiли поступитися мадярським погрозам.

Єдиним наслідком цих порожніх інтриг була зміна міністрів: славнозвісні Ляммаш та Редліх нарешті опинилися в складі кабінету. Однак ще більший подив викликає те, що Андраші, син засновника дуалістичної системи, став міністром закордонних справ, аби звести нанівець працю свого батька. 21 жовтня Вільсон дав свою відповідь: визнавши чехословацький уряд та справедливість вимог південних слов'ян, він не міг прийняти «автономій» як підставу для укладення миру: «Я не можу бути суддею дій австро-угорського уряду, суддею можуть бути лише народи». В цей самий день чехословацький уряд офіційно оприлюднив декларацію про незалежність. Останнє зусилля Габсбурзької династії зберегти свої території виявилось безуспішним. 27 жовтня Андраші, у відповідь на ноту Вільсона, прийняв незалежність

нових держав і погодився вести з ними переговори, можливо, нарешті хоч хтось визнав би габсбурзьку «владу», а «владу» над ким чи над чим, це вже не мало значення. Але ініціатива Андраші лишилася без відповіді, бо прийшла надто нізно.

Для національних лідерів настав час робити висновки. 28 жовтня в Празі було проголошено Чехословацьку республіку, та імперська адміністрація була відсторонена від влади. Словаки вимагали лише «автономії» в складі Угорщини, їх приголомшила звістка, що вже існує Чехословаччина, тому вони, продовжуючи переговори з Будапештом, визнали нову державу 29 жовтня з затамованим подихом. Словенці та хорвати, втративши габсбурзьку протекцію, відчули себе беззахисними перед небезпекою з боку Італії і тому вирішили обрати південнослов'янську альтернативу як менше зло; навіть хорватський сейм, де більшість складали члени партії Чистого Права, схвально поставився до партнерських стосунків із сербами. Югославську державу було проголошено в Загребі 29 жовтня. Посніхом скликані Національні Збори наступного дня затвердили склад уряду. Імперська влада поступилася без опору, національна свідомість набула чіткої окресленості і постійно зростала. Крах династії та панівних націй дав підкореним народам шанс на самовизначення. Часу було мало, але досить для того, щоб утвердити національну державність.

Не лише пригнічені народи зрікалися династії, панівні нації також втратили до неї інтерес, оскільки вони втратили свою гегемонію над «нижчими расами». Відмовившись від династії, панівні нації, орієнтуючись на своїх колишніх підлеглих, сподівалися представити себе як пригнічених, яких змусили воювати проти їхньої волі. Під цією личиною вони хотіли перейти на службу до союзників. Італійці пішли таким шляхом 1915 року, коли вони покинули Троїстий союз. У винагороду за це італійці отримали Трієст і владу над тамтешнім півмільйонним слов'янським населенням. Поляки вчинили ще краще: належачи до обох ворогуючих таборів протягом усієї війни, вони тепер перетворилися на союзників, але утримали за собою всі надбання, що отримали за службу Габсбургам. Спільний міністр фінансів Австро-Угорщини дуже швидко став міністром фінансів Польської республіки. Галичина, після певних зволікань, залишилася польською, незважаючи на три мільйони русинів, що її населяли. Такий розвиток подій передбачали «австро-польські домовленості». Панування поляків зросло після того, як через два роки вони захопили значні масиви українських територій, що раніше належали Росії. Поляків фактично можна вважати безборжниковими спадкоємцями Брест-Литовська, але водночас їм дісталися плоди німецької поразки — Познань та «коридор».

Маляри все ще були сповнені рішучості зберегти Велику Угорщину. В разі падіння влади Габсбургів чи перспективи визнання нових національних держав єдиною альтернативою вони вважали стратегію Кошута — проголошення революційної республіки зразка 1849 року. Угорський правлячий клас був готовий сприйняти будь-яку надзвичайну ситуацію: магнати та шляхта могли знайти виправдання навіть продажу власної душі. Міхал Каролі, колись найбільш непопулярна людина в Угорщині, невдовзі знову накликав на себе гнів угорців, але на той момент він став лідером «угорської нації»; зрештою, ніхто не мав підстав піддавати сумніву його репутацію — він вважався щирим другом слов'ян та ворогом німців. 31 жовтня Карл по телефону призначив Каролі прем'єр-міністром. Через 3 дні Каролі оголосив, що з санкції Габсбургів справа Кошута набула логічного завершення — Угорщина стала окремою державою з власним військом, хоч воно перебувало в жалюгідному стані. Лишалось тільки переконати народи, що віднині Угорщина буде співдружністю рівноправних націй, і переконати союзників, що маляри були пригніченою національністю; іншими словами, треба було довести, що Каролі — справжній представник «угорської нації». Але, на нещастя для Угорщини та Центральної Європи, Каролі не був Масариком: він не міг повести за собою маси.

Німецькі австрійці орієнтувалися на приклад інших. Вони були заклопотані тим, як не допустити включення німецьких районів Богемії до складу Чехословаччини. Вони виступали проти соціалістичної програми самовизначення, поки вона означала, що треба поступатися своїми позиціями. Однак тепер самовизначення стало їхнім порятунком. Клерикали, імперські генерали та міністри, християнські соціалісти — всі намагалися заховатися за спину соціалістичних лідерів. Німецькі члени райхсрату оголосили себе Німецькою національною асамблеєю, яка 30 жовтня задекларувала створення держави «Німеччина-Австрія»¹, яка ще не мала кордонів чи якоїсь визначеності. Ця держава мала охоплювати всі німецькі володіння Габсбургів. Ні до чого не придатна сама по собі, хаотична колекція уламків, вона могла існувати лише як частина Німеччини. Тож уряд «Німеччини-Австрії» складався з соціалістів, представників «пригнічених». Німці-австрійці взяли участь у зміні репертуару вистав, які імперська Німеччина ставила для союзників: вільна Німеччина-Австрія всю відповідальність переклала на Габсбургів, вільна

¹ Такою була офіційна назва нової держави, і лише ця назва відображала її характер. Союзники наполягали на безглузді назві «Австрія». Вони сподівалися зробити все можливе, щоб германо-австрійці не стали німцями, тому заборонили їм застосовувати цю назву, вигадавши Австрію, що викликало б подив у Палацького.

Німеччина — на Гогенцоллернів, на династії, що вже не існували. Все це робилося з надією, що союзники визнають миролюбний характер вільних націй. Угорщина та Німеччина-Австрія помилилися в припущенні, що після поразки Німеччини союзники більше перейматимуться боротьбою з більшовизмом, ніж розвитком демократії. Вони також розраховували, що президент Масарик, король Сербії і навіть король Румунії (котрий вступив у війну 9 листопада, за два дні до її закінчення) будуть визнані як охоронці порядку, а не як правителі незалежних держав, і в такому разі не існувало б чіткої різниці між Каролі та Отто Бауером з одного боку і Леніном та Троцьким — з іншого.

До кінця жовтня народи імперії відкинули владу Габсбургів та утворили власну національну державність. Продовжувало існувати австро-угорське військо, яке оборонялося на італійській території. Та це не було військо Радецького, що складалося з принишклих селян, байдужих до національних почувань; теперішнє військо не змогло втриматися перед національними бурями, які змели імперську організацію з лиця землі. Хорватські полки присягнули на вірність Південнослов'янській державі, чеські полки — Чехословацькій республіці; флот підняв прапори Південнослов'янської держави і прагнув якнайшвидше підкоритися югославській владі, щоб уникнути капітуляції перед італійцями; 1 листопада Каролі наказав усім військам повертатися додому. Нарешті 3 листопада вище командування Австро-Угорщини, ведучи переговори в ім'я імперії, якій судилося ще не довго жити, вирішило припинити воєнні дії та здатися італійцям. Після підписання угоди про перемир'я, але до її схвалення, італійці визирнули з-за спину британських та французьких військ, де вони приховувалися, і захопили в полон кілька сотень тисяч незброєних, беззахисних австро-угорських вояків у великій «переможній битві» Вітторіо Венето. Це був рідкісний тріумф італійських військ. Основна маса австро-угорського війська схилилася до миру, кожен шукав шляху повернення додому, оскільки був охоплений збентеженням та панікою.

Від Габсбурзької монархії залишилися лише імператор та уряд Ляммаша, «уряд, що працював після смерті своєї держави». Велика Габсбурзька монархія зменшилася до однієї єдиної кімнати, де похилого віку чиновники та фахівці дивилися одне на одного з похмурим виразом обличчя і думали тільки про те, як врятувати «австрійську ідею», таку гарну на папері і таку катастрофічну в дійсності. Вони вже не ставили перед собою інших завдань, як тільки вести переговори про особисту безпеку імператора; перетворившись на привидів, вони зникали зі сторінок історії, написання яких ще не

завершили. Карл залишався сам на сам зі своїми порожніми прерогативами. 11 листопада він зрікся влади над Німеччиною-Австрією, 13 листопада — над Угорщиною. Втім, він міг би цього і не робити. Відмовляючись спочатку від Відня і незабаром від Австрії, Карл позбавив Габсбургів їхнього останнього притулку.

Післямова.

НАРОДИ БЕЗ ДИНАСТІЇ

Зникнення імператора Карла поклато край існуванню Габсбурзької монархії, однак це не вирішило центральноевропейських проблем, навіть ще більше їх загострило. Монархія не була спроможною їх «вирішити»; вона скептично ставилася до можливості знайти якийсь «рішення» і тому воліла зберігати порядки, які давно втратили моральну основу. Династична імперія утримувала Центральну Європу, як гіпсова пов'язка «підтримує» переломлену кінцівку, для того, щоб людина могла вільно рухатися, треба цей гіпс розбити. Габсбурги в спадок народам, які вони захищали, визискували і врешті-решт втратили, залишили дві проблеми: внутрішню проблему адміністрації та проблему зовнішньої національної безпеки. Нові держави повинні були знайти нову основу для утвердження ладу. До того ж, вони мусили знайти способи протистояти Німеччині, єдиній великій державі на європейському континенті. Значною мірою Габсбургів і знищило перетворення Австро-Угорщини у 1914 році на німецький протекторат.

Миротворці 1919 року виконали, хоч і дещо стримано, угоди, укладені з Італією та Румунією для того, щоб втягнути їх у війну. До того ж, поляки захопили Галичину, що вони завжди планували зробити. Вдаване національне визволення прикрашалось історичними та стратегічними аргументами, ніби «визволена нація» складала не більше половини населення, а у випадку Італії — набагато менше¹. В зв'язку з цим, попри заклики про «самовизначення», ні Польща, ні Румунія не були насправді національними державами: поляки становили менше ніж 2/3 всього населення Польщі, румуни — трохи більше ніж 2/3 населення Румунії. Поляки та румуни були «державними народами», так само, як і мадяри; інші національності,

---

¹ Галичина поділялася на дві майже рівні частини — польську та русинську; поляки проголошували Галичину своєю історичною землею, обіцяючи русинам автономію, яку ті так ніколи і не отримали. Румуни домогалися історичної єдності Трансильванії і до цього додавали претензії на угорську територію: третя частина населення, яким вони володіли, складалася з мадярів, п'ята — з німців. Італійці вимагали лінію Альп — це була стратегічна вимога, з посиленням на історичну спадщину Венеціанської республіки; дві п'ятих населення, яке входило до складу їхньої держави, склали південні слов'яни і одну п'яту — німці.

як і в старій Угорщині, мали тільки права меншин, які вони не мали змоги застосувати на практиці. Згодом національні меншини Польщі та Румунії стали під захист Ліги націй, меншинам Італії в цьому відношенні не пощастило. Однак цей захист виявився не набагато ефективнішим, ніж протекція Габсбургів, що надавалася меншинам в Угорщині.

В Європі панували децентралістичні тенденції. На колишніх Габсбурзьких теренах панував дух «самовизначення». «Панівні нації» отримали подарунки у вигляді «самовизначення», звісно ж, проти своєї волі. Маляри нарешті досягли своєї мети національної держави, хоча все сталося не зовсім так, як вони хотіли: Угорщина була позбавлена влади над іншими народами і втратила значну частину малярського населення. Сім провінцій¹, що успадкували назву «Австрія», склали Німецьку національну державу, і коли б вони справді здійснювали принцип самовизначення, то мусили б злитися в єдиній Німеччині. Чехословацька та Югославія, дві нові держави, будували свою державність на націоналістичних засадах, в них вони знайшли ту об'єднавчу силу, якої бракувало Габсбурзькій монархії. Чехи та словаки могли б стати одним народом, як п'ємонтці та неаполітанці стали італійцями; серби, хорвати та словенці могли б злитися в єдиній Югославії, як прусси, саксонці та баварці злилися в Німеччині. Італія та Німеччина об'єднали в складі своїх держав представників різних культур, а у випадку Німеччини — навіть різних релігій. Але протягом століть формувалася єдина італійська чи німецька культура; в свідомості людей завжди існував «ідеал» італійського та німецького життя. Чехословацька та Югославія такої основи не мали. Тому їй треба було «винайти»: для Чехословацької її «винайшов» Масарик, для Югославії — Штросмаєр, який у дусі Палацького сказав: спільна культура потрібна, тому вона повинна існувати. Єпископ вирішив проблему конфліктуючих віросповідань, професор узгодив тисячолітню історію. Штросмаєр та Масарик утворили держави, але вони не змогли створити нації. Можливо, Масарик зміг би «об'єднати» чехів та словаків в одне ціле, коли б звернувся до методу «жорстокості та крові», який застосовував Кавур та всі його наступники щодо жителів Південної Італії. Але цей метод не відповідав принципам Масарика. Бісмарк і навіть Гітлер не змогли б об'єднати німецькі держави, коли б вони тривалий час запекло воювали одна з одною на боці інших держав, як це робили серби та хорвати. Крім того, німецькі держави, незважаючи

¹ У республіканській Австрії Відень вважався окремою провінцією; нова провінція, Бургенлянд, була утворена на території, від'єднаній від Угорщини.

на свої гучні назви, були новими утвореннями; навіть Пруссія, порівняно з Сербією, мала вельми скромну історію. Де була Пруссія за часів Стефана Душана? Націоналізм міг стати мостом між протестантизмом та католицизмом; але він не міг стати мостом над значно глибшою прірвою, що роз'єднувала католиків та православних. Можливо, характер тих часів змінився, коли завершився період формування націй. Усі, навіть словаки, мали свої школи, власну літературу та інтелігенцію, котра боролася за посади в державному апараті країни.

Як наслідок, Чехословацька та Югославія, попри свої національні теорії, повторили всі помилки національної політики Австро-Угорщини. Конституційна Австрія мала в своєму складі вісім національностей¹; Чехословацька — сім²; Велика Угорщина — теж сім³; Югославія — дев'ять⁴. Чехословацька стала унітарною державою, в якій чехи відігравали роль «державного народу». В Югославії в цей час панував період фіктивного федералізму; згодом вона теж перетвориться на унітарну державу, якої і вимагали серби, беручи за взірць малярську модель в Угорщині. Чехи володіли п'ятдесятирічним досвідом укладання домовленостей та маневрування на політичній арені. З невимовною майстерністю вони пропонували богемським німцям найрізноманітніші схеми врегулювання національної проблеми; і німці часто погоджувалися зі своїм статусом толерованої меншини, так само, як чехи погодилися мати такий статус у старій Австрії. Однак насправді німці і не думали зрікатися своїх планів включення Богемії до складу Німеччини, так само, як чехи не відмовлялися від своєї мрії щодо «Земель Святого Вацлава». Президентство Масарика виявило сутність словосполучення «коли б тільки» та його значення для Габсбурзької історії: коли б Габсбурги були більш далекоглядними та демократичними... Масарик був і далекоглядним, і демократичним. Чехи та німці так і не примирилися; навпаки, нарешті стало зрозуміло, що вони не зможуть вжитися в межах однієї держави.

Чехи могли обіграти словаків, але не задовольнити. Масарик сподівався, що чехи та словаки зможуть жити разом, як, наприклад, англійці та шотландці. Проте словаки вирішили, що їм більше пасуватиме роль ірландців. Так само було у випадку з сербами: вони

¹ Німці, чехи, поляки, русини, словенці, сербо-хорвати (реальне утворення в Далмації), італійці, румуни.

² Чехи, словаки, німці, маляри, русини, поляки, євреї.

³ Маляри, німці, словаки, румуни, русини, хорвати, серби.

⁴ Серби, хорвати, словенці, боснійські мусульмани, маляри, німці, албанці, румуни, македонці (хоч офіційно їх не визнавали).

могли підкорити хорватів, але не могли задовольнити їх ні навіть переграти, оскільки не вирізнялися особливими політичними вміннями. Серби також мали свою ірландську проблему і не знаходили жодної користі в методах Белфора. Тож і словаки, і хорвати, дві невдоволені нації, мріяли про воскресіння Франца Фердинанда; і ті, і ті мріяли про повернення Габсбурзької монархії, католицької, наднаціональної та прихильної до заможних селян. Оскільки Габсбурзька монархія вже померла і навряд чи могла воскреснути, ці два народи грали в політичну гру за правилами, що пропонувала Велика Німеччина, яка була спадкоємицею Габсбургів. І хорвати, і словаки добре прислужилися Німеччині в справі розриву територіальних домовленостей 1919 року.

Таким чином, головні принципи Чехословаччини та Югославії виявилися новим варіантом «австрійської ідеї», метою якої було згуртувати різні народи в одну державу. Земельна реформа мала руйнівні наслідки для великих маєтків, знищила «австрійський» клас земельної знаті, що був опорою старої імперії; великі «австрійські» капіталісти, які ще не збанкрутіли, зосередилися у Відні. Індустріально розвинута Богемія запропонувала їм заміну: нею стала інтелігенція ліберальних переконань, що була готова взяти на себе відповідальність за долю держави. Цей правлячий клас був у Європі унікальним: орієнтуючись на ідеї гуманістичної філософії, він обстоював владу «над національностями», як це колись зробила габсбурзька аристократія. Аналогію можна простежити ще й в тому, що Масарик звернувся до ідеї Франца Йосифа про уряд, незалежний від парламенту. Югославії бракувало інтелігенції та можливостей її сформувати, її правлячий клас складався з офіцерів, оскільки не було земельної аристократії. Тож провідна верства югославської держави була надто вузькою, серед хорватської інтелігенції залишилися прихильники «південнослов'янської ідеї»; це автоматично перетворювало їх на противників режиму, і вони часто переходили на бік своїх колишніх ворогів — хорватських патріотів.

Політична проблема в кожній державі Центральної Європи випливала з того, що найбільше турбувало Габсбургів: збереження селянства. До 1918 року дворянство та селянство, два «австрійські» класи існували як противага один одному, хоч вони часто виступали спільним фронтом проти міських капіталістів та інтелектуалів. Після великих аграрних реформ рівноваги не стало. Аристократія змогла вижити лише в Угорщині; тож через двадцять років найреакційніша держава в Центральній Європі була єдиною державою, яка зберегла конституційні форми і щось подібне на силу закону. «Селянська демократія», як виявилось, не ставилася з повагою до демократії та

закону; селяни самі по собі не були спроможними витворити еліту. Селянські партії невдовзі перевершили в справі корупції свій прототип — Французьку радикальну партію; селянські політики, котрі не вірили в жодні ідеї, розпалювали міжнаціональну ворожнечу для того, щоб приховати свої незаконні прибутки. Промисловість Богемії та Празький університет врятували Чехословаччину від впливу «аграризму». Всі інші центральноєвропейські країни, крім Угорщини, стали «поліцейськими державами»; Меттерніх колись говорив, що саме таким буде наслідок того, що селяни візьмуть владу в свої руки.

Але територіальні домовленості 1919 року були порушені не через внутрішню корупцію і не через те, що не вдалося знайти рішення проблем, які принципово неможливо вирішити. Чехи та німці могли проводити нескінченні переговори у Празі, як колись вони робили це у Відні; і можливо, всі південні слов'яни могли б прийняти сербську історію, коли б король Олександр наказав звести «Китайську стіну», яку вимагав Меттерніх на початку XIX століття, а мадяри — після 1867 року. Та навіть корупція та тиранія селянських політиків була б не страшною, коли б розвивалася промисловість, а бездіяльний середній клас нарешті почав щось робити. Держави, що утворилися на руїнах Австро-Угорщини, зазвичай страждали від злиднів, але це не було чимось новим, і така ситуація не була спричинена падінням Габсбурзької монархії. Насправді падіння Габсбургів не вирішило проблеми, але уможливило її вирішення. Центральна Європа завдячувала свою бідність концентрації промисловості в руках німців. Хоча ситуацію можна було змінити після звільнення Європи від габсбурзького правління, вже протягом десяти повоєнних років рівень сільськогосподарського і промислового виробництва зріс у всіх країнах, які раніше входили до складу Австро-Угорщини. Але згодом ці держави були спустошені через велику економічну кризу. Сама криза почалася не в них, а в Сполучених Штатах Америки — найбільшому економічному об'єднанні в світі. Коли б країни, що виникли після розпаду Австро-Угорщини, втримали свою незалежність довше, то вони мали б більше сил, щоб себе захистити. А так вони спиралися на західноєвропейські ринки, і після їх закриття ці країни стали вимушено залежними від Німеччини.

Неспроможність протистояти Німеччині призвела до порушення домовленостей 1919 року; такою ж була причина поразки Габсбургів. Метою справжньої «австрійської місії» був захист народів Центральної Європи від німецької концепції *Mitteleuropa*; ця місія завершилася, коли Габсбурги стали німецькими союзниками в 1914 році.

Чехословаччина та Югославія, що утворилися в 1919 році, не мали достатньо сил, аби самотужки протистояти Німеччині. Оборонний союз Центральної Європи був неможливий із тієї ж причини, через яку була знищена Габсбурзька монархія: конфлікт між панівними та підкореними народами. Парадоксально, але Габсбурги, навіть після свого повного краху, залишилися єдиною спонкою для об'єднання: Мала Антанта в складі Чехословаччини, Румунії та Югославії існувала з однією метою — протидіяти відродженню Габсбургів, але вони так ніколи і не дійшли згоди з приводу серйознішої небезпеки — відродження Німеччини.

Повернення Габсбургів не бажав ніхто, крім хорватів та словаків. Угорці були з Габсбургами доти, доки це давало їм можливість панувати над підкореними народами та вивищуватися на міжнародній арені. Після 1919 року вони віддали перевагу «Королівству без короля», в якому регент (правитель) був адміралом без флоту. Угорщина залишалася на позиціях непримиренності. Під приводом залагодження деяких прикордонних питань мадяри насправді прагнули відновити «тисячолітню» Угорщину; вони дедали більше на цьому наголошували, щоб відвернути увагу селянства від проблеми існування великих маєтків. Не маючи достатньо сил для того, щоб самим анулювати угоду 1919 року, вони шукали «ревізійністського» союзу спочатку з Італією, а потім із Німеччиною. Повторювалися події 1846 року. Мадяри прагнули максимально скористатися з німецького тріумфу. Бетлен, один із найздібніших угорських політиків, писав: «Хоч Угорщина мала право вільного вибору, вона відмовилася вступати до Малої Антанти, чим неабияк втішила Німеччину, унеможлививши появу сильного антинімецького блоку». Але розрахунки мадярів виявилися помилковими: їм не вдалося монополізувати Гітлера, так само, як колись вони не змогли монополізувати Франца Йосифа. Гітлер скористався першою ж нагодою, яку, до речі, прогавив Шмерлінг, щоб нацькувати румунів та словаків проти Угорщини. Павел Телекі, останній представник школи Тіси, в квітні 1941 року вчинив самогубство, визнавши тим самим крах Великої Угорщини.

Німецькі «австрійці» на перший погляд здавалися менш непримиренними, ніж мадяри. Республіка, створена 1918 року, була справді демократичною; але Масарик дуже помилявся, розраховуючи на демократичне співробітництво між Віднем та Прагою. Австрійські соціал-демократи ще не повністю забули про свій німецький націоналізм: до Німецької республіки вони ставилися з великою прихильністю, а до Чехословаччини — з надмірною підозрою. Будь-яке відокремлення від Німеччини вони завжди сприймали з невдоволенням, і не інакше. Чисті «австрійці» були рештками старої імперії

— чиновники, офіцери, священники. Угорщина залишалася єдиним сусідом, до якого вони ставилися хоч з якоюсь симпатією. «Австрія», якій вони були віддані, являла собою історичну пам'ять, а не територіальну державу, але навіть ця пам'ять була заплямована та заплутана. Через абсурдне непорозуміння кожен житель семи німецьких провінцій був зобов'язаний володіти суто «австрійськими» якостями, котрі насправді були класовими характеристиками державних чиновників та земельної аристократії, кожен «австрієць» мав бути веселим, любителем залищань та музики та, крім цього, мусив носити тирольське вбрання. Це було так само абсурдно, коли б англійських фабричних робітників змусили одягти рожеві мисливські піджаки. Демократичній «Австрії» бракувало реалізму. Демократи не були «австрійцями», «австрійці» не були демократами. Вони боролися одне з одним і в цій боротьбі вичерпали всі свої сили. В лютому 1934 року клерикальні «австрійці» знищили демократичну республіку; в липні 1934 року, відчуваючи загрозу німецького націоналізму, вони отримали протекцію Італії — таким був принизливий кінець спадкоємців Меттерніха. Та цей крок виявився марним: для «ревізійністської» ліги в складі Італії, Угорщини та Австрії, яка ще могла б протистояти Німеччині, не було місця на європейській арені. Італія та Угорщина стали зняряддям в руках Німеччини; «Австрія» — першою її жертвою.

Однак коли в березні 1938 року Гітлер захопив Відень, населення «Австрії» розцінило це як акт національного визволення. Завдяки окупації воно позбулося останніх слідів габсбурзького правління і об'єдналося в одну національну державу. Але Гітлер не був просто найціннішим подарунком Австрії німецькому народові: він був тріумфом австрійської політики і реваншем Австрії за поразку 1866 року. Пруссія стала в'язнем Відня; найкращі представники Пруссії загинули в гітлерівських катівнях після 20 липня 1944 року. Основну свою науку Гітлер пройшов у Відні: націоналізм перейняв від Шенерера, антисемітизм та апелювання до «маленької людини» — від Люегера. Він приніс у німецьку політику суто віденську демагогію. Створений ним «тисячолітній» райх був нічим іншим, як «імперією сімдесятьох мільйонів», яку спроектував Брук у 1850 році, а Бісмарк захищав у 1866 році. Справді, було б нелогічно сподіватися, що «Австрія» перешкоджатиме проведенню внутрішньої та зовнішньої політики, яка була цілковито «австрійською», за походженням та характером¹.

¹ Так Србік, біограф Меттерніха, та Глайзе-Горстенау, історик воєнного розгрому Австро-Угорщини, починали як «великоавстрійці», а закінчили як націонал-соціалісти. Гітлер запропонував їм сильну владу, якої вони марно сподівалися від Габсбургів.

Отже, угода 1919 року, звісно ж, не мала сили сама по собі, так само, як і Габсбурги, і повністю залежала від політики великих держав. Як і Меттерніх, Бенеш, речник нової угоди, стояв перед завданням переконати переможців 1919 року, що постгабсбурзькі держави були європейською необхідністю. Справжня монархічна солідарність була після 1815 року; демократична солідарність так і не пережила року 1919. Політики Центральної Європи гадали, що вони створили чудо і змогли уникнути німецької гегемонії, одночасно не ставши залежними від Росії. Основою цього дива став союз із Францією, якого так прагнули Меттерніх та Талейран у 1815 році, Меттерніх та Гізо — в 1846 році, Байст і Наполеон III — в 1867 році. Про цей союз мріяв Еренталь у 1911 році, і от нарешті він нібито вже існував насправді. Це була найпримарніша ілюзія міжвоєнної системи та свідчення її краху. Держави, що утворилися після розпаду Австро-Угорщини, покладалися на силу Франції; Франція ж, у свою чергу, теж сподівалася на підтримку цих держав. Після 1870 року Франція завдячувала своє становище великої держави саме Австро-Угорщині; тоді ще не був очевидним той факт, що саме Німеччина була єдиною великою державою на європейському континенті. Падіння Габсбургів спричинило також крах Франції. Вона колись виступала проти Віденської угоди, а тепер була останнім залишком Європи Меттерніха і не могла досягти успіху в тій справі, в якій Меттерніх зазнав поразки.

Війна, яку розпочав Гітлер, повернула європейську політику до реалій. Габсбурги намагалися знайти третій шлях між Німеччиною та Росією і їх спіткала невдача, бо третього шляху не існувало. Президент Бенеш якось висловився, що Чехословаччина знаходиться між Сходом і Заходом; наприкінці другої світової війни він уже висловлювався інакше: між Німеччиною та Росією. Постгабсбурзькі держави вже не вагалися, вони обрали протекцію Росії замість домінування Німеччини. Чехи намагалися поєднати демократію та союзницькі стосунки з Росією; вони пішли на компроміс із комуністичною диктатурою, щоб забезпечити цей союз у Болгарії чи Румунії. Великі держави Заходу, Англія та Америка нічого не могли запропонувати Східній Європі, крім нот протесту. Відмовившись від надання воєнної допомоги, вони не були спроможні допомогти навіть в тому, щоб перемістити промислову потугу до Східної Європи, що було єдино можливим вирішенням «німецького питання». Коли б англо-американська політика виявилася успішною і Росія була б змушена відступити, то навряд чи як наслідки цього слід було очікувати національне визволення. Відбулося б відродження німецької гегемонії, спершу економічної, а згодом військової. Найімовірніше,

це було б національне визволення в таких формах, коли національний чинник використовувався як інструмент німецького панування. Словаччина та Хорватія могли б бути «незалежними країнами» тільки в межах німецької системи.

Після другої світової війни «Австрія» почала існувати за бажанням переможців. І хоч вона опиралася Німеччині ще менше, ніж Пруссія, її трактували як «визволену» країну; Віденська опера працювала понад норму, щоб засвідчити існування «австрійської» культури. Угорщина нарешті була змушена провести земельну реформу. В результаті реформи була знищена велика аристократія, яка в Угорщині втілювала цивілізованість. Демократичне селянство так і не було сформоване, як це сталося в інших державах, що утворилися на руїнах Габсбурзької монархії після першої німецької війни. Старі чиновники вже звикли співпрацювати з комуністами, так само, як раніше вони співпрацювали з Габсбургами. Але як у першому, так і в другому випадку залишалися ненадійними партнерами. Навіть тепер вони і не думали про послаблення націоналістичного режиму, що склався в Угорщині: словацька та південносербська меншини не мали своїх шкіл. Про національну справедливість та рівність навіть не йшлося.

Два багатонаціональні проекти, Чехословаччина та Югославія, продовжували шукати об'єднавчу ідею. Чехи владнали, коли не вирішили, богемську проблему, переселивши німців на їхню «національну батьківщину», якої вони так довго і з таким криком вимагали. Найближчим часом примирення зі словаками годі було чекати. Війна внесла ще більший розкол між двома народами. Чехи зазнали жорстких утисків із боку Німеччини; словаки ж, навпаки, були улюбленцями гітлерівської Європи, тому до возз'єднання з Прагою закликали лише словацькі комуністи. Тобто, по суті, тільки комуністична Словаччина воліла бачити себе в одній державі з чехами; однак ціною цього став би крах чехословацької демократії. Зіткнувшись із неприйнятною альтернативою, чехи обрали метод «очікування», який свого часу використовували Габсбурги; вони сподівалися, що розвиток промисловості та освіти в Словаччині спричинить появу гуманістично налаштованої буржуазії, яка втілить у життя ідею Масарика.

Під час першої світової війни чехи та словаки разом боролися пліч-о-пліч у Чехословацькому корпусі; серби та хорвати воювали одне проти одного. В другій світовій війні словаки брали не вельми активну участь, а коли хто й брав, то не на чеському боці. Серби та хорвати в партизанській війні проти німецьких загарбників нарешті стояли на одному боці фронту. Саме це стало причиною утворення

Югославії і так само, як франко-пруська війна 1870 року створила Німеччину, «демократична, федеративна Югославія» змогла зробити те, чого не змогли зробити за всю свою історію Габсбурги. Маршал Тіто був останнім із Габсбургів: керуючи вісьмома різними націями, він пропонував їм «культурну автономію» і тримав під контролем міжнародну ворожнечу. Стара Югославія намагалася бути сербською національною державою; в новій Югославії серби користувалися лише національною рівністю з іншими і схилилися до думки, що в цій країні пригнічують саме їх. «Державного народу» більше не існувало. Новими правителями були люди різних національностей, котрі вірили в комуністичні ідеали. До подібного курсу Габсбургів підштовхували більш ніж ціле століття: Меттерніха звинувачували у комуністичних симпатіях 1848 року в Галичині, а Бекові в 1850 казали, що його політика — «це гірше, ніж комунізм». Жоден Габсбург, починаючи з Йосифа II, не йшов на ризик: відданість династії була надто слабкою, щоб зважитися на партнерські відносини. Маршалові Тіто пощастило більше — він знайшов «ідею». Чи зможуть соціальна революція та економічний добробут приборкати міжнародні конфлікти? Чи зможе марксизм підтримувати в Центральній Європі дух загальної толерантності краще, ніж це робив контрреволюційний династизм? Відповіді на ці запитання дасть час.

Додаток

ПОЛІТИЧНА ТА ЕТНОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ

---

1. Територіальна структура та її зміни

З'ясування причин щасливого збігу шлюбної стратегії, дипломатії й просто випадку, що зібрали до купи «землі австрійського дому», вимагало б написання великого нариса. Ці землі почали називатися Австрійською імперією в 1804 році. Імперія втрачала свою територію в 1805 році, потім у 1809; потім вона знову здобула все втрачене та заволодила новими землями, що було закріплено на Віденському конгресі Віденською угодою 1815 року. Цей договір чітко окреслив територію Габсбурзької монархії, яка залишилася майже незмінною до кінця її існування. Краків було анексовано в 1846 році Ломбардія (крім чотирьох міст-фортець, які утворювали чотирикутник) була підкорена в 1866 році. На Берлінському конгресі 1878 року Австро-Угорщина отримала право на управління Боснією та Герцеговиною (які формально входили до складу Оттоманської імперії), а також право воєнної окупації Санджаку Нового Базару. В 1908 році були анексовані Боснія та Герцеговина, а права на Санджак лишилися незмінними.

Іноді можна почути, що Австрійська імперія була «природним об'єднанням»; однак це демагогічне гасло вказує тільки на те, що імперія мала великі розміри та дуже довго існувала. Впродовж багатьох століть розвивалися економічні зв'язки, які, звісно ж, важко назвати «природними». Географічної єдності не існувало. Форальберг у географічному відношенні був частиною Швейцарії; Тироль — Південної Німеччини; багато районів Тиролю були недосяжними, їх могла контролювати лише Німеччина. Каринтія та більша частина Штирії були відділені від Дунайської долини великим гірським бар'єром і належали до віддаленого Адріатичного району, як і Карніола та прибережні провінції. «Словенія» була природною цілісністю, хоч в історії вона ніколи не існувала. Далмація не мала ні економічних, ні географічних зв'язків з Австрією, а була лише Рів'єрою для імперських чиновників. Богемія була від'єднана від Моравії лінією гір. Її великою рікою була Ельба, а не Дунай, а економічним ринком збуту — Гамбург, а не Трієст — географічний факт із небажаним

політичним підтекстом. Галичина була відрізана від Австрії, за винятком вузького коридору в Тішині; вона навіть була відділена від Угорщини Карпатськими горами. Буковина ж була відрізана від усього. Ця частина Габсбурзьких володінь не мала жодної користі для імперії, і важко було раціонально пояснити, навіщо вона їй взагалі була потрібна.

Угорщина була географічно цілісною країною, розташованою на великій рівнині середнього Дунаю; вона не охоплювала Хорватію, котра була географічно поєднаною з Карніолою та Боснією. Якщо дивитися на карту, масштаби Габсбурзької монархії вражають. Однак як Австро-Угорщина, імперія часто сама руйнувала свою єдність в інтересах саме Угорщини. Тож не існувало залізничного сполучення між Моравією та словацькими районами північної Угорщини; не було вкрай важливої залізниці між Загребом та Віднем. Відстань між Загребом та залізничним вузлом Відень-Любляна становила більше сорока миль; цю відстань можна було здолати за три години найшвидшим поїздом; а перевезення вантажів мало здійснюватися через Будапешт. Між Далмацією та Хорватією та між Далмацією та Боснією теж не було жодного зв'язку. Далмація мала значно кращі лінії сполучення в стародавні римські часи, ніж тепер. Усі ці недоліки стали очевидними після розвалу Габсбурзької монархії. Звісно ж, вона не була «природною цілісністю», доречніше її було б назвати географічним абсурдом, який пояснюється лише жадібністю династії та випадковими збігами обставин протягом кількох століть історії.

2. Національний склад

Національна статистика була могутньою зброєю в політичній боротьбі; в 1919 році вона набула вирішального значення в окресленні нових кордонів, хоч не призналася для цього. Перепис населення 1846 року проводили імперські космополітично налаштовані чиновники, хоча, безсумнівно, несвідомо вони керувалися німецькими упередженнями: не ставлячи за мету будь-яку пропаганду, було проведене анкетне опитування про «рідну мову», тож в результаті вийшло щось схоже на історичну правду. Пізніше переписи проводилися місцевими адміністраціями і часто набирали характеру політичних битв; питання ставилося так: «Якою мовою ви, як правило, послуговуєтеся?». Подібне формулювання принижувало меншину, та підносило домінуючий етнос. Наприклад, кореспондент *The Times* був зареєстрований у Відні 1910 року як німець, бо помітили, що він розмовляв німецькою, коли щось купував. На всіх «мовних кордонах» відбувалися дивні зміни за примхами

місцевих чиновників. Наприклад, при одному переписі зникали цілі словацькі села, а при іншому — знову з'являлися. Іншими словами, дані про кількість населення не можна вважати достовірними, хоча саме ці дані використовувалися для того, щоб визначити долю цих земель у 1919 році, та багато разів пізніше.

Проте, за винятком Угорщини, перепис населення давав загалом правдиву картину національних співвідношень у селі, де дані свідчать про національну приналежність непробуджених селян. Національні статистики мали значно менше значення в містах, де вони просто репрезентували панівні культури. Тож Прага та Будапешт на початку XIX століття не були за національним складом насправді німецькими містами, оскільки їх населяли переважно онімечені чехи та мадяри, що повернулися до власної національності за часів культурного відродження. Трієст — найпоказовіший приклад того, що національна більшість у дійсності є химерою, що проіснувала до XX століття: перепис 1910 року зафіксував тільки третину словенців від усього населення¹, хоч вроджені словенці становили більше половини. Вони, безперечно, повернулися б до своєї вродженої національності на хвилі повного пробудження словенської культури². «Штучна» національність міських жителів являє собою великий інтерес для історика, вона може братися до уваги при визначенні кордонів, і по всій Європі було схвалено правило, за яким міста нерозривно пов'язані з сільською місцевістю. Трієст був єдиним винятком з цього правила і, на думку автора цих рядків, промовистим свідченням національної несправедливості.

Статистики рахують тільки кількість людей; вони не спроможні зареєструвати національну свідомість чи економічну потужність. Русинського селянина, який ніколи не чув про Україну, не можна ставити на один щабель із симпатиком паннімецької ідеї. Правдива національна статистика повинна показувати кількість початкових та середніх шкіл, університетів, газет та видавництв, установ, що обслуговували освітні та культурні потреби певної національності. Статистика мала визначити національну приналежність землевласників, працедавців, крамарів, інтелігенції — вчителів, юристів, секретарів профспілок і, нарешті, селян. Було б дуже важливо визначити

¹ Перший підрахунок у 1910 році було проведено місцевими італійськими чиновниками; зареєстровано тільки 36 000 словенців. Імперські чиновники переглянули результати цього підрахунку і виявили, що десь загубилися 20 000 словенців.

² Один відомий італієць висунув проти цього твердження такий контраргумент: «Люди походять від мавпи, але вони не повертаються до свого вродженого ества». Це зайвий цікавий приклад культурної пихатості «націй-панів». Хоч, звісно, словенська культура ніколи не досягала таких вершин розвитку, щоб породити Муссоліні.

національність виборця при обмеженому праві голосу, яке існувало в Австрії до 1907 року.

Приблизні статистичні дані, наведені далі, мають слугувати ілюстративним матеріалом. Тож так приблизно виглядає кількісний склад населення Австро-Угорщини на 1910 рік:

німці	12 мільйонів	23 відсотки
мадяри	10 мільйонів	19 відсотків
румуні	3 мільйони	6 відсотків
слов'яни	23,5 мільйона	45 відсотків
інші	2,5 мільйона	5 відсотків

Коли б слов'яни та румуні як «підвладні народи» трималися разом, то вони становили б більшість. З іншого боку, коли б поляки стали на бік мадярів та німців, кількість «панівних націй» збільшилася б. Звідси випливає політична вагомість поляків та надані їм привілеї. Однак узагальнені дані стосовно Австро-Угорщини ще ні про що не свідчать. Доцільніше розбити їх на дані для австрійських провінцій і для Угорщини, що й пропонується в наступних двох параграфах.

3. Національний баланс в австрійських провінціях

Населення конституційної Австрії в 1910 році:

німці	9,950 мільйонів	35 відсотків
чехи	6,456 мільйонів	23 відсотки
поляки	4,968 мільйонів	17 відсотків
русини	3,519 мільйонів	12 відсотків
словенці	1,253 мільйони	4 відсотки
сербо-хорвати	0,788 мільйонів	2,8 відсотка
італійці	0,768 мільйонів	2,768 відсотка
румуні	0,275 мільйонів	0,98 відсотка

Ці цифри ще раз підтверджують, наскільки вагомим було значення поляків: німці отримували більшість тільки з їхньою допомогою.

«Німецько-альпійські» землі відігравали роль стартового майданчика для династії, за винятком Зальцбурга, який приєднали лише за часів наполеонівських воєн. З цих земель Форальберг, Зальцбург, Верхня та Нижня Австрія були виключно німецькими, у Форальберзі мешкала незначна кількість італійців, а чехи перебували на кордоні Нижньої Австрії, у Відні, що входив до складу Нижньої Австрії, мешкали представники різних національностей, зокрема чеська меншина, яка збільшилася з 2 відсотків у 1850 році до 5 відсотків у 1890. Тироль був виключно німецьким на північній частині Альп,

у південній частині «південний Тироль» був італійським, італійці до 1914 року мали стабільні досягнення. За п'ятдесят років італійці мирно і спокійно могли б завершити перетворення всього «південного Тиролю» на італійський регіон, але не змогли цього зробити, оскільки згодом вдалися до брутальних та жорстоких методів. Штирія та Каринтія були німецькими, з компактною словенською меншиною на південному кордоні. В обох провінціях ця меншина занепадала. В Штирії 1910 року словенці становили 29 відсотків населення (409 000 словенців проти 983 000 німців); в 1900 році вони нараховували 31 відсоток. У Каринтії словенці становили 101 000 (29 відсотків) на 1890 рік; 92 000 (25 відсотків) в 1900; 82 000 (20 відсотків) в 1910 році. Каринтія, що лежала на шляху до Трієста, маючи розвинену чорну металургію, була регіоном інтенсивного онімечування та найбільшою плямою на репутації конституційної Австрії. Австрійська республіка ще більше зіпсувала цю репутацію, проголосивши необхідність скорочення чисельності словенців до 23 000.

Карніола була на той час, як, втім, і завжди, переважно словенською. В 1846 році там проживало 428 000 словенців і 38 000 німців; в 1910 році — 520 000 словенців і 28 000 німців. Чимало хто з німців «перетворювався» на словенців.

Горіца, Істрія та вільне місто Трієст були трьома прибережними провінціями. В Трієсті італійці склали більшість; словенці теж входили до цієї більшості шляхом «навернення» та імміграції з доволі численних сіл. Крім цього, існувала німецька меншина, вплив якої дедалі зростав і яка зазвичай блокувалася з італійцями. В 1880 році там мешкало 89 000 італійців; в 1910 році — 119 000; в 1880 році — 26 000 словенців; а в 1910 — 59 000 (відбулося зростання з 22 відсотків до 29); в 1880 році — 5 000 німців, а в 1916 — 12 000. В Горіці словенців було більше, ніж італійців: 129 000 словенців в 1880 році, 154 000 — в 1910; 73 000 італійців в 1880 році, 90 000 — в 1910. В Істрії південнослов'янська більшість складалася здебільшого з хорватів, вплив яких зріс завдяки імміграції з Хорватії. В Істрії проживало 122 000 хорватів у 1880 році, 168 000 — в 1910; 114 000 італійців у 1880 році, 147 000 — в 1910; 43 000 словенців у 1880 році, 55 000 — у 1910. Ці три провінції, які з багатьох причин утворювали адміністративну цілісність і, звісно, були «природною єдністю», характеризувалися наявністю очевидної переваги південних слов'ян, попри те, що статистичні дані перекручувалися на користь італійців.

Далмація завжди була виключно сербсько-хорватською, італійці становили лише вищі прошарки суспільства, що склали дуже незначну частку населення. В 1880 році там мешкало 440 000 сербо-

хорватів, у 1910 — 501 000; у 1880 році — 27 000 італійців, у 1910 — 16 000. Багато італійців були насправді з походження сербо-хорватами, які тепер поверталися до своєї природної національності. Серби жили переважно на півночі Далмації, але окремо говорити про них не можна, оскільки в Далмації існувала реальна сербсько-хорватська єдність, аналогів якій не було в інших провінціях у відносинах між сербами та хорватами.

«Землі Богемської корони» — це Богемія, Моравія та Сілезія. В Богемії жило 62 відсотки чехів проти 38 відсотків німців — 3,5 мільйона проти 2 мільйонів. У Моравії — 70 відсотків чехів проти 30 відсотків німців — 1,5 мільйона проти 600 тисяч. У Моравії обидві національності жили змішано; в Богемії німці розселилися в основному на кордонах — Судетах, як їх нізніше (помилково) назвали, хоча райони проживання німців були по всій Богемії. За століття співвідношення чехів та німців трохи змінилося. Ця формальна констатація свідчить про факт відродження чеської нації: в 1815 році Богемія зовнішньо була німецькою, в 1910 році німці боролися вже за те, щоб утримати за собою становище толерованої меншини. Сілезія була переважно німецькою, але на її території проживало багато поляків (на сході): 281 000 німців, 178 000 поляків, 129 000 чехів. Кількість поляків, які були передусім промисловими робітниками, зростала швидшими темпами, ніж інших народів. Це відбувалося почасти завдяки високому природному приростові, але більшою мірою завдяки імміграції з пруської Сілезії, де умови для поляків були гіршими.

На перший (і оманливий) погляд, Галичина поділялася на дві частини — західну польську та східну русинську. Поміщиками та чиновниками, однак, у всій Галичині були поляки; ця економічна та політична перевага, по суті, відводила полякам роль, зрозуміло, фіктивної, але більшості. В 1846 році тут мешкало менше двох мільйонів поляків проти 2,5 мільйона русинів; у 1910 році — 4,75 мільйона поляків і тільки понад 3 мільйони русинів. Оскільки природний приріст населення вищим був у русинів, ніж у поляків, то багато депутатів парламенту, котрі обиралися як поляки, насправді були вродженими русинами.

Буковина серед австрійських провінцій була найменш відомою, не можна точно визначити зону розселення її народу. Спрощуючи, можна сказати, що русини жили на півночі, румуни — на півдні; крім них, там мешкало багато німців, трохи поляків та мадярів. У 1910 році: 305 000 русинів, 273 000 румунів, 168 000 німців, 36 000 поляків, 10 000 мадярів. Три панівні народи характеризувалися статичністю. Кількість румунів у 1846 була 200 000, а русинів — 108 000. Румунів

побільшало завдяки природному приростові, а русинів — передусім завдяки міграції з Галичини.

Боснія та Герцеговина були залишками «спільної» монархії, а не австрійськими провінціями. Сербо-хорвати становили 96 відсотків населення (1 800 000), з них чверть були мусульманами.

4. Національна структура Угорщини

«Землі корони святого Стефана» — це Угорщина, Хорватія і Трансильванія. Остання втратила свою ідентичність та була поглинута унітарною Угорщиною — спершу в 1848, а згодом ще раз в 1867 році. Кількість мадярів у Трансильванії зросла з 24 відсотків у 1846 до 34 відсотків у 1910 році (з 368 000 до 918 000). Зростання відбувалося передусім за рахунок мадяризації німців, чисельність яких зменшилася з 14 відсотків у 1846 до 8,8 у 1910 році (з 223 000 до 234 000). Румуни: 916 000 (60 відсотків) у 1846 і 1 500 000 (55 відсотків) у 1910 році. Перевага румунів, однак, не була помітною через інкорпорацію Трансильванії до складу Угорщини. Єдина Угорщина складалася не з провінцій, а з графств: це були просто виборчі та адміністративні райони, контрольовані, звичайно, угорськими чиновниками.

Угорщина (без Хорватато-Славонії, але з Трансильванією) мала на 1910 рік:

мадярів	9 944 000	54 відсотки
румунів	2 948 000	16 відсотків
словаків	1 946 000	10,7 відсотка
німців	1 903 000	10,4 відсотка
русинів	464 000	2,5 відсотки
сербів	462 000	2,5 відсотки
хорватів	195 000	1,1 відсотка

Євреї (5 відсотків) вважалися мадярами; коли б не вони, то мадяри стали б меншиною навіть у «малій Угорщині». Втім, здається, їхня кількість зросла з 46 відсотків у 1880 (у вісімнадцятому столітті їх було чверть населення) до 54 відсотків в 1910 році. Мадяри обігнали словаків та русинів і німців у містах; але вони відставали від румунів, сербів та німецьких селян на західному кордоні. Перепис населення 1910 року проводився після мадяризації, що тривала півстоліття; під час перепису на респондентів чинився тиск, тому переписи, проведені після 1919 року поставстро-угорськими державами, за отриманими даними помітно відрізнялися від попереднього.

Мадярське населення жило в центрі Угорщини, а інші національності — на прикордонних смугах: словаки — на півночі, русини —

на північному сході, румуни — на сході, серби — на півдні. Всі ці узагальнення приблизні і поверхові: наприклад, на сході Трансильванії існувало компактне мадярське поселення. Південь являв собою плетиво протиріч, де мешкала така сама кількість мадярів та німців, як і сербів. Ця земля колись була окремою сербською Воєводиною і знову отримала такий статус у 1848 році.

Мадяри виключали Хорвато-Славонію зі своїх статистичних обрахунків, коли прагнули представити себе більшістю населення; і включали цей край, коли хотіли підкреслити велич Угорщини, але, у «Великій Угорщині» з двадцяти мільйонів мадяри склали меншість населення: на 1910 рік — 48 відсотків. Хорватія завжди була окремою одиницею. Після 1867 року військові прикордонні фортеці, якими керували безпосередньо з Відня з часу вигнання турків, здалися Угорщині. Більша їх частина була об'єднана з Хорватією з метою формування Хорвато-Славонії. Ця дивовижна щедрість мала просте пояснення: «Славонію» здебільшого населяли серби, яких мадяри сподівалися нацькувати на хорватів, і це їм вдалося. Ця сербська земля стала об'єктом зазіхань із боку хорватів та місцем найогидніших звірств, що чинилися хорватами впродовж другої світової війни. В 1910 році там проживало 1 600 000 хорватів і 650 000 сербів, разом — 87 відсотків населення. А також 100 000 мадярів, в основному це були чиновники, залізничні службовці та підприємці. В Хорватії хорвати були переважно дрібними землевласниками, великими маєтками володіли мадяри.

Хорвати вимагали, щоб Далмація належала хорватській короні і в хорватському сеймі зберігалися місця для далмацьких представників; Далмація була частиною конституційної Австрії і мала представників у райхсраті. Хорвати, крім цього, домагалися своїх прав на Рієку, якій мадяри надали статусу вільного міста. За національним складом Рієка була виключно хорватським містом: в 1851 році тут мешкало 12 000 хорватів та 651 італієць. Оскільки Рієка через віддаленість була недосяжною для мадярів, хоча в 1910 році їх тут було 6 000, вони навмисне заохочували італійську імміграцію і декларували виключно італійський характер цього міста. Мадяри мали десять середніх шкіл і чотири початкових, хорвати взагалі не мали жодної школи. Як наслідок, на 1910 рік тут проживало 24 000 італійців і лише 13 000 хорватів. Італійці відплатили мадярам за їхню послугу тим, що не претендували на Рієку в Лондонській угоді; однак це не завадило їм захопити її нелегально, коли з'ясувалося, що Угорщина вже не спроможна захищати свої володіння.

БІБЛІОГРАФІЯ

Докладну бібліографію можна знайти в таких виданнях: *Charmatz Wegweiser durch die Literatur der österreichischen Geschichte* (1912); *Bibliographie zur Geschichte Österreich – Ungarns im Weltkriege 1914–18*; *Bibliographie zur Geschichte Österreich – Ungarns, 1848–1914* (Hefte 2/3 та 4 з *Bibliographische Vierteljahreshefte der Weltkriegsbücherei*). Всі три видання є слабкими.

Ще не існує єдиної книги, де була б описана історія Австрійської імперії від її створення до розпаду в 1918 році. Дуже потрібним вступом до проблематики є книга Вікгема Стіда *The Habsburg Monarchy* (1913); ця праця написана дуже проникливим сучасником. Шпрінгер *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809* (том 1, 1863 рік, том 2, 1865) є дотепер фундаментальною працею щодо періоду, який там описується. Згодом Хармац *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907* (том 1, 1911; том 2, 1912). Ця книжка є стислою хронологією подій. *Das Nationalitätenrecht des alten Österreichs*, видана Гюгельманном (1934), є енциклопедичною працею, де читач може знайти корисну інформацію. Луї Айзенманн, *Le Compromis austro-hongrois de 1867* (1904), хоч ця праця стосується лише частини періоду, що нас цікавить, вона, безумовно, написана талановито; більшої праці з історії ще в цьому столітті ніхто не написав.

Період до 1848 року вичерпно описав Србк у праці *Metternich, der Staatsmann und der Mensch* (1925); без надмірних панегіриків, вона є безсистемною, переобтяженою емпіричним матеріалом. У цьому відношенні кращою є стисла праця про Меттерніха, написана С. де Грюнвальдом *Vie de Metternich* (1939). Існує чудовий опис життя *Friedrich von Grenzt* Пола Р. Світа (1941). Корисними будуть дошкільні спогади Кюбека. (Tagebücher 1909). Великий архів Меттерніха знаходиться в міністерстві закордонних справ; його огляд дореволюційної ери краще репрезентовано в книзі Гарпізі, *Genesis of the Austrian Revolution* (1850).

Генріх Фрідюнг *Österreich von 1846 bis 1860* (том 1; 1908; том 2, 1912) є найкращим оглядом революції 1848 року, крім того, з книги можна довідатися про життя Баха. Воно слугуватиме доповненням до *Historische Aufsätze* того ж автора (1919). Праця Ганса Кудліха, «селянського сина», *Rückblicke und Erinnerungen*, за широтою охоплення проблеми є неоціненною з погляду вивчення селянського

руху 1848 року та Акту 7 вересня. Провідним фахівцем з періоду 1848-67 рр. тепер є Редліх *Das österreichische Staats- und Reichsproblem* (том 1, 1920; том 2, 1926). Велику цінність мають перші розділи праці Редліха *Francis Joseph* (1928); інші розділи, де описуються події після 1867 року і до останніх років монархії, значно поступаються, оскільки в них Редліх відтворює власний політичний досвід. Корисною є біографія *Prince Felix ru Schwarzenberg*, написана Адольфом Шварценбергом (1946). Закордонну політику цього періоду вивчав А. Д. П. Тейлор, *The Italian Problem in European Diplomacy* (1934); Г. Фрідюнг, *Der Krimkrieg und die österreichische Politik* (1907); С. W. Clark, *Francis Joseph und Bismarck* (1934); та Г. Фрідюнг, *The Struggle for Supremacy in Germany, 1859-1866* (англійський переклад, 1934) – чудова праця.

Перший період Австро-Угорщини досліджений в основному в бібліографіях: Вайтмаєр, *Graf Julius Andrassy* (1910-13); книга настільки велика та розтягнута, що її неможливо читати; Байст, *Aus drei Viertel-Jahrhunderten* (1887); Хармац, *Adolf Fischhof* (1910); Шаффле, *Aus meinem Leben* (1905); Таффе, *Der Politische Nachlass* (1922). Перше десятиліття двадцятого століття добре описане прибічником Кербера, Р. Зіггартом, *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht* (1931). Бернрайтер, що вірив в «австрійську місію» докорінного економічного поліпшення, лишив по собі цінні документи *Fragments of a Political Diary* (1928), що стосуються переважно Боснії; *Der Verfall des Habsburgerreiches* (1938) про Бадені.

Праці про міжнародні відносини, зокрема Австро-Угорщини: Г. Г. Руп, *A Wavering Friendship: Russia and Austria 1876-1878* (1941); А. Ф. Приорам, *The secret Treaties of Austria-Hungary* (1920-21); його ж, *Austrian Foreign Policy 1908-1918* (1923); Бернадотт Шмітт, *The Annexation of Bosnia* (1937); Е. С. Гелшрайх, *The Diplomacy of the Balkan Wars* (1939).

Вийшло в світ чимало цікавих книг, присвячених окремим народам. Про німців, П. Моліш, *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich* (1926) та *Briefe zur deutschen Politik in Österreich* (1934). Про Угорщину, Л. Айзенманн, *La Hongrie contemporaine, 1867-1918*, однак, незважаючи на таку назву, опис подій обмежується 1848 роком. Найкращою історією, написаною з консерватистських позицій, є праця Г. Шекфю, *Der Staat Ungarn* (1918); *La Hongrie; Oligarchie-Nation-Peuple* (1927). Р. В. Сетон-Вотсон, *Racial Problems in Hungary* (1908) – ця праця має велике історичне значення: вона перша зруйнувала міф «ліберальної» Угорщини.

Існує дві загальні історії чехів, які містять відомості і про словаків. Р. В. Сетон-Вотсон, *A History of the Czechs and Slovaks* (1943). Ця праця

пропонує панораму загальної історії Габсбурзької монархії в дев'яtnадцятому столітті. С. Гаррісон Томсон, *Czechoslovakia in European History* (1944) – ця праця є скоріше збірником незалежних нарисів. Раніше вийшла така книга: Е. Деніс, *La Boheme depuis La Montagne Blanche* (1903), присвячена передусім чеському літературному відродженню; вона пропонує ідеалістичну, явно прочеську версію політичної історії після 1848 року. Тривалі спроби досягти згоди у Богемії описано у дослідженні Е. Віскеманна, *Czechs and Germans* (1938).

Про румунів, Р. В. Сетон-Вотсон, *A History of the Romanians* (1934). Про південних слов'ян, Р. В. Сетон-Вотсон, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy* (1914). Г. Вендел, *Der Kampf der Subslawen um Freiheit und Einheit* (1925) – трохи заплутана праця.

Глибокий конфлікт між габсбурзькою ідеєю та сербським націоналізмом висвітлено в талановитому дослідженні Р. Вест, *Black Lamb and Grey Falcon* (1941) – ця праця найбільша та найвизначніша данина народові.

Історичну цінність мають загальні дискусії довкола «авторського питання». Примітивний історичний федералізм відстоювався в Поповичі, *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich* (1906); зухвалий соціал-демократичний імперіалізм у Реннера, *Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch-ungarischen Monarchie* (1906); і більш перекирена «революційна» версія в Отто Бауера, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907). Один із небагатьох угорських лібералів визначив хвороби монархії в О. Яші, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (1929); ця книга мала б значну цінність, коли б можна було її прочитати.

Правління Карла чудово, але важко описав Глойзе-Горстенау, *The Collapse of the Austro-Hungarian Monarchy* (1931); Р. В. Сетон-Вотсон написав про Масарика під час першої німецької війни, *Masaryk in England* (1943). Існує чудовий стислий нарис «Загибель Габсбурзької монархії», написаний Л. Б. Нам'єром і вміщений в том 4 *History of the Peace Conference of Paris* (1921). Міжвоєнні роки, про які я трохи говорив у «Післямові», з великим вмінням та знанням справи розглядаються у праці Х. Сетон-Вотсона, *Eastern Europe between the Wars* (1945).

Викладений перелік не охоплює усі книги, які я раджу прочитати, деякі з користю, але більшість – без.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Австерліц, битва 34
 Австрія 168, 175-179, 182, 183, 186, 188-190, 192-195, 198-202, 204, 209, 211, 213, 216, 217, 219, 220, 222, 224-227, 232, 233, 237, 238, 240-242, 244, 245, 249, 251, 253, 254, 256, 257, 260
 Австрославизм 66-68, 73
 Адлер, Віктор 154, 170, 204
 Айзенманн 71, 82, 92, 214
 Албанія 218
 Александр I 34, 37, 87
 Александр II 97
 Альбрехт, ерцгерцог 121
 Америка 250
 Англія 14, 36, 38, 42, 45, 54, 61, 69, 70, 74, 75, 88, 100, 101, 113, 122, 132, 145, 148, 152, 153, 159, 169, 174, 176, 195, 199, 206, 226, 231, 236, 250
 Андраші 24, 119, 120, 124, 126, 127, 131, 137, 139, 140, 141, 144-148, 152, 185, 186, 187, 203, 205, 207, 212, 219, 220, 225, 238, 239
 Андріан 49
 Аппоній 200
 Бадені 162, 173, 175, 176, 177, 188, 189, 190, 215
 Байст 125, 126, 127, 128, 131, 133, 137, 138, 141, 142, 199, 209, 250
 Бакунін 67
 Баттяні 62, 82
 Бауер, Отто 195, 235, 241
 Бах, Александр 41, 69, 72, 73, 75, 77, 78, 82-86, 91-94, 97-99, 102-106, 108, 110, 111, 123, 129, 133, 142, 143, 154, 178, 196
 Бек 202, 210, 252
 Белград 115, 145, 184, 208
 Белкреді 117, 118, 120, 124, 125, 126, 127, 128, 138, 215
 Бенедек 121
 Бенеш 250
 Березневі закони 58, 62, 94, 97, 131
 Берлін 219
 Берлінський конгрес 145, 193, 203, 253
 Берхтольд 209, 218, 219, 221, 225
 Бетлен 248
 Бетховен 14
 Біла Гора, битва (1620) 15, 16, 18, 24, 42, 50, 82
 Бісмарк 9, 85, 87, 100, 112, 113, 120-123, 125, 126, 137, 138, 145, 149, 151, 152, 155, 156, 158-160, 162-164, 177, 197, 203, 217, 218, 222, 228, 237, 253, 258
 Блаж, Румунські національні збори 57, 64
 Блюм, Роберт 106
 Богемія 11-17, 19-21, 24, 28, 31, 34, 43, 45, 49, 50, 59, 64-66, 68, 70, 76-78, 82, 101, 105, 109, 110, 118, 121, 128, 129, 132, 135, 136, 138-142, 150, 151, 153, 156, 157, 163, 164, 167, 175, 183, 190-193, 204, 210, 211, 215, 216, 227, 229, 233, 235, 236, 240, 245-247, 253, 258
 Боснійська криза 206, 207, 218
 Боснія та Герцеговина 145-147, 184, 205, 207, 218, 253, 259
 Братислава 14, 26, 53, 58, 60, 179
 Браунер 59
 Брест-Литовська угода 234, 235, 239
 Брно 26, 59, 68
 Брук 85, 87, 91, 92, 93, 148, 194, 249
 Будапешт 26, 29, 50, 56-58, 63, 80, 98, 99, 104, 110, 111, 113, 116, 119, 124, 126, 130, 131, 134, 139, 144, 178-180, 187, 191, 232, 239, 254, 255
 Буковина 11, 254, 258
 Буол-Шауенштайн 87, 88, 89, 91, 218
 Буріан 225
 Вай 105
 Векерле 232
 Венеція 36, 56, 60, 61, 70, 90, 120, 121
 Веронський конгрес 37
 Вессенберг 69, 74, 75
 Відень 13, 17, 18, 22, 25, 44, 49, 56-61, 66, 68-70, 72-74, 76, 90, 94, 95, 97-111, 115, 124, 127, 131, 154, 155, 160, 171, 172, 176-178, 180, 184, 192, 195, 203, 219, 224, 231, 232, 246-249, 254, 256

Вілагос, капітуляція 82
 Вільгельм I 113
 Вільгельм II 159, 199, 221, 224
 Вільсон 236, 238
 Віндшпгрец 68, 74, 78, 80, 82, 93, 215
 Вітторіо Венето, битва 241
 Гай 43, 53, 64, 182
 Галичина 11, 24, 26, 34, 41, 43, 54, 55, 62, 63, 67, 69, 71-73, 75, 88, 95, 101, 113, 142, 143, 152, 155, 159, 163, 171, 173, 181, 186, 192, 203, 210, 222-224, 226, 227, 232, 233, 236, 239, 243, 252, 254, 258, 259
 Гартіг 39
 Гентц 37, 40, 42, 219
 Гізо 55, 209, 250
 Гіскра 68
 Гітлер 136, 212, 244, 248-250
 Гладстон 159, 171
 Гогенварт 138-141, 158
 Гогенцоллерн 106, 168, 177, 216, 241
 Гольвег, Бетман 230
 Голуховський 94, 95, 98, 117, 143, 174, 203
 Горіца 190, 257
 Далмація 101, 155, 184, 191, 198, 224, 227, 237, 253, 254, 257, 258, 260
 Деак 62, 72, 82, 104, 105, 111, 115, 117-120, 124, 126, 127, 130, 131, 135, 139, 141, 185, 187
 Дебрецені 81, 103
 Дізраелі 144, 171
 Добровський 50
 Дрезден 83
 Дрезденська конференція 87
 Душан, Стефан 245
 Дьюлі 89
 Енгельс 171
 Еннерсдорфська програма 150
 Еренталь 203-209, 217, 218, 250
 Естергазі, Моріц 24, 105, 114, 120
 Єллачич 64, 72-74, 80, 127, 181, 197
 Жовтневий диплом 92, 95-99, 101, 103, 107, 108, 110, 111, 117, 118, 126, 165, 175, 190, 192, 216, 231
 Загреб 10, 26, 53, 180, 182-184, 208, 239, 254
 Задар, програма 198, 199
 Зайдлер 234
 Закупська угода 145
 Зальцбург 95, 176, 256
 Зіта, імператриця 231
 Ізвольський 205, 206
 Іллірія 34, 43
 Іннсбрук 49, 61, 63, 64, 66, 68, 99, 157
 Іспанія 12, 37
 Істрія 190, 198, 237, 257
 Італія 11, 12, 22, 24, 26, 35-38, 40, 43, 49, 56, 61, 63, 69, 70, 74, 79-81, 83, 87, 89-91, 97, 113, 115, 120-122, 132, 137, 152, 174, 191, 192, 199, 210, 218, 219, 222, 224, 225, 227, 231, 237, 239, 243, 244, 248, 249
 Йосиф II 18-22, 25, 29, 30, 33, 38, 39, 42, 44-46, 54, 65, 70, 75, 76, 79, 85, 93, 94, 96, 168
 Кавур 88, 89, 244
 Калле 146
 Кальнокі 128, 152, 153, 159, 160, 173, 174, 187, 207
 Капоретто, битва 237
 Капріві 159, 160, 173, 174
 Карагеоргієвич, Петро 198
 Карелі 212
 Каринтія 14, 67, 76, 167, 235, 253, 257
 Карл V 12, 13, 22
 Карл VI 16, 17, 31
 Карл X 42
 Карловці, Сербські національні збори 57
 Карніола 67, 101, 165, 228, 253, 254, 257
 Каролі, Александр 16, 24, 216, 217, 240, 241
 Каролі, Міхал 24, 187, 212, 216, 233, 240
 Кербер 230
 Клемансо 106, 232
 Клям-Мартініц 93, 98, 110
 Коловрат 25, 45, 46, 47, 48, 49, 60, 84
 Комітет громадської безпеки 61, 66, 73
 Конкордат 85, 132
 Конрад фон Гетцендорф 203, 207, 209, 210, 217, 221, 224
 Константинополь 37, 38, 81, 122, 145, 205, 227
 Конституція 41, 58, 59, 61, 62, 77-79, 83-85, 93, 94, 96, 99, 101, 107, 114, 115, 117, 118, 195, 196, 210, 212

Корошець 228
 Корфу 237
 Кошут, Лайош 50-55, 58-60, 62, 63, 72-74, 78, 80-82, 90, 103, 104, 109, 110, 115, 119, 130, 131, 155, 185, 187, 196, 200, 211, 212, 216, 226, 240
 Кошут, Франц 200
 Краків 26, 253
 Крамарж 229
 Кромерж 76-78, 109, 140, 150
 Кромержька асамблея 76-78
 Кудліх, Ганс 70, 72, 74, 167
 Кустоза, битва (1848) 70, 90; (1866) 121
 Кюбек 84, 85, 86, 87
 Лассер 77, 92, 93
 Лев, ерцгерцог 46-48
 Леопольд II 21, 22, 50
 Ліга трьох імператорів 144, 152
 Лінц 14; програма 154-156, 224
 Ліст 52, 211
 Ллойд, Джордж 169, 230
 Ломбардо-Венеція 36, 40, 62, 70, 78, 89
 Лондон 69, 260
 Лондонська угода (1915) 227, 260
 Львів 26, 171
 Люєгер 169, 201, 249
 Ляммаш 231, 238, 241
 Магента, битва 36, 90
 Майер 77
 Маколей 25
 Максиміліан 89, 91
 Марібор 164
 Марія Терезія 11, 17-19, 24, 25, 30, 38, 39, 65, 76, 93, 94, 96, 130, 140
 Маркс 170-172
 Марокко 172, 199
 Масарик 187, 208, 209, 216, 217, 228-230, 235-237, 241, 244-246, 248, 251
 Менсдорф 114, 120
 Меттерніх 11, 34-38, 40-49, 51-55, 59, 60, 62, 69, 75, 78, 81, 84-88, 91, 97, 109, 112-114, 121, 122, 125, 132, 144, 145, 151, 160, 162, 204, 207, 209, 218, 229, 247, 249, 250, 252
 Мілан 56, 90
 Мніхово Градіце, угода (1833) 38
 Моравія 43, 59, 64, 65, 70, 74, 76, 101, 109, 139, 184, 192, 193, 253, 254, 258

Моцарт 14

Наполеон 9, 11, 19, 21, 22, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 45, 49, 75, 76, 87, 86, 88
 Наполеон III 55, 86, 87, 89-91, 97, 103, 106, 113, 115, 120, 121, 123, 136, 137, 209, 250
 Нідерланди 11, 12, 14, 36
 Ніколай I 37, 38, 86
 Ніколай II 89
 Німецька конфедерація 27, 35, 62, 63, 83, 91, 107, 112, 125
 Німецька національна асамблея 62, 63, 65, 240
 Німеччина 12-15, 19, 20, 22, 25-27, 34, 35, 37, 62, 66, 65, 69, 72-74, 80, 81, 86, 87, 89, 91, 97, 106, 107, 112, 113, 121-123, 132, 137, 138, 140, 143-145, 147, 148, 152-156, 158-160, 171, 172, 174-177, 180, 183, 189, 192-195, 199, 204-206, 209, 210, 212, 219-221, 223-229, 231-234, 237, 238, 240-253
 Новація, битва 80
 Обренович 152, 198, 204
 Оломоуц 74, 83, 113
 Освітній Акт 200
 Палацький 50, 65, 66, 67, 76-78, 109, 140, 228, 244
 Париж 57, 183, 204
 Паризький конгрес 88
 Партія Незалежності 187
 Пашич 237
 Південнослов'янська ідея 183, 198, 213, 228
 Піллерсдорф 61
 Пілсудський 225
 Пітт 42
 Пленер 92, 140
 Познань 226, 239
 Польща 38, 62, 67, 91, 81, 143, 155, 224-226, 234, 243, 244
 Прага 10, 26, 49, 56, 57, 59, 64-68, 71, 73, 76, 77, 99, 101, 141, 142, 149, 151, 157, 161, 182, 183, 191, 239, 247, 248, 255
 Прагматична санкція 16, 17, 31, 58, 62
 Пруссія 17, 19, 20, 24, 34-36, 38, 39, 42, 54, 67, 83, 87-89, 91, 95, 97, 106, 112, 113, 120, 121, 124-126, 134, 137, 199, 245, 249, 251

Радецький 36, 61, 70, 74, 80, 89, 90, 158, 167, 219, 231, 241
 Радіч, Стефан 198, 213, 228
 Райнланд 22, 34, 75
 Райхсрат 10, 41, 42, 48, 84, 92, 95, 96, 98-102, 104-108, 110-112, 114, 115, 117, 118, 126-129, 133-135, 140, 141, 149-151, 153, 156, 158, 161-165, 176, 183, 188, 192, 202, 204, 207, 210, 232, 234, 235, 240, 260
 Ракоці 16, 24
 Редліх 214, 231, 233, 234, 238
 Реннер, Карл 172, 194, 195, 203, 213, 214
 Рехберг 91, 94, 112-114, 135
 Рігер 135, 136, 149, 150, 158
 Рієка 131, 227, 260
 Росія 34, 36-38, 45, 46, 54, 55, 69, 75, 81, 83, 86-89, 91, 95, 97, 112, 113, 121, 122, 135, 140, 144-148, 152, 153, 156, 174, 175, 180, 181, 187, 192, 193, 195, 204-207, 209, 218, 219, 222-224, 227, 229, 231, 232, 234-236, 239, 250
 Рудольф 189
 Румунія 88, 89, 97, 115, 142, 152, 180, 220, 221, 225, 227, 231, 241, 243, 244, 248, 250
 Садова, битва 10, 121, 195
 Сараєво 221
 Сардинія 60, 61, 80, 89
 Сатмарський мир 16, 185, 187, 199
 Сербія 37, 115, 142, 144-146, 152, 180, 183, 184, 198, 200, 204-208, 210, 218-224, 227, 228, 231, 237, 241, 245
 Сербсько-хорватський союз 184, 198-200, 204, 207, 228
 Сетон-Вотсон 194, 214
 Сечені 24, 45, 50, 51, 93-96, 98, 99, 102, 103, 105
 Силезія 17, 59, 64, 65, 71, 109, 139, 258
 Славонія 259, 260
 Слов'янський конгрес 66, 67, 68, 109
 Солсбері 174
 Сольферіно, битва 36, 90
 Сорель, Альберт 219
 Софія, ерцгерцогиня 60
 Соціал-демократична партія 170, 171
 Союз трьох імператорів 204
 Стадіон 75, 78, 79, 82-84
 Стефан, ерцгерцог 61

Талейран 250
 Таффе 135, 137, 138, 148-151, 153, 157-164, 168, 190, 201, 228
 Телекі, Павел 248
 Тироль 14, 61, 62, 107, 129, 135, 157, 191, 224, 227, 237, 253, 256, 257
 Тіса, Коломан 104, 185, 187, 196
 Тіса, Стефан 105, 185, 186, 187, 196, 200-212, 220, 221, 225, 232, 248
 Тіто, маршал 252
 Трансильванія 52, 53, 58, 64, 80, 104, 111, 117, 130, 139, 180, 220, 225, 227, 259, 260
 Тридцятирічна війна 15, 24
 Трієст 10, 39, 40, 61, 75, 171, 191, 224, 227, 239, 253, 255, 257
 Трумбіч 228, 237
 Тун, Лео 66
 Туреччина 14, 32, 37, 38, 54, 82, 144-146, 187, 204, 218
 Угорщина 11-18, 21, 22, 24, 27-29, 39, 44, 45, 49-53, 55, 58, 59, 61-67, 69-74, 76, 78, 80-83, 90, 91, 94, 96, 99, 100, 102-105, 107, 109-111, 114-116, 118, 119, 124, 126-132, 135, 138-140, 142, 146-148, 150, 154, 155, 173, 178-180, 184-188, 194-197, 199, 200, 202-204, 211-213, 215, 220, 221, 223, 225-227, 230, 232, 236, 239, 240-245, 247-249, 251, 254, 255, 256, 259, 260
 Феєрварі 196, 197, 198
 Фердинанд 11-13, 46, 47, 49, 62, 74, 94, 189, 221
 Фікельмонт 60
 Фічкоф 150
 Форґач 105, 209, 221
 Франк 182
 Франкфурт 62, 63, 66, 68, 73, 77, 93, 99, 107, 112, 124, 160
 Франц I 24
 Франц II 11, 22, 197, 215
 Франц Йосиф 11, 12, 60, 74-76, 82-84, 88-92, 94, 95, 97, 99, 102, 103, 105, 112-120, 123-129, 131, 133, 134, 137-141, 145, 147, 148, 151, 152, 158-162, 168, 173, 176-178, 181, 185, 186, 188-190, 195-197, 199, 201, 202, 207, 208, 211, 214, 215, 217, 221, 224, 230, 246, 248
 Франц Карл 47, 60

Франц Фердинанд 189, 197, 203, 207,
214-216, 220-222, 231-233, 246
Франція 13, 14, 15, 17, 20, 21, 22, 30,
34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 45, 54, 55,
59,
69, 70, 79, 83, 86, 87, 88, 89, 97, 100, 106,
113, 121, 122, 132, 137, 138, 144,
148, 153, 156, 169, 173, 174, 193,
199, 204, 206, 209, 219, 229, 231,
236, 250
Французька революція 19, 21, 32, 42,
96, 100, 103
Фрідріх Вільгельм IV 42
Фрідріх III 189
Фрідюнґ, Гайнріх 154, 155, 194, 208,
209, 216
Фробель 106, 107

Хорватія 29, 31, 53, 58, 63, 64, 72, 80,
82, 104, 111, 115, 126, 127, 129, 131,
139, 179-184, 188, 198, 200, 208,
212, 213, 215, 227, 233, 237, 251,
254, 257, 259, 260

Цельє 164, 165, 190

Чернін 222, 231, 234
Шварценберг, Фелікс 74, 75, 78, 79, 81-
87, 91-93, 98, 114, 148, 162, 196,
215, 219
Шекспір 25
Шенерер 154, 155, 175-177, 190, 249
Шефле 138, 139, 140, 141, 158
Шлезвіг-Гольштайн 113, 114
Шмерлінґ 77, 85, 92, 93, 98, 99, 101-
103, 105-108, 110-118, 120, 123,
126-128, 134, 135, 138, 140, 148,
151, 154, 155, 160, 194, 196, 199,
224, 248
Шніцлер 160
Штайн 19
Штайнбах 158, 201
Штирія 67, 76, 107, 164, 165, 167, 253,
257
Штраус, Йоганн 14
Штросмаер 182-184, 187, 198, 213,
244
Штюрк 210, 221, 230
Шьонбрунська угода 113

Югославія 237, 238, 244, 245, 246, 248,
251, 252

НБ ПНУС

645114

ISBN 966-7493-37-7

9 789667 493370 >